TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

EBÛ BEKR MUHAMMED B. ZEKERİYYÂ ER-RÂZÎ'NİN *KİTÂBU'L-CUDERÎ VE'L-HASBE* ADLI ESERİ VE TIP TARİHİNDEKİ YERİ

Gözde ACIDUMAN SUBAŞIAY

TIP TARİHİ VE ETİK ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Berna ARDA

ANKARA

2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

EBÛ BEKR MUHAMMED B. ZEKERİYYÂ ER-RÂZÎ'NİN *KİTÂBU'L-CUDERÎ VE'L-HASBE* ADLI ESERİ VE TIP TARİHİNDEKİ YERİ

Gözde ACIDUMAN SUBAŞIAY

TIP TARİHİ VE ETİK ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Berna ARDA

ANKARA
2024

ETİK BEYAN

Ankara Üniversitesi

Sağlık Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Doktora tezi olarak hazırlayıp sunduğum "Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ Er-Râzî'nin *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Hasbe* Adlı Eseri ve Tıp Tarihindeki Yeri" başlıklı tez; bilimsel ahlak ve değerlere uygun olarak tarafımdan yazılmıştır. Tezimin fikir/hipotezi tümüyle tez danışmanım ve bana aittir. Tezde yer alan deneysel çalışma/araştırma tarafımdan yapılmış olup, tüm cümleler, yorumlar bana aittir.

Yukarıda belirtilen hususların doğruluğunu beyan ederim.

Öğrencinin Adı Soyadı: Gözde ACIDUMAN SUBAŞIAY
Tarih: 26.11.2024
İmza:

KABUL VE ONAY

Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü
Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalında
Gözde ACIDUMAN SUBAŞIAY tarafından hazırlanan
"Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ Er-Râzî'nin *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Hasbe* Adlı Eseri ve Tıp Tarihindeki Yeri" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından DOKTORA TEZİ olarak OY BİRLİĞİ ile kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi: 26.11.2024

Prof. Dr. Serap ŞAHİNOĞLU KUŞ
Ankara Üniversitesi
Jüri Başkanı

Prof. Dr. Berna ARDA
Ankara Üniversitesi
Üye

Prof. Dr. Kemal TUZCU
Ankara Üniversitesi
Üye

Doç. Dr. Önder İLGİLİ
Hacettepe Üniversitesi
Üye

Dr. Öğr. Üyesi Fatih NAMAL
Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Raportör

Tez hakkında alınan jüri kararı, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından onaylanmıştır.

Prof. Dr. Fügen AKTAN
Sağlık Bilimleri Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Tez Başlığı: Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ Er-Râzî'nin *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Hasbe* Adlı Eseri ve Tıp Tarihindeki Yeri

Antik dönemlerden beri mevcut olan çiçek ve kızamık hastalıklarının tarih boyunca özellikle de immünolojik olarak naif toplumlar, yöneticiler ve savaşlar üzerinde büyük etkileri olmuştur. Bu hastalıklar aşılarının bulunması ve yaygın şekilde uygulanmasına kadar yüksek mortalite ve morbidite ile seyretmiştir. İslâm tıbbının tercüme döneminde Hippokrates, Galenus, Efesli Rufus, Dioskorides, Oribasius, Susruta, Çaraka, Vaghbata gibi, Antik Yunan, Roma ve Antik Hint döneminin önemli hekimlerinin eserleri Arapçaya çevrilmiştir. Bu dönemi takiben İslâm bilimi ve tıbbının Altın Çağı yaşanmış, bu dönemde Ebû Bekr Muḥammed b. Zekeriyyâ er-Râzî, ʿAlî b. el-ʿAbbâs el-Mecûsî, İbn Sînâ gibi önemli hekimler tıbba yeni bilgi ve katkılar sunmuşlardır. İslâm tıbbının en önemli isimlerinden olan, Batıda Rhazes, Rasis, Albubator isimleriyle de bilinen, IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başında yaşamış Ebû Bekr Muḥammed b. Zekeriyyâ er-Râzî'nin en orijinal eseri olarak kabul edilen *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe* çiçek ve kızamık hastalıkları üzerine yazılmış, bilinen ilk müstakil eserdir. Bu orijinal eserin Türkçe tıp alanyazınında şimdiye kadar tam bir çevirisi bulunmamaktadır. Bu tez çalışmasında eserin William Alexander Greenhill'e ait 1848 tarihli Arapçadan İngilizceye çevirisi *Treatise on the Small-pox and Measles* ve Karl Opitz'in 1911 tarihli Arapçadan Almancaya çevirisi *Über die Pocken und die Masern* Türkçeye çevrilmiş, böylece eserin Türkçe tam metni ilk kez tıp tarihi alanyazınına kazandırılmıştır. Çevrilen metin, çiçek ve kızamık hastalıklarıyla ilgili alanyazında ulaşılabilen diğer eserlerdeki bölümlerle karşılaştırılarak, eserin tıp tarihindeki yeri tartışılmıştır. Eserin bir önsöz ve 14 bölümden oluştuğu görülmektedir. Çiçek ve kızamık hastalıklarını ayrıntılı ve yeteri kadar ele alacak bir eser planladığını belirten Râzî, bölümler halinde çiçeğin nedenleri ve neden kimsenin bundan kurtulamadığı, çiçeğe yatkın olanları ve sık görüldüğü zamanları, çiçeğin çıkışını gösteren belirtileri, belirtiler çıkmadan önce çiçekten korunma, çıktıktan sonra püstüllerin çoğalmasını engelleme ve püstüllerin çabuk çıkmasını sağlama yollarını, göz, kulak, boğaz gibi bölgelerin bakımı, püstüllerin kurutulması, kabuklarının ve yara izlerinin giderilmesi, beslenme ve bağırsakların düzenlenmesini ve çiçek türlerini açıklamıştır. Başlıklarda çoğunlukla çiçek hastalığı geçmesine rağmen bu bölümlerde kızamıkla ilgili bilgilere de yer verildiği görülmüştür. Eserin içeriği incelendiğinde en özgün bulunan bölüm çiçek hastalığının etiyolojisinin açıklandığı ilk bölümdür. Çiçek ve kızamığın ayrımının yapıldığına dair yorumun yapılabileceği, hastalıkların belirtileri arasındaki fark ise üçüncü bölümde yer almaktadır. Râzî'nin önerdiği tedbir ve tedavi yöntemlerinin öncüllerinde yer alan bilgilerle koşut ve döneminin paradigmasıyla uyumlu olduğu görülmektedir. Eserin, Zehrâvî ve İbn Sînâ gibi önemli hekimler için kaynak oluşturduğu düşünülmektedir. İncelemeler sonucunda Râzî'nin eserinin öneminin, bu hastalıkların ilk kez ayrımını yapmasından ziyade bu ayrımın Râzî tarafından net bir şekilde ele alınmaya çalışılmasından, bu hastalıkların neden herkeste göründüğünü açıklama çabasından ve özel olarak bu hastalıklar üzerine yazılmış bir eser olmasından ileri gelmekte olduğu söylenebilir.

Anahtar Sözcükler/ Keywords: Çiçek, Kızamık, Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Hasbe, Râzî, Tıp Tarihi

SUMMARY

Title of Thesis: Abu Bakr Muhammad b. Zakariya al-Razi's *Kitab fi al-jadari wa-al-hasbah* and Its Place in the History of Medicine

Smallpox and measles, which have been present since ancient times, have had major impacts on societies, rulers, and wars throughout history, especially as 'virgin soil' epidemics. These diseases were characterized by high mortality and morbidity rates until the discovery and widespread application of vaccines. During the translation period of Islamic medicine, the works of important Greek, Roman and Indian physicians such as Hippocrates, Galenus, Rufus of Ephesus, Dioscorides, Oribasius, Susruta, Charaka, Vaghbata were translated into Arabic. This period was followed by the Golden Age of Islamic science and medicine, during which important physicians such as Abū Bakr Muḥammad b. Zakariyyā al-Rāzī, ʿAlī b. al-ʿAbbās al-Majūsī, and Avicenna introduced new knowledge and contributions to medicine. One of the most prominent figures in Islamic medicine, also known in the West as Rhazes, Rasis, or Albubator, Abū Bakr Muḥammad ibn Zakariyyā al-Rāzī lived during the late 9th and early 10th centuries. His work *Kitāb al-Judarī wa al-Ḥaṣba*, regarded as his most original work, is recognized as the earliest monograph on smallpox and measles. So far, a complete Turkish translation of this original work was absent. In this study, William Alexander Greenhill's 1848 Arabic-to-English translation, *Treatise on the Small-Pox and Measles*, and Karl Opitz's 1911 Arabic-to-German translation, *Über die Pocken und die Masern* were translated into Turkish. The translation is compared with the chapters on smallpox and measles in other works, and the significance of the treatise is discussed. The treatise consists of a preface and 14 chapters. Stating that he planned a work that would elaborate on smallpox and measles thoroughly and adequately, Rhazes organized the chapters as follows: the causes of smallpox and why no one can escape from it, those who are susceptible to smallpox and the times it is the most prevalent, the symptoms indicating the onset of smallpox, protection against smallpox before the symptoms appear, the ways of preventing the proliferation of pustules after their eruption, and ensuring that pustules come out quickly, care of the affected areas such as eyes, ears, throat, drying of pustules, removal of scabs and scars, regulation of nutrition and the bowels, and types of smallpox were clarified. Although smallpox is often mentioned in the headings, it can be observed that information related to measles has also been included in these chapters. When the content of the work is analyzed, the most original chapter is the first, which explains the etiology of smallpox. It can be noted that a distinction between smallpox and measles is made, while the differences between the symptoms of these diseases are addressed in the third chapter. It is observed that the precautions and treatment methods suggested by Rhazes are consistent with the knowledge of his predecessors and aligns with the paradigm of the era. The work is thought to have served as a source for important physicians such as al-Zahrāwī and Avicenna. As a result of the analyses, it can be stated that the significance of Rhazes' treatise stems not from the fact that his making a clear distinction between these diseases for the first time, but from his effort to address this distinction explicitly, his attempts to explain why these diseases occur in everyone, and the fact that it is a dedicated work written specifically on these diseases.

Key words: History of Medicine, Kitab fi al-Judari wa al-Hasba, Measles, Rhazes, Smallpox

İÇİNDEKİLER

Etik Beyan iiError! Bookmark not defined.
Kabul ve Onay iii
Özet iv
Summary v
İçindekiler vi
Önsöz viii
Simgeler ve Kısaltmalar x

1. GİRİŞ 1

1.1. Çiçek Hastalığı ve Tarihçesi 2
1.1.1. Çiçek Hastalığı 2
1.1.1.1. Etken 2
1.1.1.2. Belirti ve Bulgular 3
1.1.1.3. Çiçeğin Klinik Tipleri 4
1.1.1.4. Tanı 5
1.1.1.5. Korunma 6
1.1.1.6. Tedavi 9
1.1.1.7. Prognoz 9
1.1.2. Çiçek Tarihçesi 10
1.2. Kızamık ve Tarihçesi 16
1.2.1. Kızamık 16
1.2.1.1. Etken 16
1.2.1.2. Belirti ve Bulgular 16
1.2.1.3. Tanı 17
1.2.1.4. Korunma 18
1.2.1.5. Tedavi 18
1.2.1.6. Prognoz 18
1.2.2. Kızamık Tarihçesi 19
1.3. Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî 20
1.3.1. Hayatı 20
1.3.2. Eserleri 22

2. GEREÇ ve YÖNTEM 24

3. BULGULAR 27
3.1. *Çiçek Hastalığı ve Kızamık Üzerine İnceleme*'nin Bölümlerinin Bir Özeti 27
3.2. *Çiçek Hastalığı ve Kızamık Üzerine İnceleme*'nin Türkçe Çevirisi 35

4. TARTIŞMA 80

5. SONUÇ VE ÖNERİLER 114

KAYNAKLAR 117

EKLER 132

Ek-1. A Treatise on the Small-pox and Measles by Abú Becr Mohammed Ibn Zacaríya Ar-Rází (Commonly Called *Rhazes*). Translated From the Original Arabic by William Alexander Greenhill. London. Printed for the Sydenham Society, MDCCCXLVIII. 132

Ek-2. ar-Rāzī (Razes), Über die Pocken und die Masern (ca. 900 n. Chr.) Aus dem Arabischen übersetzt von Dr. med. Karl Opitz. Leipzig. Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1911. 183

ÖZGEÇMİŞ 215

ÖNSÖZ

Dil öğrenmek hayatım boyunca en keyif alarak yaptığım şeylerden olmuştur. Öğrendiğim dilleri günlük hayatta kullanmanın yanı sıra, bu tez aracılığıyla bana akademik anlamda bir faydası olacak şekilde de kullanabilmek bambaşka bir keyifti. Bu çalışmanın İngilizce ve Almancadaki dil bilgime etkisi ise yadsınamaz düzeyde oldu. Bu süreç, ufkumu genişletecek Arapça dilini öğrenmeye başlamama da neden oldu.

Bir hekim ve halk sağlığı uzmanı olmamın da etkisiyle, eskiden beri ilgi duyduğum enfeksiyon hastalıkları ve salgın hastalıklarla ilişkili olan bir konu üzerine yazılmış, ünlü bir hekimin önemli bir eserini Türkçeye kazandırmak ve bunu tartışmak bana çok şey katan, zorlu fakat çok keyifli bir çalışma oldu. Bu tezi okuyanların da aynı keyfi almasını ve bu tezden yararlanmasını tüm kalbimle dilerim.

Hiçbir zaman güler yüzünü, nezaketini, anlayışını ve desteğini esirgemeyen, ders döneminde ve tez sürecinde çalışmalarıma titizlikle rehberlik eden, bilgi ve deneyimleri ile bana çok şey katan ve destek olan kıymetli danışmanım Prof. Dr. Berna Arda'ya tüm içtenliğimle teşekkür ederim.

Anabilim Dalının değerli hocalarından, ders döneminde ve sonrasında da doktora eğitimime ve gelişimime pek çok katkısı bulunmuş, çok şey öğrendiğim, tez izleme komitesinde de yer alan Prof. Dr. Serap Şahinoğlu Kuş'a ve felsefe sevgimden dolayı, ders döneminde kendisinden ders alma şansına eriştiğimi düşündüğüm emekli öğretim üyesi Prof. Dr. Neyyire Yasemin Yalım'a teşekkürlerimi sunarım.

Kıdemlilerim ve fikir alışverişi yapmaktan her daim mutlu olduğum ağabeyim Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Yıldız'a ve ablam Arş. Gör. Dr. Ayşe Kurtoğlu'na da teşekkür etmek isterim. Anabilim Dalı sekreterimiz Oya Günel'e, kütüphanecimiz Gonca Ünsal'a ve personelimiz Hasan Yürük'e de güler yüzleri ve yardımları için teşekkür ederim. Tabii ki beraber ders aldığım, seminer ve literatür saatlerine katıldığım bölüm arkadaşlarıma ve kongrelerde fikirlerinden yararlandığım herkese de teşekkür etmek isterim.

Tez izleme komitesinde yer alıp Arapça ile ilgili yaşadığım sorunlarda yardımını esirgemeyen, bilgilerini nezaketle aktaran değerli Prof. Dr. Kemal Tuzcu da teşekkür etmek istediklerimin arasında.

Eğitim hayatım da dahil, tüm yaşamım boyunca her koşulda yanımda olan, büyük özverilerde bulunan, tez sürecimde de desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, bu günlere gelmemde sonsuz emeği olan, bana güç veren sevgili annem Keziban Acıduman'a ve hem hocam hem de babam olan, en büyük yol göstericim sevgili Prof. Dr. Ahmet Acıduman'a tüm kalbimle teşekkür ederim. Kardeşim Ahmet Arif Acıduman'a da sevgilerimi iletmek isterim.

İyi ve kötü günlerimde desteğini hiç esirgemeyen, varlığı ile bana güç veren, sorunlarıma hızlıca çözüm bulmaya ve hayatımı kolaylaştırmaya çalışan sevgili eşim Mert Subaşıay'a da en içten duygularımla teşekkürlerimi sunarım.

SİMGELER VE KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AIDS	Acquired Immunodeficiency Syndrome/Edinsel Bağışıklık Yetmezliği Sendromu
Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
Bkz.	Bakınız
CDC	Centers For Disease Control And Prevention/ABD Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri
CFR	Case Fatality Ratio/Vaka Ölüm Oranı
CMLV	Camelpox Virus/Deve Çiçeği Virüsü
COVID-19	Coronavirus Disease/Koronavirüs Hastalığı
DIC	Disseminated Intravascular Coagulation/Dissemine İntravasküler Koagülasyon
DNA	Deoksiribonükleik Asit
DSÖ	Dünya Sağlık Örgütü
H.	Hicrî
HIV	Human Immunodeficiency Virus/İnsan Bağışıklık Yetmezliği Virüsü
Ig	Immunoglobulin/Immünoglobulin
İng.	İngilizce
Lat.	Latince
MeV	Measles Virus/Kızamık Virüsü
MMR	Measles Mumps Rubella/Kızamık Kabakulak Kızamıkçık
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
mpox	Monkeypox/Maymun Çiçeği
MR	Measles Rubella/Kızamık Kızamıkçık
mRNA	Mesajcı Ribonükleik Asit
nm	Nanometre
OED	Oxford English Dictionary/Oxford İngilizce Sözlük
ö.	Ölümü
PCR	Polymerase Chain Reaction/Polimeraz Zincir Reaksiyonu
SARS	Severe Acute Respiratory Syndrome/Şiddetli Akut Solunum Sendromu
SSPE	Subakut Sklerozan Panensefalit
T.	Türkçe
TATV	Taterapox Virus/Tatera Çiçeği Virüsü
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı

TTP	Trombotik Trombopsitopenik Purpura
VARV	Variola Virus/Çiçek Virüsü
vb.	ve Benzeri
vd.	ve Diğerleri
VIG	Vaccinia Immune Globulin/Vaccinia İmmün Globulini
y.	Yaklaşık
yy.	Yüzyıl
°C	Derece Celcius

1. GİRİŞ

Görülme sıklığı ve toplum sağlığı üzerindeki etkisinden dolayı, obezite (The Lancet Gastroenterology&Hepatology, 2021), kanser (Martin ve Martin-Granel, 2006) ve uyuşturucu kullanımı (Martin ve Martin-Granel, 2006; Turner, 2024) da günümüzde birer salgın hastalık olarak değerlendirilse de tarih boyunca en etkili salgınlar bulaşıcı hastalıklar nedeniyle meydana gelenler olmuştur.

Salgın hastalıkların görüldükleri yer ve zaman bakımından tanımlanmasında en önemli terimler endemi, epidemi ve pandemi kavramlarıdır. Endemi, belirli bir coğrafi bölgedeki veya nüfus grubundaki süreğen bir hastalık, bozukluk veya enfeksiyöz ajanı belirtirken; bir bölgede veya toplulukta hastalıkların, davranışların veya sağlıkla ilgili diğer olayların normalde beklenenden açıkça daha fazla görülmesi durumu ise epidemi olarak adlandırılır. Bir epidemi çok geniş bir alanda yayılır, uluslararası sınırları aşar ve çok sayıda insanı etkilerse pandemi olarak tanımlanır (Porta vd., 2014). Yunanca *epi* (üzeri) ve *demos* (insanlar) kelimelerinin birleşmesinden türemiş *epidemios* kelimesi tıbbi anlamıyla ilk kez Hippokrates (MÖ y. 460- y. 370) tarafından kullanılmış ve 'belirli bir yer ve belirli bir zamanda görülen sendromların toplamı' anlamını içermiştir. Orta Çağda görülen veba dalgaları epidemi kelimesinin iyi tanımlanmış aynı hastalıklar için kullanılmasına neden olmuş, Pasteur (1822-1895) ve Koch'un (1843-1910) katkılarıyla belirli özellikteki hastalıkların belirli bir cins ve türden aynı mikroplara atfedilmesini sağlamıştır (Martin ve Martin-Granel, 2006).

İlk salgının nerede ortaya çıkmış olduğunu belirlemek, yazılı tarih insanın evriminin çok kısa bir periyodunu kapsadığı için zordur. Bu noktada arkeolojik, genetik, paleopatolojik, paleomikrobiyolojik ve paleogenetik çalışmalar konunun aydınlatılabilmesi için yardımcı olmaktadır (Modanlou, 2008; Thèves vd., 2016). İnsanlık tarihinde antik çağlardan itibaren pek çok enfeksiyöz ajan çeşitli epidemi ve pandemilere yol açmıştır. Bu ajanların neden olduğu salgınların en önemlileri arasında sayılabilecekler Atina Vebası (MÖ 430-426), Antoninus Vebası (Galenus'un Vebası) (165-180), Justinianus Vebası (541-542), İkinci Veba Salgını (Kara Veba, Kara Ölüm) (1347-1357), Kolombiya Değişimi (1492-1600), Birinci (1817-1824), İkinci (1829-1851) ve Üçüncü (1852-1860) Kolera Salgınları, Üçüncü Veba Salgını (1855-1960), İspanyol Gribi (1918-1920), Asya Gribi (1957-1958), HIV/AIDS Pandemisi (1981-günümüz), İnfluenza (Kuş Gribi, Domuz Gribi, Tavuk Vebası) Salgınları (sırasıyla 1997-2005, 2009-2010 ve 2005-2008), SARS Koronavirüs Salgını (2002-2003), Batı Afrika Ebola Virüs Salgını (2013-2016) ve COVID-19 Salgınıdır (2019-günümüz)

(Ahmadı vd., 2020; Hays, 2005; Karamüftüoğlu ve Aksakal, 2023). Sıtma, lepra, tüberküloz, tifüs, sarı humma, kızamık, poliomiyelit, deli dana hastalığı ve diğer bulaşıcı spongioform ensefalopatiler de salgın hastalıklar arasında sayılabilir (Hays, 2005).

Salgın hastalıklar tarım ve hayvancılığa başlama ve yerleşik hayata geçiş, savaşlar, göçler, ticari faaliyetler, turizm, coğrafi keşifler, hızlı nüfus artışları, kentleşme, yerleşim alanlarının genişletilmesi sonucu vahşi hayvan türleriyle iç içe yaşamaya başlama gibi çeşitli insan davranışları ve hareketleri sonucunda ortaya çıkmış ve halen de çıkmaya devam etmektedir (Karamüftüoğlu ve Aksakal, 2023; Martin ve Martin-Granel, 2006). İklim değişikliği ve bunun sonucunda insan ve diğer canlı topluluklarının yer değiştirmesi de salgın potansiyeline neden olmaktadır (Martin ve Martin-Granel, 2006). Salgınların insanlık tarihi üzerinde önemli demografik, sosyal, ekonomik, politik ve kültürel değişimlere yol açan etkileri olmuştur (Karamüftüoğlu ve Aksakal, 2023).

Çok bulaşıcı ve döküntülü hastalıklardan olan çiçek ve kızamık, antik dönemlerden beri mevcut olup insanlık tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu hastalıklar antik dönem hekimlerince ayrımı zor yapılmış, salgınlara neden olan, ateşli ve ekzantemli hastalıklardandır. Özellikle bağışıklığı bulunmayan toplumlarda yıkıcı etkileri bulunan çiçek ve kızamık hastalıklarının (Cunha, 2004a) özellikleri ve salgınlarının tarihçesi bir sonraki bölümden itibaren ele alınmıştır.

1.1. Çiçek Hastalığı ve Tarihçesi

1.1.1. Çiçek Hastalığı

1.1.1.1. Etken

Çiçek hastalığının etkeni olan variola virüs (VARV), Poxviridae ailesinden *Orthopoxvirus* cinsine ait, çift zincirli bir DNA virüsüdür. Boyutları 230x350 nm olup en büyük ve kompleks virüslerdendir (Kayzer vd., 2002b; Murray vd., 2016b; Thèves vd., 2016). Diğer DNA virüslerinden farklı olarak, mRNA ve DNA sentezi için gerekli enzimleri de kodlayabildiğinden host hücre sitoplazmasında çoğalabilme özelliğine sahiptir (Murray vd., 2016b). Oluşturduğu inklüzyon cisimcikleri (Guarnieri cisimcikleri) ışık mikroskobuyla görülebilir ("Guarnieri's Vaccine Bodies", 1901). İnsan, bilinen tek rezervuarıdır (Murray vd., 2016b; Slifka ve Hanifin, 2004).

Orthopoxvirus cinsi virüsler omurgalılar arasında yaygındır ve insanlar ile deve, inek, fare ve maymun gibi çeşitli hayvanlarda bulunurlar (Thèves vd., 2016). VARV'ın yaklaşık 3000-4000 yaşlarında genç bir virüs olduğu, VARV'ın CMLV (camelpox-deve çiçeği) ve TATV (taterapox-çıplak tabanlı gerbilleri enfekte eden çiçek) ile ortak, muhtemelen bir kemirgen virüsü ataya sahip olduğu da tespit edilmiştir. Bu üç virüsün kesişim bölgesi olan Afrika Boynuzu'nun virüsün insan topluluklarında ortaya çıktığı yer olduğu fikri ortaya atılmıştır (Thèves vd., 2016). Bununla birlikte Hindistan'ın (Thèves vd., 2016) veya Doğu Asya'nın (Kahn, 1963) da kaynak olabileceği, hastalığın belki de sporadik olduğundan fark edilmediği (Cunha, 2004a) görüşleri de mevcuttur. Genetik çalışmalarda insanlardaki çiçek suşlarının iki sınıfa ayrıldığı, sınıf I'in (*Clad-I*) variola major, sınıf II'nin (*Clad-II*) ise variola major'un Batı Afrika varyantları ve variola minor'u (alastrim) içerdiği ortaya konmuştur (Thèves vd., 2016). Yüksek virülanslı sınıf I insanların göç, keşif ve köle ticareti hareketlerinin sonucu olduğu düşünülen bir dağılım sonucu temel olarak Asya ve Doğu Afrika'da, sınıf II ise Batı Afrika ve Güney Amerika'da görülmüştür (Wertheim, 2017). Günümüzden yaklaşık 300-400 yıl önce ise Batı Afrika VARV varyantının Güney Amerika'ya ulaşıp Güney Amerika VARV alastrim alt tipine evrimleştiği söylenmektedir (Pajer vd., 2017). Bununla birlikte yapılan genetik çalışmalara göre ise sınıf I ve II'nin insan hareketlerine göre tahmin edilenle uyumsuz olarak çok daha geç bir zaman olan XVIII. yüzyılın ortalarında farklılaştığı görülmektedir (Wertheim, 2017). Pajer vd.nin (2017) yaptığı çalışma XIX. yüzyılda Avrupa'da görülen VARV'ın Batı Afrika ve variola minor suşları ile ortak atadan geldiğini göstermiştir. Çalışmalarda çeşitli sonuçlar bulunmasına rağmen, incelenebilen örneklerin günümüze yakın tarihli olmaları çiçeğin evriminin netleşememesinin nedenidir (Pajer vd., 2017). Wertheim (2017), Litvanya'da bir mumyadan bazal, yani diğer soy hatlarına daha uzak bir soy hattına sahip bir viral soyun elde edilmesinden ve bunun atasal bir soy olmamasından yola çıkarak XX. yüzyılda görülen viral çeşitliliğin XVII. yüzyıldakini yansıtmayabileceğini ifade etmiştir. Bunun da çiçekle ilgili tarihi kaynakların yazılı metinler ve resimler olarak kalmasında etkili bir faktör olduğu belirtilmektedir (Wertheim, 2017).

1.1.1.2. Belirti ve Bulgular

Temel bulaşma mekanizması nazal ve oral sekresyonlar olan çiçek, deri ve nadiren konjonktiva yoluyla da bulaşabilir. Transplasental olarak bulaştığı da raporlanmıştır. Hastalığın klinik belirtileri viral doz ve suşa, hastanın beslenme, immünolojik ve aşılanma durumuna göre çeşitlilik gösterir. Klasik (sıradan) variola major'da 12 gün, minor'da biraz daha uzun olan inkübasyon süresini takiben 39°C-41°C yüksek ateş, myalji, bulantı, kramp,

kusma ve ishal olan prodromal faz görülür. En erken lezyonlar orofaringeal mukozada eritematöz püstüller ve erozyonlar olarak başlar ve bunları ciltteki lezyonlar takip eder. Cilt lezyonları "sentrifügal" dağılıma sahiptir, yani önce alın ve yüzdeki çıkıntılarda başlar, skalp, ön kol, eller, sırt, göğüs şeklinde yayılır ve en son bacak ve karın bölgesinde görülür. Kutanöz fazda eritematöz maküller birkaç saatte yükselir ve endüre olur, takip eden birkaç günde sert veziküler lezyonlara dönüşür. İkinci haftada veziküller püstüle dönüşür ve birleşir, ödem ve yüzde şekil bozukluğu olur, iki hafta içinde lezyonlar kalın kabuklarla kurur ve ayrılmalarıyla derin yara izleri oluşur (Slifka ve Hanifin, 2004).

1.1.1.3. Çiçeğin Klinik Tipleri

Variola major'un klinik tipleri sıradan (birleşik, yarı birleşik, ayrık), modifiye, düz, hemorajik (erken, geç) tiplerdir. Hindistan'daki bir salgından yola çıkarak Rao tarafından geliştirilen Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) sınıflandırmasını oluşturan bu tiplerden sık görüleni sıradan tipte çiçektir. Bu tipte lezyonlar az sayıda ve ayrıktır, yani lezyonların arasında normal cilt bulunmaktadır ve bu vakaların %9'u ölümcüldür (Slifka ve Hanifin, 2004).

Genelde aşılılarda görülen modifiye tip sıradan tipe benzerdir fakat hızlanmış bir seyre sahiptir. Prodromal hastalık normal çiçek gibiyken lezyonlar sayıca azdır, hızla gelişir ve "abortif" olarak tanımlanmaktadır; yani papüller küçük kalır ve vezikül ve püstüle dönüşmez. Kabuklanma 10 günde tamamlanır (Slifka ve Hanifin, 2004).

Düz tip çiçek genelde çocuklarda ve aşısızlarda görülen, lezyonların kabarmadığı, hastaların toksik ateşle aşırı derecede hasta olduğu türdür ve çoğunlukla hemorajik lezyonlar ve pnömoni nedeniyle ölüm görülür. Nadir görülen hemorajik ya da fulminan tipte kişi, ateşi çok yüksek olmasa bile tükenmiş görünümde, aşırı derecede hastadır. Ölüm genellikle cilt bulgularından önce gerçekleşir ve eğer hasta yeteri kadar süre yaşarsa dağınık peteşiler, sonrasında ağrılı, eritematöz, peteşiyal lezyonlar ve ekimozlar görülür. Trombositopeniyle birlikte dissemine intravasküler koagülasyona (DIC) benzer bir sendrom ortaya çıkar ve mukozal yüzeylerden masif kanama genel ölüm nedenidir (Slifka ve Hanifin, 2004).

Bunların yanı sıra 'variola sine eruptione (döküntüsüz variola-aşılanmış ve çiçek teması olanlarda yüksek ateş ve sırt ağrısıyla, döküntü olmadan seyreden tablo)' ve variola major virüsüyle subklinik enfeksiyon tabloları da görülmüştür (Fenner vd., 1988; Slifka ve Hanifin, 2004).

Variola minor, variola major'dan daha geç tanımlanmış, ilk bildirim 1904'te Güney Afrika'dan, 'kaffir-çiçeği' adında, hafif bir tip olarak yapılmıştır. Kuzey Amerika'da 1896'dan itibaren benzer bir hastalık görülmüş, Güney Amerika, Avrupa ve Avustralya'ya yayılmıştır. 1950'lerin ortalarına kadar çiçekle ilişkisine dair tartışmalarla farklı ülkelerde farklı isimlerle, çoğunlukla alastrim olarak adlandırılmış, düşük vaka-ölüm hızına sahip klinik-epidemiyolojik varyantlar için variola minor adı kullanılmıştır. Tüm vakalar modifiye veya sıradan-ayrık variola major olarak tanımlanabilecek durumda olup yalnızca salgından sonra, salgının genel şiddeti ve ölüm hızının değerlendirilmesiyle variola minor olarak tanımlanabilir. Lezyonlar daha küçük, daha az yoğun, göbeksiz; döküntünün seyri daha kısa, bu sırada hasta genelde ayakta ve daha az toksemik durumdadır (Slifka ve Hanifin, 2004).

1.1.1.4. Tanı

Tanı klinik durum, epidemiyolojik bağlam ve laboratuvar doğrulamasıyla gerçekleşir. Klinik görünümde döküntü öncesi ateş, ağır belirtiler, enantem; lezyonların görülme sırası (önce yüz, sonra ön kol, üst gövde ve sonra alt ekstremiteler), benzer evrede lezyonlar, lezyonların papül, vezikül ve göbekli püstül sırasıyla evrimi ve sert, yuvarlak, boncuğumsu veziküller önemli özelliklerdir. Bununla beraber aşılanmış bireylerde (özellikle 1972'den önce doğanlarda) atipik çiçek görülebilir ve hemorajik tip çiçekte de özellikle epidemiyolojik uyarılar ve iyi bir laboratuvar desteği yoksa tanı koymak güç olabilir (Slifka ve Hanifin, 2004).

Poxvirüs enfeksiyonlarının tanınması ve ayırt edilmesi için kullanılan laboratuvar testleri elektron mikroskopisi, antijen testi, nükleik asit saptanması, virüs büyüme özelliklerinin tespiti ve serolojiyi içermektedir (Damon, 2007). Çiçek şüphesinde virüsü göstermek için en erken örnek orofarenks sürüntüsüdür. Mümkünse ciltteki veziküllerin tabanından alınacak sürüntülerden yapılacak direkt floresan antivaricella antikor testi, immunfloresan antikor testleri, viral kültürler çiçekle karışabilecek diğer hastalık etkenlerinin gösterilebilmesi açısından faydalı olabilir. Maymun çiçeği (mpox) enfeksiyonu ise sadece polimeraz zincir reaksiyonu (polymerase chain reaction-PCR) ile doğrulanabilmektedir (Slifka ve Hanifin, 2004).

Çiçeğin ayırıcı tanısında vezikülobüllöz hastalıklar yer almaktadır. Akla gelmesi gereken hastalıklar mpox ve diğer orthopoxvirüs enfeksiyonları, suçiçeği/varicella, büllöz ilaç erüpsiyonu, yaygın herpes simplex, immünobülloz hastalıklar (büllöz pemfigoid, dermatitis herpetiformis), orf ve süt sağanların nodülleri, molluscum contagiosum, büllöz impetigo,

uyuz, eritema multiforme, enterovirüs enfeksiyonları, sekonder sifiliz, meningokoksemi ve DIC sendromlarıdır (Slifka ve Hanifin, 2004).

1.1.1.5. Korunma

Hasta bir kişinin lezyonlarından alınan materyalin bağışık olmayan kişiye inoküle edilmesine 'variolasyon' adı verilmiştir (Cunha, 2004a; Langer, 1976). Çiçekten korunabilmek için kullanılmış bir yöntem olan inokülasyonun ilk tarifi Çin'de Sung Hanedanlığı döneminde (590) kaydedilmiştir (Kahn, 1963; Moore, 1815). Bununla beraber bu uygulamanın daha önceden de yapıldığı düşünülmektedir. İnokülasyon, Hindistan'da antik çağlardan beri bilinmektedir (Moore, 1815). Afrika'da da bin yıldan fazladır uygulandığı düşünülmektedir. Salerno Okulunda X. ve XI. yüzyıllarda uygulanmıştır (Kahn, 1963). Hindistan ve Çin'den Kafkaslara, Kafkaslardan da Selçuklularca Osmanlı topraklarına aktarıldığı ifade edilmiştir (Mercan, 2017). İnokülasyon yöntemi Osmanlı İmparatorluğunun Kuzey Yunanistan ve Kafkas bölgelerinde de uygulanmıştır (Kahn, 1963). Gürcü ve Çerkezlerin güzellikleri bozulmasın diye kızlarına uyguladıkları Rum usulü inokülasyonun 1679'da İstanbul'a sokulduğu Haeser tarafından aktarılmıştır (Uzluk, 1949). Uzluk (1949) inokülasyonun belki de 1658 civarı bir tarihte de Aşılamacı Hekim Çelebi (ö.1688) isimli bir kişi tarafından uygulanmış olabileceği bildirmiştir. Yunan hekim Emmanuel Timoni (1669-1718/1720) bu yöntemi inceleyerek ilgili çalışmasını yayımlamış ve bununla ilgili bir mektup Londra Kraliyet Cemiyetine (Royal Society of London) gönderilmiştir (Kahn, 1963; Langer, 1976). Smyrna (bugünkü İzmir)'da yerleşik bir uygulama olan inokülasyon, o dönem Venedik konsolosluğu yapan hekim Giacomo Pylarini (1659-1718) tarafından gözlenmiş ve ayrıntılı analizi Londra Kraliyet Cemiyetince yayımlanmıştır (Langer, 1976). Britanya büyükelçisi olarak 1717'de İstanbul'a gönderilen Edward Wortley Montagu'nün (1678-1761) eşi Leydi Mary Wortley Montagu'nün (1689-1762) kendisi 1712'de çiçek geçirmiş, daha sonra İstanbul'da inokülasyon uygulamalarını görmüş ve bunu Türkiye'deyken üç yaşındaki oğluna, daha sonra da 1721'de Londra'da bir salgın sırasında beş yaşındaki kızına uygulatmıştır. Bu örnek İngiliz kraliyet ailesine ulaşmış, Kral I. George bunu hüküm giymiş mahkumlar üzerinde uygulatmış ve mahkumlar hafif bir çiçek geçirerek kurtulmuştur. Bunu takiben 1721 ve 1722 arasındaki salgın sırasında kraliyet ailesi üyelerine inokülasyon uygulanmıştır. Uygulama İngiltere'den Avrupa'ya, önce 1749'da Hollanda'ya, sonra 1750'de Almanya'ya ve 1755'te de Fransa'ya gelmiştir. İnokülasyon çiçek hastalığına karşı bir koruma sağlasa da hastalığın yayılmasına, hatta salgınlara da yol açtığı görülmüş, hatta bazı kişilerde uygulama ölümle sonuçlanmıştır.

Bunun üzerine inokülasyon yasaklanmıştır. Uygulamanın olumsuz sonuçlarından korkulması nedeniyle Birleşik Devletlerde uygulamaya geç başlanmıştır (Cunha, 2004a).

İnek çiçeği ve çiçek hastalığı arasındaki ilişki İngiliz hekim Edward Jenner'ın (1749-1823) dikkatini çekmiş, yerel sütçü kızların ellerinde oluşan inek çiçeği lezyonlarını gözlemlemiş ve bunu geçirenlerin çiçek geçirmediği bilgisini edinmiştir. İnek çiçeği vaka notlarını 1791'de toplamaya başlamış, hayvan ve insanlardaki inek çiçeğiyle ilgili ilk yazısını 1796'da yazmıştır. Jenner 14 Mayıs 1796'da James Phipps isimli bir çocuğa Sarah Nelmes isimli bir sütçü kızın elindeki lezyondan aldığı materyali uygulamıştır. Bundan altı hafta sonra, 1 Temmuz 1796'da Phipps'e bu sefer bir çiçek vakasından elde ettiği püy materyalini uygulamıştır. Bu uygulama sonucu hastalık gelişmediğini gören Jenner, gözlemlerini yayımlamaya karar vermiş, fakat Kraliyet Cemiyetince şahsi tecrübeye dayandığı gerekçesiyle reddedilmiştir. Uyguladığı işleme 'inek' anlamındaki Latince *vacca* kelimesinden gelen 'vaccination' adını vermiştir (Kahn, 1963). Bulgularını 1798'de, 23 vaka öyküsü ve dört renkli plaka içeren *An enquiry into the causes and effects of the Variolæ vaccinaæ* (*Variolae vaccinaenin nedenleri ve etkileri üzerine bir araştırma*) isimli eserinde kendisi yayımlamıştır (Cunha, 2004a; Jenner, 1798; Kahn, 1963). Bu uygulamada kullanılan virüs çiçek virüsünün kendisi değil, inek çiçeğine ait virüs olduğu için kişiler arası geçiş potansiyeli, dolayısıyla da inokülasyonun aksine salgın potansiyeli yoktur (Cunha, 2004a). Bununla birlikte, İngiltere'de çiçek hastalığını Tanrı'nın bir eylemi olarak görenler tarafından günahkârlık olduğu gerekçesiyle, diğer birtakım insanlar tarafından da bir hastalığın başka bir hastalığa karşı koruyucu olamayacağı düşüncesi nedeniyle 1799-1804 yılları arasında aşıya karşı bir hareket ortaya çıkmıştır. Hekimler arasında da aşı destekçisi ve karşıtları olduğu görülmüştür. 1802'ye gelindiğinde eleştirilere rağmen aşının değeri geniş çevrelerce anlaşılmış ve hekimler, kraliyet üyeleri ve soylular işlemi ve aşı olmayı kabul etmişler, İngiliz ordusu da aşılanmıştır (Mitchell, 2005). Britanya'da 1835-1840 yılları arasında zorunlu aşılama yaygın bir şekilde uygulanmış, aşılanan insanların hastalığı yaymadığının ve geçirilen hastalığın variolasyon sonrası geçirilene göre daha hafif ve daha tehlikesiz olduğunun anlaşılması üzerine 1840'ta çiçek variolasyonu yasaklanmıştır (Cunha, 2004a).

On sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde aşı dünyaya yayılmıştır. İngiliz hekim George Pearson (1751-1828) aşıyı Avrupa'daki yüzden fazla hekime yollamış, aşı Avrupa'dan Rusya'ya da geçmiştir. İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi aracılığıyla bir gemiyle Çin'e, İspanya'nın yolladığı üç fırkateynle Orta ve Güney Amerika'ya ulaşmıştır. Güney Amerika ekibinin bir kısmı, Filipin Adaları, Makao ve Kanton'a kadar dünyanın dört bir yanına gitmiş,

Kanton'dan Çin'in içlerine ulaşmıştır (Kahn, 1963). Çiçek aşısı ilk kez 1807'de Bavyera'da (Cunha, 2004a; Kahn, 1963), tüm Almanya'da ise 1874'te çocuklar için zorunlu hale getirilmiştir (Cunha, 2004a).

Osmanlı döneminde hekimbaşılık yapmış Mustafa Behçet Efendi (1774-1834) Avusturya Kraliçesi Maria Carolina'nın daveti üzerine Palermo'da çiçek aşısı uygulayan hekim Joseph Andrew Marshall'ın 1801'de yazdığı eseri *Osservazioni sopra il vajuolo vaccino*'yu, aynı yılda *Risâle-i Telkîh-i Baḳarî (İnek Çiçeği Aşısı Risalesi)* ismiyle Türkçeye çevirmiştir (Bayat, 2016b; Martini vd., 2022; Uzluk, 1954; Yıldırım, 2023). Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi (1769/1771-1826), Anton von Störck (1731-1803)'ün *Medicinisch-praktischer Unterricht für die Feld- und Landwundärzte der österreichischen Staaten* adlı eserinin Bartolommeo Battisti tarafından *Istruzione medico-pratica ad uso dei chirurghi civili, e militari dei paesi austriaco-germanici opera del celebratissimo signor Antonio L.B. de Storck* adıyla İtalyancaya yapılan tercümesinden Türkçeye *Miʿyârü'l-Eṭıbbâ* adıyla çevirmiş (Acıduman, 2021; Yılmazer, 2010) ve 1820'de yayımlamıştır. Kitapta bulunan variolasyon bölümü yerine "Telkih-i cüderi-i bakari beyanındadır" başlığı altında Jenner'ın aşısını anlatmış ve aşıyla ilgili tecrübeleri de aktarmıştır (Uzluk, 1951; Yıldırım, 2023). Jenner metodu Osmanlı Devleti'nde uygulanmaya başlanmıştır (Bayat, 2016b). Şânîzâde, *Miʿyârü'l-Eṭıbbâ*'da binlerce insanın "gerçek aşılama" ile aşılandığını yazmıştır (Acıduman, 2021). Mustafa Behçet Efendi'nin kardeşi olan ve hekimbaşılık yapmış olan Abdülhak Molla (1786-1854) orduda bulunanlara çiçek aşısı zorunluluğu getirmiştir (Bayat, 2016b). Ücretsiz yapılan aşı için Osmanlı Devleti'nde ilk Çiçek Aşısı Nizamnamesi 8 Temmuz 1885'te yürürlüğe girmiş (Yıldırım, 2023) ve aşısı tutanlara verilen aşı belgesi (şehâdetnâme) olmayanlar okullara, medreselere, devlet hizmetine, askerliğe ve zaptiyeye alınmamıştır. Aynı nizamnameye göre 1894'te, çocuklara doğduktan sonraki ilk altı ay içinde aşılama, tutmazsa aşının ikinci kez, o da tutmazsa üçüncü kez uygulanması ve aşılamanın beş yılda bir tekrarlanması zorunluluğu getirilmiştir (Ünlü ve Albayrak, 2021; Yıldırım, 2023). Çocuğunu aşılatmayanlara para cezası verilmesi, çiçeğe yakalananlardan alınan irinin başka kişilere enjekte edilmesinin yasaklanması ve bunu yapanlara para cezası verilmesi de nizamnamede geçtiği belirtilenler arasındadır (Ünlü ve Albayrak, 2021).

Aşılamanın dünyaya yayılması ve katı karantina düzenlemeleriyle hastalık kontrol edilebilmiştir (Kahn, 1963). DSÖ tarafından 1959'da hastalığa karşı bir kampanya başlatılmış ama ekonomik nedenler, iş gücü yetersizliği, aşı bağışlarındaki azlık ve ülkelerin kampanyaya bağlılığıyla ilgili sorunlardan ötürü başarısız olmuştur. Bunun üzerine 1967'de

"Yoğunlaştırılmış Eradikasyon Programı (The Intensified Smallpox Eradication Program)" başlatılmış, son doğal variola major vakası 1975'te Bangladeş'te, son doğal variola minor vakası ise Ekim 1977'de Somali'de görülmüş, 1978'de İngiltere'de laboratuvar kaynaklı iki vakadan sonra 8 Mayıs 1980'de 33. Dünya Sağlık Asamblesi (World Health Assembly) tarafından çiçek hastalığının tüm dünyada eradike edildiği duyurulmuştur (CDC, 2024a; Fenner vd., 1988).

Çiçek hastalığının görülmesinin giderek azalmasıyla çiçek aşısı olarak kullanılan, inek çiçeği virüsünden türetilmiş vaccinia virüsüne bağlı daha çok komplikasyon dikkat çekmiştir. Bu komplikasyonların bazen ağır, hatta ölümcül olması nedeniyle rutin aşılama 1970'lerde bırakılmaya başlanmış, 1980'den sonra tamamen sonlandırılmıştır (Murray vd., 2016b). Günümüzde çiçek aşısı, bir salgın olmadığı sürece sadece çiçek virüsü veya benzerleriyle çalışan laboratuvar personeline uygulanmalıdır (CDC, 2017).

1.1.1.6. Tedavi

Orthopoxvirüslere ve variola virüse karşı, hayvanlarda ve in vitro çalışmalarda etkili olduğu gösterilen üç antiviral tedavi mevcuttur. Bu ilaçlar Amerika Birleşik Devletleri Gıda ve İlaç Dairesi (U.S. Food and Drug Administration-FDA) onaylı tecovirimat, brincidofovir ve FDA onaylı olmayan sidofovirdir. (CDC, 2024b). Çiçek hastalığında destek tedavisi ve sekonder bakteriyel enfeksiyonların kontrolünde antibiyotik tedavisi yararlıdır. Bununla beraber göz önünde bulundurulabilecek diğer tedavi seçenekleri maruz kalım sonrası aşılama, vaccinia immün globulini (VIG), yalnızca sidofovir veya VIG ile birlikte sidofovir tedavisidir (Slifka ve Hanifin, 2004). Maruz kalım sonrasındaki 1-3 gün içinde uygulanacak çoğalma yeteneğine sahip çiçek aşılarının (ACAM2000 ve APSV) çiçek hastalığının morbidite ve mortalitesine karşı güçlü koruma sağlayabileceği düşünülmektedir (CDC, 2024b; Slifka ve Hanifin, 2004).

1.1.1.7. Prognoz

Bilinen en yıkıcı hastalıklardan biri olarak kabul edilen çiçek hastalığının (Pajer vd., 2017), sadece XX. yüzyılda 300 milyon insanı öldürdüğü düşünülmektedir (Pajer vd., 2017). Variola major'da mortalite %20-30 arasında, variola minor'da ise yaklaşık %0,8'dir (Slifka ve Hanifin, 2004).

1.1.2. Çiçek Tarihçesi

Çiçek hastalığı ve salgınlarının ne zaman görülmeye başladığıyla ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Alanyazında çiçek hastalığını tanımlıyor olabilecek ifadelerin Mısır, Hint ve Çin metinlerinde görüldüğüne dair bir bilgi mevcuttur (Modanlou, 2008). Çiçekle ilgili moleküler çalışmaların ve soy hattı tanımlamalarının ancak günümüze yakın dönemlere tarihlenebilmesi, geçmişte çiçeğe atfedilen salgınların kaynaklarının tarihi metin ve resimler olarak kalmasına neden olmaktadır (Wertheim, 2017). Paleontolojik bulgular ve insan buluntularından elde edilebilecek patojenlerin filogenetik analizi ve bunların tarihsel bağlamla bütünleştirilmesi hastalık epidemiyolojisini ve evrimini anlamada yeni görüşler oluşturacaktır (Thèves vd., 2016).

Paleontolojik bulgular açısından çiçek, çocukların yalnızca %2-5'inde, hastalığa yakalanmalarından 2-3 hafta kadar sonra kemiklerde değişiklik yapabildiği, erişkinlerin kemiklerinde ise hiçbir etkide bulunmadığı için paleopatolojik değişikliklere rastlamak oldukça zordur. Çocuk kemiklerinde rastlanan karakteristik bulgu periostitle birlikte epifiz plağının ayrılması veya yer değiştirmesi olup bakteriyel osteomiyelite benzerdir (Cunha, 2004a) ve osteomyelitis variolosa olarak adlandırılmaktadır (Thèves vd., 2016). Kemik değişiklikleriyle seyreden çiçekten iyileşme durumunda, kemiklerin de iyileşmesi sonucu birkaç ay sonra bu bulguya rastlanmayabilir. Yani çiçeğin kemiklerde bıraktığı etkiye rastlamak ancak çiçek geçiren ve buna bağlı kemik deformitesi oluşan çocuğun bu deformiteler iyileşmeden önceki birkaç aylık sürede ölmesi halinde mümkündür (Cunha, 2004a).

Buluntulardan en çok bahsedilenlerden biri MÖ 1157'de 40 yaşında ölen Mısır firavunu V. Ramses'in mumyasında bulunan çiçek benzeri lezyonlardır (Kahn, 1963; Modanlou, 2008; Thèves vd., 2016; Wertheim, 2017). Mumyanın kafasında ve kollarında görülebilmiş sarımsı vezikül ve püstül yapılarından alınan örneklerde moleküler yöntemlerle çiçek virüsü tespit edilemediğinden bu lezyonların çiçeğe bağlı oluşup oluşmadığı kanıtlanamamıştır (Needham, 2004; Thèves vd., 2016). Çiçeğin diğer ateşli ve döküntülü hastalıklardan net olarak ayrılmamış olması, antik dönemlerde büyük şehirler ve kalabalık toplumlarda salgınlar yapmış olsa bile bulaşıcılık potansiyelinin anlaşılamamış olduğu görüşünü ortaya çıkarmıştır (Cunha, 2004a).

Atinalı tarihçi Tukididis (MÖ y. 460-y. 400), MÖ 430 civarında, Atina ve Sparta arasındaki Peleponez Savaşı sırasında görülen, 'Atina Vebası' olarak adlandırılan salgına tanık olmuş ve *Peloponez Savaşı Tarihi* adlı eserinde Etiyopya'nın güneyinde başlayıp Mısır, Libya ve Yunanistan'a yayılan hastalık tablosunu betimlemiştir. Buna göre adı veba olarak geçse de olası etkenlerin arasında çiçek, kızamık, tifüs, tularemi, ergotizm veya diğer başka hastalıklar da yer almaktadır (Cunha, 2004b; Hays, 2005; Martin ve Martin-Granel, 2006; Poole ve Holladay, 1979; Salway ve Dell, 1955). Tukididis özel olarak çiçek izlerini tarif etmemişse de kimi yazarlarca hastalık etkeninin çiçek olabileceği düşünülmektedir (Hays, 2005; Modanlou, 2008). Bununla beraber 1) salgının bugün var olan bir hastalık veya iki veya daha fazla hastalığın karışımıyla ortaya çıkmış olabileceği, 2) hastalığın günümüzde halen fakat dünyanın uzak bir köşesinde mevcut olduğu, 3) hastalığın artık var olmadığı ve 4) geçen yüzyıllar içinde değişim geçirdiği ve artık o dönemdeki tanımlanmasıyla ayırt edilemeyeceği görüşleri de öne sürülmüştür (Poole ve Holladay, 1979). Salgının Etiyopya'dan çıkıp Mısır, Libya, Pers hakimiyetindeki bölgeler ve daha sonra da Lemnos, Pyraeus ve Atina'ya ulaştığı (Thucydides, 1857) ve en çok Atina'yı etkilediği aktarılmıştır. İlk salgın iki yıl sürmüştür, ikinci salgının süresi ise bir yıldan az değildir (Morens ve Littman, 1992). Morens ve Littman'a (1992) göre Tukidides bir 'ekilmemiş toprak'[1] salgını tanımlamıştır. Hastalık toplumdaki herkese yayılmış, hastalara baktıkları için hekimlerde ve hasta arkadaşlarını ziyaret edenlerde görülme riskinin arttığı ifade edilmiştir (Morens ve Littman, 1992; Poole ve Holladay, 1979). Bu salgının savaş sürecinde ciddi bir etkisi olduğu düşünülse de uzun dönemde nüfusu ciddi olarak azaltan bir etkisi olduğu düşünülmemektedir (Hays, 2005).

Yine veba olarak adlandırılmış, Roma İmparatorluğu döneminde MS 165'te başlamış bir epidemi serisi olan Antoninus Vebası'nın nedeninin veba değil, çiçek ve belki çiçeğe ek diğer enfeksiyonlar olduğu düşünülmektedir (Flemming, 2018; Hays, 2005). O dönem ciltte görülen iz ve şekil bozukluklarına karşı tedavilerin uygulandığı bilinmesine karşın, çiçekte görülen izlerden bahsetmemiş olan Galenus'un (129-y. 216) (Flemming, 2018) bazı klinik vaka betimlemeleri, özellikle de ekzantemin tarifi, salgının etkeninin çiçek olduğuna işaret olarak gösterilmiştir (Flemming, 2018; Hays, 2005; Littman ve Littman, 1973). Salgın, Verus'un Part seferi sırasında Mezopotamya'da ortaya çıkmış, Roma'ya yayılmış ve en az 180 yılına kadar sürmüştür (Littman ve Littman, 1973). Bu salgının Roma İmparatorluğu üzerinde ciddi etkileri olmuş, ölümler ve hastalıktan kaçanlar nedeniyle nüfus hızla azalmış ve böylece vergi mükelleflerinin ve işçilerin sayısı da azalmıştır. Kiralar azalmış, maaşlar artmıştır. Tuğla

[1] Türkçeye 'ekilmemiş toprak' olarak çevrilebilecek 'virgin soil' ifadesi 'immünolojik olarak naif toplulukları', yani toplumun bir hastalıkla daha önceden karşılaşmamış olma durumunu tanımlamak için kullanılmaktadır.

ve mermer üretimi azalmış, inşaat projeleri sekteye uğramıştır. Roma askeri gücü zayıflamıştır (Hays, 2005).

Çiçek hastalığının Hippokrates, Galenus ve sonrasında gelen Yunan ve Romalılar tarafından muhtemelen bilinmediği düşünülmektedir (Adams, 1844; Needham, 2004). James Moore'un (1762–1860) (1815), arkadaşı Edward Jenner'a ithafen, çiçek hastalığının tarihi üzerine yazdığı kitapta Yunan yazarlarca erizipel, eritem, lepra, herpes, skrofulanın iyi tanımlandığı; sivilce, vesikül ve püstüllerden de bahsedilmiş olsa da Arapların çiçek hastalığından bahsettiği kadar açıkça bir hastalıktan bahsetmedikleri ve Yunan ve Latin dillerinde çiçek ve kızamık için birer terimin bulunmadığı ifadeleri yer almaktadır (Moore, 1815).

Bugün çiçek olarak yorumlanabilen hastalık tanımlarının IV. yüzyılda Çin'de, VII. yüzyılda Hindistan'da kaydedildiğine dair bulgular olduğu söylenmektedir (Thèves vd., 2016; Wertheim, 2017). Öyle ki Cunha (2004) bir makalesinde MÖ 1500 kadar erken bir dönemde Sanskrit metinlerinde çiçekten bahsedildiğini, Çin'de ise MÖ 1122'de çiçeğin görüldüğünün öne sürüldüğünü aktarmıştır. Moore'un (1815) aktardığına göre hastalığın adı "Annenin memesinden gelen zehir" anlamındaki *Tai-tou* olup, ateş, püstüllerin çıkışı, artışı, süpürasyonu, düzleşmesi ve kabuklanması şeklinde bir tanımlama yapılmıştır. Needham vd. (2004) hekim ve simyacı Ko Hung'un MS 340 civarında yazdığı, yine bir hekim ve simyacı Thao Hung-ching tarafından MS 500 civarında gözden geçirilen *Chou hou pei chi fang (Acil durumlar için kullanışlı tedaviler)* isimli eserdeki bir pasajda çiçeğin doğru bir şekilde tarif edildiğini; Ko Hung'un kitabının kayıp olduğunu ve Thao'nun versiyonunun kaldığını aktarmıştır. MS 610 tarihli el *Chu ping yüan hou lun (büyük etiyolojik el kitabı)*'a dayanarak Çinli hekimlerin çiçek hastalığının hafif ve ağır olarak iki türünün farkında olduğunu da bildirmişlerdir. Çocuk hastalıklarının nedenlerine dair 1119 tarihli *Hsiao êrh yao chêng chih chüeh (Pediatrik ilaçların ve sendromların anlaşılır açıklamaları)* isimli monografa göre cenin 10 ay boyunca annenin beş iç organının *yin* pnömasındaki kirliliği alır ve doğduktan sonra bu zehrin atılması gerekir. Döküntülü hastalıklar bundan çıkar. Zehirlenme annenin kardiyak fonksiyonlarıyla ilgiliyse kızamık, dalak fonksiyonları ile ilgiliyse çiçek çıkar (Needham, 2004). Hindistan'da ise VII. yüzyıl civarlarında hekim Vagbhata tarafından *masurika* adıyla hastalığın hassas bir tanımının yapıldığı da bildirilmiştir (Thèves vd., 2016).

Suriye'de MS 302 kadar erken bir tarihte çiçek görüldüğü iddia edilmiştir. Buradan Mekke'ye ulaştığı (Cunha, 2004a), Fil Yılı ya da Fil Olayı (y. MS 570) sırasında Arap

kuvvetleri arasında bir çiçek salgını görüldüğü ve daha sonra da Mısır'a yayıldığı düşünülmektedir (Hays, 2005). Dols (1974), Hz. Muhammed'in (570-632) biyografi yazarı İbn İsḥâḳ'ın (ö. 768) bunun Araplarda çiçek ve kızamığın ilk kez görüldüğü zaman olduğunu söylediğini aktarmıştır. Moore (1815) da kitabında [Ebû'l-Fidâ᾽'ya (1273-1331) ait] *Abulfeda Annales Moslemici* adlı eserin çevirmeni de olan Johann Jakob Reiske'den (1716-1774) yaptığı bir alıntıda çiçeğin Etiyopyalılar tarafından Arabistan'a taşındığını aktarmış; daha sonra da Fil Olayı sırasında çiçek ve kızamık hastalıklarının görüldüğünü, Hz. Muḥammed'in ölümünden sonra ise İran ve Suriye'ye, Halife Ömer (584-644) döneminde ise Mısır'a ulaştığını anlatmıştır.

Orta Çağ İslâm dünyasında, çiçek hastalığından bahseden hekimlerden en önemli yerlerden birine sahip Râzî'den önce Presbiter Ahron (VII. yy.), Mâserceveyh (El-Yehûdî), Cûrcis b. Cibrâîl b. Buḫtîşûʿ (ö. 769), Buḫtîşûʿ b. Cûrcis (ö. 801), Mesîḥ ed-Dımaşḳî (IX. yy.?), Ebû Zekeriyyâ Yûḥannâ (Yaḥyâ) b. Mâseveyh (777?-857), Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Sehl Rabben eṭ-Ṭaberî (ö. 861'den sonra), Yûḥannâ b. Serâbiyûn (ö. IX. yy.ın ikinci yarısı), İsḥâḳ b. Ḥuneyn (y. 830-910), S̱âbit b. Ḳurra (836-901), Yaḥyâ el-Bermekî, ʿAbdûs b. Zeyd (IX. yy. sonu/X. yy. başı?), Yûsuf el-Ḫûrî el-Ḳass (el-Sâhir) (ö. 912), Tirmiẕî (?-?) (Ar-Rází, 1848e; Meyerhof, 1930; Sezgin, 1970) ve Râzî ile yakın dönemde yaşamış İsḥâḳ b. Süleymân el-İsrâîlî'nin (ö. 953'ten sonra) de çiçekten bahsettiği bilinmektedir (Ferre, 2023; Kahn, 1963). Moore (1815) tarafından, VII. yüzyılda İskenderiye'de Heraclius döneminde yaşamış Presbiter Ahron'un, Râzî tarafından alıntı yapılmış *Künnâş* veya *Pandectae medicinae* adlı eserinin çiçek ve kızamığın doğası ve tedavisi hakkındaki en erken fikirleri içermekte olduğu belirtilmiştir.

Çiçek hastalığının erken Yunan ve Roma döneminde bilinmediği (Kahn, 1963), daha sonra özellikle savaşların ve işgallerin bir sonucu olarak Avrupa'ya ulaştığı düşünülmektedir (Thèves vd., 2016). MS 451 civarında Hunların istilasıyla Fransızlarda olası çiçeğin görülmesi eş zamanlıdır (Thèves vd., 2016). Fransız hekim ve mikolog Jean-Jacques Paulet (1740-1826) tarafından Avenches Piskoposu Marius ya da diğer adıyla Marius Aventicensis'e (532-596) atfedilen bir kronikte geçen "570 yılında, bağırsakların gevşemesiyle birlikte şiddetli bir hastalık ve Variola (Çiçek hastalığı anlamına geldiği düşünülüyor,) İtalya ve Fransa'yı etkiledi." ifadesine dayanarak çiçeğin ve kızamığın VI. yüzyılda Avrupa'da bulunduğu iddia edilmiştir (Moore, 1815). İslâm'ın yayılmasıyla çiçeğin önce Kuzey Afrika'ya, sonra güney bölgelere ulaştığı; Kuzey Afrika'dan dönen savaşçıların çiçeği 710'da İspanya'ya getirdiği (Kahn, 1963); Moroların 731'de Pireneleri geçmesiyle çiçeğin Güneybatı Avrupa ve Fransa'ya

ulaştığı düşünülmektedir (Cunha, 2004a; Kahn, 1963; Moore, 1815; Thèves vd., 2016). Avrupa'nın geneline ise X., XI. ve XIII. yüzyıllardaki Haçlı Seferlerinden dönenlerce yayıldığı iddia edilse de (Cunha, 2004a; Kahn, 1963; Thèves vd., 2016) Moore (1815) bu fikrin dayanaksız olduğunu, çiçeğin Avrupa'ya Haçlı seferlerinden iki yüzyıldan daha önce ulaştığını ve tarihçilerin seferler sırasında Hristiyan ordularının bu hastalıktan muzdarip olduğunu hiç belirtmediğini söylemiştir. Hastalığın İrlanda'da 675'ten beri yaygın olduğu da iddialar arasındadır (Kahn, 1963; Moore, 1815).

İnsan hareketliliğindeki artış 1500'lerden sonra çiçeğin hızla yayılmasına neden olmuştur (Cunha, 2004a). Çiçek hastalığının nüfus üzerindeki en dramatik etkileri Columbus (1451-1506)'un Yeni Dünya'yı keşfinden 15 yıl sonra, 1507'den itibaren Orta ve Güney Amerika'da görülmeye başlamıştır (Kahn, 1963). Hastalığın kıtaya yayılması İspanyol ve Portekiz kolonilerinin kurulmasıyla ilişkilidir. Konkistador seferlerinin ve savaşların sonucunda çiçeğin Aztek ve İnka imparatorluklarında 3 ila 4 milyon kişiyi öldürdüğü tahmin edilmektedir. Aynı dönemde Batı Afrika'dan getirilen köleler aracılığıyla Orta Avrupa'da da salgınlar olmuş ve hastalık daha sonra Peru ve Brezilya'ya da yayılarak yıkıcı sonuçlara neden olmuştur. On yedinci yüzyılın başında tüm Güney Amerika'da çiçek salgınları görülmüştür (Thèves vd., 2016). Çiçeğin Kuzey Amerika'da yayılması ise Avrupa'dan gelen göçmenler (Kahn, 1963; Thèves vd., 2016), Orta Amerika'dan gelen gezginler ve Afrika'dan getirilen köleler yoluyla XVII. yüzyılda gerçekleşmiştir (Kahn, 1963).

On yedinci yüzyıl başı ve ortasında çiçekle ilgili tıbbi kayıtların görülme sıklığı artmış ve çiçek, sonraki dönemlerde de kilise bahçelerinden cesetleri eksik etmeyen bir hastalık olarak anılmıştır. Çiçek, dönem dönem salgınlar yapıp, ölümlere ve hayatta kalanlarda hayat boyu bağışıklığa neden olmuş, toplumda duyarlı yeterli kişi miktarı oluştukça yeni salgınlara yol açmıştır (Kahn, 1963). Çiçek salgınlarının XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca Batı Avrupa'da nüfusun %20'si ila %40'ını öldürdüğü bildirilmiştir (Cunha, 2004a). Hakkında farklı fikirler mevcut olsa da Kânûnî Sultân Süleymân'ın oğlu Şehzâde Mehmed'in (1521-1543) ölüm nedeninin çiçek hastalığı olduğu belirtilmektedir (Ördek, 2014). Kraliçe I. Elizabeth 1562'de çiçekten öleyazmış, Fransa Kralı XIV. Louis çiçek geçirmiş ve hayatta kalmış, Fransa Kralı XV. Louis, Rus Çarı II. Petro, İsveç Kraliçesi Ulrika Eleonora, İspanya Kralı I. Luis, Avusturya İmparatoru I. Joseph ve 1694'te Kraliçe II. Mary de çiçeğin kurbanı olmuştur (Cunha, 2004a; Thèves vd., 2016). Başka kraliyet üyelerini de etkileyen çiçek, monarşileri de şekillendirmiştir (Cunha, 2004a).

İngiliz hekim Thomas Sydenham (1624-1689) (1742) gördüğü düzenli (1667, 1668 ve 1669'da), düzensiz çiçek (1670, 1671, 1672, 1674, 1675'te) ve kızamık salgınlarını (1670 ve 1674) ve özelliklerini, ilgili tedavileri ayrıntılarıyla anlatmıştır. Çiçek ve diğer ekzantematöz hastalıkların ayrımını yapmış, vakaların izolasyonunu ve çeşitli profilaktik önlemleri önermiştir (Kahn, 1963). Sydenham, modern anlamda kızamığın tanımını yapan ilk kişi (Cunha, 2004a) ve kızamık ve kızılın ayrımını yapan ilk hekimlerden (Britannica, T. Editors of Encyclopaedia, 2024) olarak anılmaktadır.

Hastalık, XVIII. yüzyıl ortalarında Avustralya dışında tüm dünyada endemik hale gelmiş ve Avrupa'da her yıl tahmini 400.000 kişinin ölümüne yol açmıştır (Thèves vd., 2016). On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde çiçek salgınlarının sayısının aşılamanın etkisiyle azaldığı görülmektedir. Fransa-Prusya Savaşı sırasında Prusya ordusu salgınlar azaldığı halde kuvvetlerini aşılamaya devam etmiş, Fransa ordusu ise aşılamayı bırakmıştır. Paris'in kuşatması (1870-1871) sırasında 200.000 Parisli çiçeğe yakalanmış, 18.000 sivil ve 24.000 Fransız askeri çiçek nedeniyle hayatını kaybetmiş, kayıplar nedeniyle Paris teslim olmuş ve savaş sona ermiştir. Kuşatmayı yapan Prusya kuvvetlerinde ise çiçeğe bağlı ölüm görülmediği aktarılmıştır (Cunha, 2004a).

Gezginler Hawaii Adalarına 1853'te çiçeği taşımış, hemen aşılamalara başlanmasına rağmen yerel popülasyonun %80'i 8 ay süren çiçek salgını nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Benzer şekilde Paskalya Adası'ndan Peru'ya getirilen 1000 köleden 900'ü çiçek nedeniyle ölmüş, kalanlar gemiyle tekrar Paskalya'ya gönderilmiş ve bu sırada ölenlerden sonra 15 kişi hayatta kalarak çiçeği Paskalya'ya taşımış; bunun sonucunda ortaya çıkan salgınla adanın tahmini olarak 100.000'den biraz daha fazla olan nüfusu 111'e düşmüştür (Cunha, 2004a).

İtalyan hekim Giuseppe Guarnieri (1856-1918), çiçek virüsünün hücre içinde oluşturduğu inklüzyon cisimciklerini ilk kez 1886'da raporlamıştır. Çiçek etkeni, filtre edilip virüs olarak sınıflandırıldıktan sonra 1930'larda doku kültüründe üretilmiş ve özellikleri tanımlanabilmiştir (Kahn, 1963).

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Asya ve Afrika'da pek çok ülkedeki salgınların sorumlusu aşısızlarda daha da fazla olmak üzere %20'lik vaka ölüm oranı (case fatality ratio-CFR) ile variola major iken; bazı Avrupa ülkelerinde, Kuzey ve Güney Amerika'da ve variola majorla birlikte bazı Afrika ülkelerinde endemik olarak CFR'si %1'den az olan variola minor görülmüştür (Fenner vd., 1988).

Günümüzde DSÖ onaylı ve DSÖ ile iş birliği yapan yalnızca iki merkezde canlı çiçek virüsü depoları bulunmaktadır. Bu merkezler Atlanta, Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) bulunan Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri (The Centers for Disease Control and Prevention-CDC) ve Koltsovo, Novosibirsk Oblast, Rusya'da bulunan Devlet Viroloji ve Biyoteknoloji Araştırma Merkezi VECTOR Enstitüsü'dür (Государственный научный центр вирусологии и биотехнологии "Вектор") (CDC, 2024a; Pajer vd., 2017). Poxvirüsün kolaylıkla modifiye edilebilmesi, geçmişte Sovyetler Birliği'nde biyolojik savaş için bilim adamlarınca çiçek genomunun başka enfeksiyöz ajanlara entegre edilmesi çiçeğin bir biyolojik silah olarak kullanılabilme potansiyelini göstermektedir (Cunha, 2004a). Bununla birlikte diğer orthopoxvirüslerin de biyolojik savaş için kullanılma ihtimalleri mevcuttur (Slifka ve Hanifin, 2004).

1.2. Kızamık ve Tarihçesi

1.2.1. Kızamık

1.2.1.1. Etken

Kızamık virüsü (measles virus-MeV), Paramyxoviridae ailesine ait *Morbillivirus* cinsi içinde yer alan, zarflı, görece büyük, tek iplikli, negatif yüklü RNA virüsüdür (Kayzer vd., 2002a; Murray vd., 2016a; Rota vd., 2016). Paramyxovirüsler hücreler arası birleşmeyi uyararak sinsitya ve çok çekirdekli dev hücreler oluşturur. Yalnızca insanlarda hastalığa neden olur. MeV'in neden olduğu kızamık, çocukluk çağının beş klasik ekzanteminden biridir (diğerleri kızamıkçık, altıncı hastalık, beşinci hastalık ve suçiçeğidir) (Murray vd., 2016a).

1.2.1.2. Belirti ve Bulgular

MeV, birkaç dakika içinde havada bulunan solunum damlacıklarının ya da havada birkaç saat asılı kalabilen daha küçük aerosollerin solunmasıyla bulaşır. İnkübasyon süresi ateşin başlamasından yaklaşık 10 gün, döküntünün başlamasından yaklaşık 14 gün öncesidir (Rota vd., 2016). Belirtileri yaygın makülopapüler döküntü ve 38,3 °C üzeri ateş, öksürük, fotofobi, burun akıntısı ve/veya konjunktivittir (Murray vd., 2016a; Rota vd., 2016). Ciltteki döküntülerden önce bukkal mukozada görülebilen Koplik lekeleri patognomoniktir (Berche, 2022; Rota vd., 2016). Solunum yollarındaki viral yükün en fazla olduğu dönem olan, döküntü öncesi ve sonrası dörder günlük periyot bulaştırıcı dönemdir. Döküntü genellikle kulak arkası

ve kafadan başlayarak üst ekstremitelere ve vücuda yayılır (Rota vd., 2016). Makülopapüler özellikteki döküntünün tüm vücudu kaplaması 1-2 gün sürer, lezyonlar çıkma sırasına göre kaybolur (Murray vd., 2016a). Vakaların yaklaşık %30'unda komplikasyonlar gelişir (Berche, 2022). İmmünsupresyona ve epitel hasarına neden olduğundan sekonder bakteriyel enfeksiyonlar ve bunlara bağlı komplikasyonlara neden olabilir (Rota vd., 2016). Ölümlerin %60'ı ciddi bir komplikasyon olabilen pnömoni nedeniyledir (Murray vd., 2016a). Akut post-enfeksiyöz kızamık ensefaliti, kızamık inklüzyon cisimciği ensefaliti ve subakut sklerozan panensefalit (SSPE) gibi ağır merkezi sinir sistemi komplikasyonları gelişebilir (Rota vd., 2016). Ensefalit gelişen nadir vakaların yarısında nörolojik sekel kalır. Ventriküler aritmi ve iletim bozukluklarıyla seyreden myokardit oluşabilir (Cunha, 2004a). Gebelikte geçirilen enfeksiyon spontan düşük, ölü doğum veya konjenital kızamıkla sonuçlanabilir (Rota vd., 2016). Bağışıklık sistemi baskılanmışlarda, yetersiz beslenenlerde, A vitamini eksikliği olanlarda ölümle sonuçlanabilir (Murray vd., 2016a).

Eski inaktive kızamık aşısı olup sonra vahşi tip MeV'e maruz kalan kişilerde ya da nadiren zayıflatılmış aşı olmuş kişilerde atipik kızamık görülebilir. Bu hastalık tablosunda distal bölgelerde belirgin daha yoğun bir döküntü, olası veziküller, peteşiler, purpura veya ürtiker görülür (Murray vd., 2016a). Aşı sonrası görülen hastalık tablosunda solunum sıvılarında aşı virüsü bulunsa da kişiden kişiye bulaşa dair bir kanıt bulunmamaktadır (Rota vd., 2016).

1.2.1.3. Tanı

Kızamık tanısında klinik görünüm çok tipik olduğu için genellikle yeterlidir ve tanı için nadiren laboratuvar testleri kullanılır. Yine de örnek alınacaksa solunum yolu salgıları, idrar, kan ve beyin dokusu örnekleri alınması önerilir. Örnek alınması önerilen dönem prodromal faz ve döküntünün ortaya çıkmasını takip eden 1-2 gündür. Antikorlar, özellikle immünoglobulin (Ig) M döküntü sırasında tespit edilebilir (Murray vd., 2016a).

Kızamık ayırıcı tanısında rubella (kızamıkçık, Alman kızamığı), parvovirüs B19, human herpes virüs tip 6 (HHV-6) ve dengue virüs enfeksiyonları yer alır ve laboratuvar tanısı bu noktada önemlidir (Rota vd., 2016).

1.2.1.4. Korunma

MeV'in tek bir serotipi olması nedeniyle canlı aşılarla hastalığa karşı etkili korunma sağlanabilir ve aslında eradikasyon için de uygundur (Murray vd., 2016a). Kızamığın önlenmesinde kullanılan tüm aşılar canlı atenüe MeV suşu içermektedir ve genellikle canlı atenüe rubella ve kabakulak aşılarıyla birlikte (sırasıyla MR ve MMR aşıları) uygulanır (Rota vd., 2016). Çocukluk çağında iki doz şeklinde uygulanan kızamık aşısının ilk dozu kızamığın yaygın olduğu ülkelerde 9. ayda, diğer ülkelerde 12-15. aylar arasında; ikinci dozu ise genellikle 15-18. aylar arasında yapılır (WHO, 2024). Yüksek bulaşıcılığından dolayı toplum bağışıklamasının önemli olduğu kızamığa karşı toplumun bağışıklık oranının %93'ün altına düşmesi salgın riskine neden olur (Murray vd., 2016a).

1.2.1.5. Tedavi

Hastalık için spesifik tedavi yoktur; destek tedavisi, yüksek doz A vitamini ve sekonder bakteriyel enfeksiyonlar için antibiyotikler kullanılır (Rota vd., 2016). Özgün antiviral tedavisi bulunmamaktadır. İmmün sistemi baskılanmış bireylere maruz kalımın ilk altı günü içinde en etkili olan immün globulin verilmesi hastalık riskini ve ağırlığını azaltır (Murray vd., 2016a).

1.2.1.6. Prognoz

Aşısının bulunmasından önce kızamık çoğu kişi için kaçınılmaz, bir kez geçirilen ve kısa süreli iş göremezliğe; ağır komplikasyonlar gelişenler içinse kalıcı sakatlık veya ölüme neden olabilen bir hastalık iken aşının küresel çapta yayılmasıyla yaşam kalitesi yükselmiş ve kızamığa bağlı milyonlarca ölümün önüne geçilmiştir (Rota vd., 2016).

Kızamığa bağlı CFR toplumdaki ortalama bulaşma yaşı, beslenme durumu, aşı kapsayıcılığı ve sağlık hizmetlerine erişim durumuna göre <%0,01 ile >%5 arasında değişmektedir. Yerinden edilmiş topluluklarda önemli bir ölüm nedenidir ve büyük insani krizlerde çocuklarda CFR %20-30'lara ulaşabilir (Rota vd., 2016).

1.2.2. Kızamık Tarihçesi

İçinde bulunduğu *Morbillivirus* cinsinde küçükbaş hayvan ve sığırlarda görülen sığır vebası (rinderpest), kedi ve köpeklerde görülen gençlik hastalığı (distemper), yunus, fok ve musurgillerde görülen salgın hastalıklara neden olan virüslerin de yer aldığı (Berche, 2022) MeV'in, sığırlarla bir arada yaşayan insan topluluklarında bir zoonotik enfeksiyon olarak evrildiği, yaklaşık 5000 yıl önce Orta Doğu'da insan popülasyonunun yeterli boyuta ulaşmasıyla insanlarda yerleşik hale geldiği düşünülmektedir (Rota vd., 2016). Zoonotik kökenine rağmen hayvan rezervuarı yoktur (Berche, 2022).

Kızamık, asırlar boyu diğer ateşli ve döküntülü hastalıklar olan kızıl, kızamıkçık ve çiçekten ayırt edilememiştir (Cunha, 2004a).

Orta Çağda Avrupa, Güney ve Doğu Asya, Hindistan ve Çin'de yaygın olduğu düşünülmektedir (Berche, 2022). Avrupa'da XVI. yüzyılda yaygınlaşmış, önceleri nadiren ölümcül olarak tanımlanırken, XVII. yüzyılın sonunda bilinmeyen nedenlerle virülansı ve mortalite hızı artmıştır (Cunha, 2004a). Osmanlı Devleti'nde 1603'te tahta geçen I. Ahmed ve o dönem iki yaşında olan tek kardeşinin öldürücü olabilen kızamığa yakalanması devletin ileri gelenlerini korkutmuştur (Afyoncu, 2020). Yine açıklanamayan bir şekilde XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar salgınlarının sıklığı ve hastalığın virülansı azalmıştır (Cunha, 2004a).

Kızamık, sömürgecilikle birlikte XVII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar tüm dünyaya yayılmıştır (Berche, 2022). Çiçek hastalığında da görüldüğü gibi, özellikle immünolojik olarak naif topluluklarda çok yıkıcı etkileri gözlenmiştir (Modanlou, 2008). Çiçek kadar ölümcül olmasa da geniş çapta açlıklara, hijyende bozulmaya ve dolayısıyla pnömoni, ensefalit, diyare gibi enfeksiyonlara yol açarak morbidite ve mortaliteyi artırmıştır. Birkaç denizcinin yalnızca hafif hasta olduğu bir İngiliz gemisinin 1875'te Fiji Adalarına ulaşması sonucu gelişen kızamık salgını 3 ay içinde yerel nüfusun yaklaşık dörtte birini öldürmüştür. Bu ölümler yalnızca kızamık veya komplikasyonlarına bağlı değil, hastalık sırasında tarlalarda çalışacak durumda kimse olmadığından sonrasında yaşanan açlığa, ölülerle ilgilenilememesine ve temel hijyen önlemlerinin alınamamasına da bağlıdır. Kızamık 1874-1875 arasında Güney Pasifik'e, 1874'te Avustralya'ya ulaşmıştır. Güney Pasifik'te 100 yıl kadar süren kızamık salgınları bölgedeki nüfusun salgınlar başlamadan öncekinin onda birine kadar düşmesine neden olmuştur (Cunha, 2004a).

1960'tan önce 20 yaşından genç popülasyonun %90'ından fazlasında kızamık görüldüğü bildirilmiştir (Murray vd., 2016a).

Kızamığın viral bir hastalık olduğu 1911'de gösterilmiş, 1940'larda tavuk embriyolarında kültürü yapılmıştır. Amerikan hekim Thomas Chalmers Peebles (1921-2010) 1954'te, 11 yaşında bir çocuktan alınan örneklerden yapılmış kültür süpernatanlarıyla maymunlarda hafif bir kızamık formu oluşturmuştur. Daha sonra, izole edilmiş ilk suş olan bu suştan zayıflatılmış canlı aşı geliştirilmiştir (Berche, 2022). Yaygın klinik kullanımı 1963'te başlayan (Cunha, 2004a) kızamık aşısı 1974'te DSÖ tarafından genişletilmiş aşı programına alınmıştır (Berche, 2022). Gelişmiş ürünlerde nadir olsa da aşısız kalan veya hatırlatma dozu uygulanmamış çocuklar nedeniyle kızamık salgınları halen görülmektedir (Murray vd., 2016a). Yaygın aşılama programlarının uygulanmadığı bölgelerde her 2-3 yılda bir, genelde kış aylarında salgınlar görülmeye devam etmektedir (Cunha, 2004a). Kızamık aşısı sayesinde 2000-2022 yılları arasında 57 milyon ölüm önlenmiş, bunun yanında 2022'de çoğu aşısız veya beş yaş altı aşılı çocuklarda olmak üzere kızamığa bağlı tahmini 136.000 ölüm gerçekleşmiştir (WHO, 2024).

1.3. Ebû Bekr Muḥammed b. Zekeriyyâ er-Râzî

1.3.1. Hayatı

Batı dünyasında Rhazes, Albubator, Rasis isimleriyle de bilinen, Orta Çağ'da İslâm dünyasında yaşamış, İslâm bilim ve tıbbının Altın Çağı'nın ilk ve en büyük yazarı olarak kabul edilen (Meyerhof, 1931) ünlü hekim, simyacı ve filozof Ebû Bekr Muḥammed b. Zekeriyyâ er-Râzî (865?-925), bugünkü Tahran yakınlarında bulunan Rey kentinde doğmuştur. Gençliğinde felsefe, edebiyat, mantık ve mûsikî ile uğraşmış, mesleği kuyumculuktan dolayı kimya ile ilgilenmeye başlamıştır (Ağırakça, 2004; Bayat, 2016a; Modanlou, 2008; Molénat, 1995; Ranking, 1996; Sadi, 1996). Tıpla ilgili çalışmaları hayatının daha sonraki dönemlerinde olmuştur (Bayat, 2016a; M. Kaya, 2007). Rey'de ve Bağdat'ta hekimlik yapmıştır (Ağırakça, 2004; Castiglioni, 1947a; Molénat, 1995). Yaşamının sonunda katarakt nedeniyle gözleri görmeyen Râzî'nin körlük sebebi olarak yaptığı kimya deneyleri sonucunda çıkan gaz ve buharlardan dolayı gözlerinin zarar görmesi (Ağırakça, 2004; M. Kaya, 2007; Modanlou, 2008) veya yaptığı deneylerin başarısız olmasından dolayı Kerman ve Horasan Prensi (Ullmann, 1978b)/Sâmânîlerin Rey valisi Ebû Ṣâliḥ Manṣûr b. İsḥâḳ'ın verdiği, Râzî'nin kafasını kırbaçlatma cezası sonucu katarakt inmesi (Ağırakça, 2004; Castiglioni, 1947a;

Ranking, 1996) sayılmaktadır. Râzî'nin göz ameliyatını (couching), cerrahın anatomi bilgisinin eksikliğinden ya da ameliyatın riskli ve ağrılı olmasından ve yaşı zaten ilerlemiş olduğundan dolayı reddettiği bildirilmektedir (Ağırakça, 2004; Castiglioni, 1947a; Pormann ve Savage-Smith, 2007b). Râzî'nin hayatıyla ilgili oldukça az olan bilgiler İbn Ebî Uṣaybiʿa (ö. 1269), İbn Cülcül (944-994?) ve İbn Ḫallikân (1211-1282)'a dayanmaktadır (Ağırakça, 2004; Ranking, 1996).

Râzî, hastalıkların tedavisinin ilaçtan ziyade diyetle olması gerektiğini, ilaç kullanılması halinde özellikleri daha iyi bilinen ve mümkünse hekimin bizzat deneyimi olan bitkilerin kullanılmasını söylemiştir. Vücut, akıl doğrultusunda olduğundan tedavi sırasında hastanın iyileşeceğine dair umudunun yüksek tutulması gerektiğini de bildirmiştir (Ranking, 1996; Sadi, 1996). Şarlatanlığın her türlüsüne karşıdır ve hekimlik pratiğinde ve gözlem açısından Hippokrates, teorik açıdan Galenus'u takip etmiş (Acıduman ve Arda, 2012; Campbell, 1926; Castiglioni, 1947a; Meyerhof, 1935; Modanlou, 2008; Molénat, 1995; Sarton, 1927; Sezgin, 1970); bunun yanında çalışmalarında kendi gözlemlerini de bildirmiştir (Zarrintan vd., 2018). *Kitâbu'ş-Şukûk ʿalâ Câlînûs* adlı eserinde Galenus'un tıbba yaptığı katkıyı överken Galenus'un Yunan dilinin üstünlüğüyle ilgili iddiasını ve bazı hastalıklarla ilgili tanımlamalarını kendi gözlemlerine uymadığı için reddetmiştir (Modanlou, 2008).

Etanolün keşfi, saflaştırılması ve hekimlikte kullanılması, sülfürik asidin keşfi, amonyum kloridin keşfi Râzî'ye atfedilmektedir (Modanlou, 2008). Hekimlik uygulamasına kimyasal müstahzarları sokan ilk kişilerden olduğu bildirilmektedir (Ağırakça, 2004; Campbell, 1926; E. Kaya, 2016; Sarton, 1927). Hayvan bağırsaklarından yapılmış ameliyat ipliklerini ilk kez kullanan kişi olduğu düşünülmektedir (Ağırakça, 2004; Castiglioni, 1947a; E. Kaya, 2016). Gözbebeğinin ışığa tepkisini ilk fark eden kişi olduğu bildirilmektedir (Leonardo, 1943; Modanlou, 2008). Râzî, hastalıkların tanımlaması açısından Hippokrates, Aratæus ve Sydenham ile beraber anılmaktadır (Garrison, 1929). Pek çok kaynakta eseri *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de çiçek ve kızamık hastalıklarının açık bir ayrımını ilk kez yaptığı bilgisi yer almaktadır (Band ve Reichel, 2017; Berche, 2022; Modanlou, 2008). Sarton (1927), *Introduction to the History of Science (Bilim Tarihine Giriş)* adlı eserinde IX. yüzyılın ikinci yarısını "Râzî Çağı" olarak tanımlamıştır.

1.3.2. Eserleri

Râzî'ye ait eserlerinin sayısı tam olarak bilinmese de tıp, tabiat ilimleri, mantık, matematik, astronomi, fizik, felsefe, müzik, teoloji, kimya, metafizik gibi pek çok alanda 200'ü aşkın eseri bulunmaktadır (Bayat, 2016a; Campbell, 1926; Ghafouri vd., 2019; Meyerhof, 1931; Ranking, 1996; Sadi, 1996). Eserlerinin neredeyse yarısını oluşturan (Meyerhof, 1931) tıpla ilgili eserlerinden en önemlileri arasında *Kitâbu'l-Ḥâvî fi'ṭ-Ṭıbb, eṭ-Ṭıbbu'l-Manṣûrî, eṭ-Ṭıbbu'r-rûhânî, Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe, Aḫlâḳu'ṭ-Ṭabîb, Kitâbu't-Tecârib, Kitâbu Sırrı Ṣınâ'ati'ṭ-Ṭıbb, Kitâbu'l-Murşid, Bur'u's-sâ'a* sayılabilir (M. Kaya, 2007). Râzî'nin en önemli olarak tanımlanan eserleri ise 1) Batı'da *Liber Continens* isimli Latince çevirisi yüzyıllar boyu okutulan, ölümünden sonra öğrencileri tarafından tamamlanan, X. yüzyıl başına kadar mevcut tüm Yunan, Hint, İslam tıp bilgilerini ve Râzî'nin kendi gözlemlerine dayalı notları da içeren *el-Ḥâvî* (Ağırakça, 2004; Bayat, 2016a; Campbell, 1926; Meyerhof, 1931; Pormann ve Savage-Smith, 2007b; Sadi, 1996; Ullmann, 1978b), 2) Latinceye *Liber medicinalis ad Almansorem* adıyla çevrilmiş, en ünlüleri cerrahi üzerine yedinci ve tüm hastalık tedavileri üzerine dokuzuncu cildi olan, on ciltten oluşan (Meyerhof, 1931), Batı'da Hippokrates, Galenus, İbn Sînâ ve Ḥuneyn b. İsḥâḳ'ın kitapları gibi okutulan (Castiglioni, 1947b), en önemli tıbbi konuların çeşitli yazarların eserlerinden derlemesi niteliğindeki *eṭ-Ṭıbbu'l-Manṣûrî* ve 3) Râzî'nin en orijinal eseri ve tıp tarihinde çiçek ve kızamık hastalıklarının ayırıcı tanısının ilk kez yer aldığı monograf olarak kabul edilen *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'dir (Bayat, 2016a; Campbell, 1926; Meyerhof, 1931; Sadi, 1996). Bu tez çalışmasında ele alınan *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe* hakkında ayrıntılı bilgi 'Gereç ve Yöntem' bölümünde sunulacaktır.

Bu tez çalışmasıyla Râzî'nin 9. yüzyılın sonlarında yazmış olduğu, orijinal adı *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*, Latince çevirisi *Liber de variolis et morbillis*, İngilizce çevirisi *A Treatise on Smallpox and Measles*, Almanca çevirisi ise *Über die Pocken und die Masern* olan eserinin Türkçe tıp tarihi alanyazınına kazandırılması; çiçek ve kızamık hastalıklarının Râzî tarafından nasıl anlaşıldığına ve tanımlandığına, dönemin tıbbi anlayışıyla hastalığın nedenlerinin, seyrinin, yapılan tedavilerin nasıl açıklandığına ilişkin değerlendirmeler yapılması; alanyazında öne sürüldüğü şekilde, bu hastalıkların ayırıcı tanısı ve tanımlamaları açısından eserin gerçekten özgün olup olmadığının değerlendirilmesi, özgünse bunun nereden kaynaklandığının ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Yapılan alanyazın taramaları sonucu ulaşılan, Kayseri'de 1988'de düzenlenen "Ebubekir Razi Kongresi" tebliğlerinin arasında Râzî'nin eserinin giriş, birinci ve ikinci bölümlerinden alınarak çevrilmiş kısımlar, bölümlerin başlıkları ve kısa birer özeti verilmiştir (Erdoğan ve Köker, 1988), fakat bunun tam bir çeviri olmadığı fark edilmiştir. Bahsedilen eserin tamamının daha önce Türkçeye çevirisi yapılmadığı gibi, bu eseri Türkçede ayrıntılı olarak inceleyen bir çalışmanın da bulunmadığı tespit edilmiştir. Metnin çevirisi, tez sahibinin bir kısıtlılık olarak Arapça bilmemesi nedeniyle doğrudan orijinal Arapçadan yapılmayacaksa da ilgili dillerin bilinmesi nedeniyle İngilizceye ve Almancaya yapılmış çevirileri kullanılarak tıp tarihi açısından önemli bir eserin Türkçeye kazandırılması açısından çalışmanın hem özgün olacağı hem de önemli bir nitelik taşıyacağı düşünülmektedir.

Türkçede çiçek ve kızamık salgınlarının tarihine ilişkin kimi çalışmalar (Feyiz ve Şanal, 2021; Kardaş, 2020; Mercan, 2017; Şirin vd., 2020; Tanış, 2017; Ünlü ve Albayrak, 2021; F. Yıldız, 2014) mevcutsa da bu hastalıkların Râzî'nin adı geçen eserinde nasıl ele alındığını inceleyen, hastalıkların nedenlerinin, seyrinin nasıl anlaşıldığını ve tanımlandığını anlatan, yapılan tedavilerin, dönemin tıbbi anlayışıyla birlikte karşılaştırmalı olarak değerlendirildiği kapsamlı bir çalışmaya da rastlanmamıştır. Bu tez ile böyle bir çalışmanın üretilmesi de hedeflenmektedir.

2. GEREÇ VE YÖNTEM

Çalışmanın temel gereçlerini Râzî'nin IX. yüzyılın sonlarında yazmış olduğu, Arapçası *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe* isimli eserinin İngiliz hekim ve editör William Alexander Greenhill (1814-1894)'e ait, Londra'da basılmış 1848 tarihli Arapçadan İngilizceye çevirisi *a Treatise on the Small-pox and Measles* ve Karl Opitz'in Leipzig'de basılmış 1911 tarihli Arapçadan Almancaya çevirisi *Über die Pocken und die Masern* oluşturmuştur.

Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe'nin tıp tarihindeki önemi çiçek hastalığıyla ilgili bilinen ilk sistematize epidemiyolojik çalışma olma özelliği göstermesinden (Sadi, 1996) ve çiçek ile kızamık hastalıklarının iki ayrı hastalık şeklinde ve klinik gözlemlere dayanarak ayrıntılı olarak anlatıldığı bilinen ilk eser olmasından ileri gelmektedir (Ağırakça, 2004; Bayat, 2016a; Castiglioni, 1947a; Kaadan, 2000; Meyerhof, 1931; Ullmann, 1978a; Zarrintan vd., 2018). Eserin önemini belirtmek için kullanılmış bir diğer ifade ise eserde çiçek, kızamık ve bunların ayrımları konusunda Batı dünyasında ilk kez net bir açıklama yapılmış olmasıdır (Needham, 2004). Çiçek hastalığı altıncı yüzyılda kilise pederleri (Campbell, 1926; Garrison, 1929), yedinci yüzyılda Presbiter Ahron (Garrison, 1929; Ullmann, 1978a), Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Sehl Rabben eṭ-Ṭaberî (Ullmann, 1978a) ve Ṣâbit b. Ḳurra (Ağırakça, 2004) tarafından tarif edilmişse de Râzî'nin anlatımı çok canlı, ayrıntılı ve günümüzdekine çok yakın kabul edilmektedir (Campbell, 1926; Garrison, 1929; Ullmann, 1978a). En önemlisi üçüncü bölümü olarak bildirilen (Kaadan, 2000; Zarrintan vd., 2018) eser, on dört bölümden oluşmakta olup orijinal dili Arapçadır (Ağırakça, 2004; Ar-Rází, 1848a; Zarrintan vd., 2018). Sezgin (1970) ve Ağırakça'nın (2004) bildirdiğine göre Arapça metnin Ayasofya Kütüphanesi No:3724/16, el-Ezher Üniversitesi Kütüphanesi, No:82/tıbb, Mısır İskenderiyye Belediye Kütüphanesi, No:2967/d ve 2968/d ve İran-Meshed Kütüphanesi, No:96/tıb gibi çeşitli ülkelerdeki yazma eser kütüphanelerinde kayıtlı koleksiyonlarda yazma nüshaları bulunmaktadır (Ağırakça, 2004; Sezgin, 1970).

Eser Latince, Süryanice, Yunanca, İngilizce, Fransızca, İbranice ve Almancaya çevrilmiş, dört yüz yıllık bir süre boyunca 40'a yakın kez basılmıştır (Ağırakça, 2004; Kaadan, 2000; Sezgin, 1970). Eserin Arapçadan Süryaniceye, Süryaniceden de Yunancaya yapılan çevirilerinin hangi tarihte ve kime ait olduğu bilinmemektedir. Yunancadan çevrilmiş Latincesi (Ar-Rází, 1848a) ilk kez 1498'de Venedik'te Giorgio Valla tarafından (Meyerhof, 1931) *Liber de pestilentia* adıyla basılmıştır (Sadi, 1996). Bu isimle mevcut diğer basımlar 1528 Paris, 1529 ve 1544 Basel, 1549 Strazburg, 1555 Venedik basımlarıdır (Ar-Rází, 1848a; Campbell,

1926). 1747 Londra basımında başlık *De Variolis et Morbillis Liber* halini almıştır ve bu baskı Arapçadan Latinceye ilk çeviri olma özelliğini taşımaktadır. Leyden'de bulunan bir nüshadan Solomon Negri (y.1665–1727) ve John Gagnier (1670?-1740) tarafından yapılan ve Thomas Hunt (1696-1774) tarafından gözden geçirilen bu çeviri Richard Mead (1673-1754) tarafından yayımlanmıştır. İngilizceye ilk çeviri Hunt'ın Latince versiyonundan John Theobald tarafından yapılmış ve 1747'de Londra'da *Discourse of the Small-Pox and Measles* ismiyle basılmıştır. William Alexander Greenhill tarafından Sydenham Cemiyeti için orijinal Arapça metinden yapılmış ilk İngilizce çeviri olma özelliğini taşıyan *A Treatise on the Smallpox and Measles* ise 1848'de Londra'da basılmıştır (Ar-Rází, 1848a). Koning'in Fransızca tercümesiyle birlikte yayımladığı metni (Leiden 1766) Van Dyck (Ağırakça, 2004) neşretmiş (Beyrut 1872), Necmâbâdî ise 1925'te Tahran'da Farsça tercümesiyle beraber yayımlamıştır (M. Kaya, 2007). Karl Opitz ise 1911'de orijinal Arapça (Leyden nüshasından) yaptığı Almanca çeviriyi *Über die Pocken und die Masern* ismiyle yayımlamıştır.

William Alexander Greenhill çevirisi *a Treatise on the Small-pox and Measles*'a (1848) Google Books ve Wellcome Collection veri tabanından, Karl Opitz'in çevirisi *Über die Pocken und die Masern*'e (1911) Wellcome Collection veri tabanından ulaşılabilmektedir. Almanca çevirinin Vero Verlag tarafından 2016 basımı da mevcuttur (Opitz, 1911). Tez çalışması sırasında Google Books veri tabanından ulaşılmış belgeler kullanılmıştır.

William Alexander Greenhill çevirisinin de içinde bulunduğu kitap *a Treatise on the Small-pox and Measles* çevirmenin önsözü, Râzî'nin aynı isimle çevrilmiş eseri ve bu metin için farklı çevirmenlerin önsözleri, Râzî'nin *Liber ad Almansorem*, *Divisio Morborum*, *Liber Continens* eserlerinden çiçek ve kızamık hastalıklarının bulunduğu bölümlerin Greenhill tarafından yapılmış çevirileri ve çevirmenin önsözleri, notlar ve illüstrasyonlar ve dizin bölümlerini içermektedir. Tamamı 212 sayfadan oluşan kitabın bulgularda Türkçe çevirisi verilen kısım kitabın 52 sayfasını oluşturmaktadır.

Çevirisi verilen metin Râzî'nin önsözü ve bunu takip eden 14 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler, alt başlıklar ve bölümlere ait paragrafların bulgular kısmında, İngilizce metinde gösterildiği şekilde numaralandırılarak verilmesi tercih edilen gösterim şekli olmuştur. Büyük-küçük harfler, noktalama işaretleri Türkçe yazım kurallarına uygun, kimi zaman anlamın korunabilmesi açısından İngilizce metindeki şekilleriyle paralel olacak şekilde verilmiştir. 'Çiçek' ve 'Kızamık' hastalıkları İngilizce metindeki gibi baş harfleri büyük şekilde yazılmıştır. 'Allah' da İngilizcedeki gibi kelimenin tüm harfleri büyük olacak şekilde

yazılmıştır. Metinde geçen eser isimleri Greenhill tarafından verilmiş şekillerine uygun olarak, Türkçe çevirileri ise köşeli parantez içinde italik şekilde gösterilerek verilmiştir. Tezin tüm bölümlerinde yer alan tıp terimlerinin Türkçedeki yazımları için Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Türkçe Tıp Dili Kurulunun hazırlamış olduğu kılavuzdan yararlanılmıştır (*Türkçe Tıp Dili Kılavuzu*, 2006). Arapça özel isimlerin Türkçe yazılışları verilirken *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan yazım kuralları esas alınmıştır (TDV, 1988). Anlamı bilinmeyen İngilizce kelimeler için seslisözlük.net, tureng.com, Merriam-Webster Dictionary, Collins Dictionary, Oxford English Dictionary; Almanca kelimeler için Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache, Pons Wörterbuch ve Langenscheidt Online Wörterbuch gibi çevrimiçi sözlüklerden yararlanılmıştır.

Belirtilen İngilizce ve Almanca metinlerden Türkçeye çeviriler yapıldıktan sonra İngilizce metin temel alınarak bu çeviriler karşılaştırılmış ve ortaya çıkan Türkçe metin bulgular bölümünde sunulmuştur. Çeviri yapılmış metinler arasında rastlanan kayda değer farklar dipnot olarak verilmiştir. İngilizce ve Almanca metinde anlaşılamayan kısımları tez yazarının elinde bulunan, Venedik nüshası kullanılarak Suriye Protestan Koleji tarafından Beyrut'ta 1872'de basılan Arapça metinle (al-Rāzī, 1872) karşılaştırmak için tez izleme kurulunda yer alan Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Kemal Tuzcu'ya danışılmış, metne uygun olan terim/sözcük/söz öbeği seçilerek Türkçe çeviride kullanılmıştır. Greenhill'in çevirisinde belirttiği notlardan eklenmesi gerekli görülenler de dipnotlarda sunulmuştur.

Bulgular, tartışma bölümünde eserin orijinalinin yazıldığı dönemden önceki ulaşılabilen metinlerde ilgili hastalıkların bulunduğu kısımlar, Râzî'nin *eṭ-Ṭıbbu'l-Manṣûrî (Liber ad Almansorem), Kitâbu Taḳsimi'l-ʿİlel (Divisio Morborum)* ve *Kitâbu'l-Ḥâvî fi'ṭ-Ṭıbb (Liber Continens)* (Ar-Rází, 1848a), *Kitâbu't-Tecârib* (Acıduman ve Arda, 2012) ve *Thirty-Three Clinical Observations* (Meyerhof, 1935) gibi diğer eserlerinde yer alan ilgili kısımlar, Thomas Sydenham'ın çiçek ve kızamıkla ilgili yazdıkları (Sydenham, 1742, 1848, 1850c) ve ilgili alanyazın eşliğinde tartışılmıştır.

3. BULGULAR

Bu bölümde ana metin olarak İngilizce metinden yapılmış Türkçe çeviri metni verilmiştir. Almanca çeviriyle yapılan karşılaştırmalar sonucu rastlanan farklar, İngilizce metinde çevirmenin (W. A. Greenhill) yaptığı bazı açıklamalar, çeviri yapılırken bazı kelimeler için yapılması gerekli görülmüş açıklamalar dipnot olarak gösterilmiştir. Metnin içinde çeviri yapılırken anlam açısından gerek görülen ek sözcükler köşeli parantez içinde verilmiştir. Bulguların ilk kısmında metnin takibinin kolaylığını sağlamak adına bölümlerde anlatılanların bir özeti, ikinci kısmında ise çeviri metin verilmiştir.

3.1. *Çiçek Hastalığı ve Kızamık Üzerine İnceleme*'nin Bölümlerinin Bir Özeti

Önsöz

Râzî, eserine başlarken o güne kadar çiçek hakkında doğru ve yeterli açıklama bulunmadığından hastalıkla ilgili bir makale yazmayı amaçladığını ve makalenin planını anlatmıştır.

Bölüm I

Bu bölümde Râzî, Galenus'un çiçek hastalığının ismini geçirdiğini, fakat en azından Arapça neşredilmiş eserlerinde hastalığın nedeninden ve tedavi yönteminden bahsetmediğini bildirmiştir. Bu durumun da çiçeğin bu kadar sık görülen bir hastalık olması nedeniyle kendisini şaşırttığını söylemiştir. Çağdaşlar arasında da hastalıkla ilgili yeterli bilgi veren bulunmadığından bu risaleyi yazdığını belirtmiştir.

Râzî, daha sonra hastalığın neden ortaya çıktığının ve neden neredeyse herkeste görüldüğünün açıklaması olarak çocukların büyürken vücutlarındaki nem ve sıcaklığı kaybetmesini göstermiş, bu süreci de önce mayalanıp şaraba dönüşen şıraya, sonra da olgunlaşan ve ekşimeye giden şaraba benzetmiştir. Kanın mayalanması ve çürümesi sonucu oluşan gereksiz maddelerin/buharların dışarı atılmasıyla hastalığın görüldüğünü açıklamıştır. Bu nedenle çocukların, özellikle de erkeklerin kanlarının yapısı gereği bu hastalığı geçirmekten nadiren kurtulacaklarını söylemiştir.

Râzî'ye göre nadir de olsa eğer bir bebeğin veya çocuğun kanı soğuk ve kuruysa kanın değişimi yavaş gerçekleşir ve hastalık görülmez. Bununla birlikte mizaç, beslenme, fıtrat, etraftaki hava ve damar sistemine göre oluşan farklılıklar da hastalığı etkiler. Gençlerde, çocukluğunda hafif bir çiçek geçirme durumu varsa ve kanın ikinci aşamaya geçişi tamamlanmamışsa veya bazı bünye ve beslenme durumlarına göre hastalık görülebilir. Yaşlılarda ise salgın getiren, kokuşmuş havalar kalpteki ruhu etkileyerek hastalığın görülmesini tetikleyebilir.

Bölüm II

Bu bölümde Râzî, hastalığın hangi bünyeye sahip kişilerde ve yılın hangi dönemlerinde, hangi yiyecekleri tüketenlerde görüldüğünü aktarmaktadır. Özellikle nemli, tombul vücutlular, sık sık başka iltihaplı hastalıklara uğrayanlar, tatlı ve yoğun yapıda besinleri tüketenler, çok şarap ve süt içenlerde çiçek görülürken; sıcak ve kuru, safravi vücutlularda kızamık görüldüğünü ifade etmiştir. Zayıf, soğuk, kuru mizaçlıların iki hastalığı da söndürdüğünü belirtmiştir.

Çiçeğin en çok görüldüğü zamanlar ise sonbahar sonu ve ilkbahar başı ve yağmurlu zamanlardır. Kızamık ise kurak ve sıcak zamanlarda görülür. Râzî ayrıca ülke, yaşanan yer ve havadaki gizli eğilimler nedeniyle bunlardan başka zamanlarda da bu hastalıkların görülebileceğini eklemiştir.

Bölüm III

Râzî, bu bölümde çiçek ve kızamık çıkmadan önce görülen semptomları aktarmıştır. Sürekli ateş, sırt ağrısı, burunda kaşıntı, karabasanlar, karıncalanma hissi, yanaklarda kızarıklık, gözlerde kızarıklık, huzursuzluk, nefes darlığı, öksürük, boğaz ağrısı, göğüs ağrısı, boğaz kuruluğu, baş ağrısı, bulantı, kaygı gibi pek çok semptom görüldüğünü belirten Râzî, kızamıkta bulantı, kaygı ve huzursuzluk daha baskınken çiçekte görülen sırt ağrısının kızamıktan ayırıcı olduğunun üstünde durmuştur. Kızamıkta kaygının ve mide bulantısının sebebi safravi kan iken, çiçekte görülen sırt ağrısının sebebi kanın miktarından dolayı omurganın yanında yer alan büyük damarların şişmesi olarak ifade edilmiştir.

Bölüm IV

Bu bölümde çiçek hastalığının yönetimi ile ilgili diğer bölümde anlatılanların konu başlıkları verilmiştir. Râzî, bu başlıklardan kısa ve yeterince bahsedeceğini belirtmiştir.

Bölüm V

Bölüm çiçekten korunma ve püstüller çıktıktan sonra çoğalmalarını engellemenin yollarını anlatmaktadır. Buna göre gençlerden çiçek geçirmemiş veya hafif bir çiçek geçirmiş olanlardan, hava koşulları ve mizaçları ikinci bölümde anlatılana uygunsa damardan kan alınması, on dört yaşından genç olanlarda şişe çekilmesi/hacamat yapılması, serin yerde tutulmaları; harareti söndüren yiyecekler verilmesi, içeceklerinin soğuk su olması, ekşi sular ve meyveler tükettirilmesi, bu sayede kanlarının koyultulup soğutularak döküntünün önlenmesi Râzî'nin uygun gördüğü yaklaşımdır. Bunlar aynı zamanda sarı safra ve kandan kaynaklanan tüm rahatsızlıklar ve tüm salgın zamanlarında faydalı olarak bildirilmiştir.

Bunların yanı sıra soğuk suyla yıkanılmalı, taze sütten, şaraptan, tatlı yiyeceklerden, bazı et yemeklerinden, baharatlı şeylerden uzak durulmalı; mevsime göre bunlara ek olarak sıcak ve kuru mizaçlılara nemli ve hararet söndürücü ilaçlar, şişman ve tombul olanlara da serinletici ve kurutucu şeyler verilmelidir. Çalışmak, banyo yapmak, cinsel ilişki, yürümek, ata binmek, güneşe ve toza maruz kalmak yapılmaması gereken eylemlerdir. Hava habis, kokuşmuş ve salgın getiren özellikteyse sandal ağacı suyu ve kâfurla yüz yıkanmalıdır. Emen bebeklere şişe çekilmeli/hacamat yapılmalı, bebeği emzirenler de yukarda sayılanlara uymalıdır.

Devamında kanı koyultan, soğutan ve hastalığa neden olan çürüme ve kaynamayı engelleyen çeşitli yiyecek ve ilaç reçeteleri verilmiştir. Ekşi şeyler (sirke, yayık altı suyu vb.), ekşiliğin yanında büzücülüğü de olan şeyler (sumak, koruk suyu, ekşi nar, ayva vb.), kanı koyultan şeyler (hünnap, mercimek, tabaşir, kâfur vb.) ve bunların çeşitli karışımları kullanılmasının faydalı olduğu belirtilenlerdir. Hintlilerden aktarılan bir şurup da çok faydalı ve üstün olarak ifade edilmiş ve sarı safra ve kandan kaynaklanan tüm rahatsızlıklarda da kullanılabileceği belirtilmiştir. Bu sayılanlar sayesinde kanın ikinci hale geçmesinin yavaş yavaş ve azar azar gerçekleşeceği ve bu sayede püstüllerin az ve evla olup, ateşin de acı verici olmadan hastalığın geçirilmesinin sağlanacağı anlatılmıştır.

Yine de çiçek belirtileri ve ateş çıktığında hastanın iyi gözlenmesi, aksi halde bu anlatılanların uygulanmaması gerektiği de vurgulanmıştır. Bunun nedeni amaçlanan soğutma ve koyultma gerçekleşmezse kaynamanın tekrarlayacağı ve Tabiatın işinin bozulacağı; ilaçların aşırı kullanımından dolayı kanın donmasıyla doğal hararetin sönmesi gerçekleşebileceğinden, doğal hararetin düşmanına karşı direncini azaltacağı ve bunun da tehlikeli olduğu düşüncesidir. Râzî, bunları, Tabiata aykırı davranan bazı cahil veya çıkarcı hekimlerin yaptığının yapılmaması için söylediğini de eklemiştir.

Râzî bunlardan sonra kan alma işleminin hangi durumlarda ve nasıl yapılması gerektiğini tarif etmiştir. Burada amaç karındaki büyük damarlardan kanı çekmektir. Belirtilerin azalması durumunda kan almanın azaltılması ve söndürücülerle tedaviye devam edilmesi gerektiğini söylemiştir. Söndürmeyi artırmak için hastaya bol miktarda soğuk su içirilmesini, su terleme ve idrar gibi yollarla atılabiliyorsa gidişatın iyi olduğunu; eğer atılamıyorsa su içirmenin bırakılıp söndürücülere geçilmesini önermiştir. Endişe ve huzursuzluğun ortaya çıkması ve şiddetlenmesi halinde çiçek veya kızamık döküntüsünü engellemenin imkânsız olduğunu, bu işlemlerin bırakılmasını ve bir sonraki bölümde anlatacaklarının uygulanması için acele edilmesini ifade etmiştir.

Bölüm VI

Bu bölümde çiçeğin çıkışını hızlandıran şeylerden bahsedilmiştir. Bunun için hararet fazlayken hastanın sıkıca sarılması, serin bir odada tutulması ve azar azar soğuk su yudumlatılarak, hastayı sıcak su buharına tutarak terlemesinin sağlanıp gereksiz maddelerin çıkışının kolaylaştırılması ve buharın soğumadan silinip kurulanması önerilmiş; hamam ve banyo gereksiz sıvıları fazla ısıtacağından bunlardan kaçınılması gerektiği, aksi halde bayılma nöbetlerinin gelişeceği ve sık bayılma nöbetlerinin ölümün yaklaştığını gösterdiği belirtilmiştir. Dışardan hissedilen ateş azsa ama huzursuzluk devam ediyorsa ve döküntülerin çıkışı da gecikiyorsa dikkatli bir şekilde söndürücülerin uygulanmasının gerektiği söylenmiştir. Hastanın ateşinin içte ve dışta hafif olduğundan emin olunması halinde ilaç kullanmakta aceleci olunmaması da önerilmektedir. Ateşin değerlendirilmesinde benzer mizaç ve hararete sahip olup da iyileşenlerle karşılaştırma yapılabileceği belirtilmiştir.

Hasta, püstüllerin ortaya çıkışıyla rahatlıyorsa söndürücüler kullanılabilir, fakat püstüllerin çıkışı zorsa ve hasta rahatlamıyorsa bu ilaçlar verilmemeli, ılık su veya tatlı rezene

tohumlarının kaynatıldığı bir su verilmelidir. Daha sonra Râzî, birkaç farklı reçete tarifi vermektedir.

BÖLÜM VII

Bu bölümde Râzî, çiçek belirtilerinin çıkmasıyla gözler, boğaz, kulaklar ve eklemlere yapılması gereken işlemleri anlatmaktadır. Gözlere ara sıra gül suyu damlatılması, yüzün soğuk suyla yıkanması ve göze de soğuk sudan serpilmesini söylemiş, gözlerin kızardığı ve göz kapaklarının kaşındığı görülürse ve güçlü önlemler alınmazsa buralarda püstüllerin çıkacağını bildirmiştir. Bu durumda sumak yumuşatılmış gül suyu, gül suyu içinde mazı koliri, nar suyu ve tarifi verilen başka bir kolir daha göze uygulanması gerekenler olarak sayılmıştır. Eğer bu uygulamalar işe yaramazsa Nabatî havyarı damlatılması söylenmiştir. Korneada görülen püstüller içinse gül suyu ve kuhl damlatılması veya tarifi verilen kolirden safran çıkarılıp hematit eklenerek uygulanması önerilmiştir.

Boğazda püstüllerin çıkması hastanın boğulmasına neden olacağından ekşi nar suyu, koruk suyu veya diğer bazı söndürücülerle veya hiçbir şey yoksa saf soğuk suyla sık sık gargara yapılması söylenmiştir. Ses kısıklığı, nefes darlığı, boğaz ağrısı varsa ve şiddetliyse kan alınması söylenmiş, boğazda hararet olup olmama ve bağırsakların yumuşaklık durumuna göre farklı tarifler verilmiştir.

Eklemler için de yine onları sandal, gül, kâfur, sirke ve gül suyu vd. ile kaplamak, püstüller büyükse bunları açarak içindeki maddeyi çıkarmak gerektiği bildirilmiştir. Kulaklara da yine kâfur ve gül yağı damlatılması ve başka bir uygulama daha anlatılmıştır. Bunların haricinde ayak tabanlarında ağrı olursa ılık yağ ile yağlamak ve yaş pansuman yapılması söylenmiş, püstüller çıkmakta zorlanırsa bunu kolaylaştıracak başka uygulamalar da aktarılmıştır.

BÖLÜM VIII

Bu bölümde püstüller çıkmışsa, hasta bundan fayda gördüyse ama püstüllerin olgunlaşması yavaşsa yapılacaklar anlatılmıştır. Olgunlaşmasında gerileme olan, sert ve siğilimsi, çıkışlarıyla hastanın rahatlamadığı püstüllerin tedavi edilemeyecek türde olduğundan bahsedilmiştir. Tedavi edilebilecek türden olan püstüller içinse yine bir buhar pansumanının tarifi verilmiştir.

BÖLÜM IX

Râzî, bu bölümde püstülleri kurutma yollarından bahsetmiştir. Büyük püstüller delinmeli ve temiz, kuru bir bezle silinmelidir. Çeşitli fumigasyonlar tariflenmiştir. Nemi çok olan çiçekte üzerinde uyunacak şiltenin nasıl olacağı, üzerine serpilecek tozlar ve yapraklar anlatılmıştır. Püstüller kuruduğunda ülsere yerler dışında uygulanması gereken merhem ve sonrasında hastanın yıkanacağı su tarif edilmiştir.

BÖLÜM X

Vücutta kalan kuru kabuk ve eskarların nasıl uzaklaştırılacağının anlatıldığı bu bölümde altında nem olmayan kabuklara yumuşayıp dökülene kadar susam yağı, yüzdeyse fıstık yağı sürülmesi; eskarların ise nemli olanlarının kesilip temiz kuru bir bezle silinmesi, çökmeye başlarlarsa üzerlerine toz serpilmesi; nem kalmayana kadar bu işlemlerin tekrarlanması ve nem kalmadığında yağlanması söylenmiştir.

BÖLÜM XI

Bu bölümde gözlerdeki ve vücudun geri kalanındaki çiçek izlerini geçirecek ilaçlardan bahsedilmektedir. Gözdeki izler rutubetli bünyelerden daha kolay temizlenir ve temizleyen ilaçlar arasında çeşitli hayvanların dışkıları, denizden elde edilen bazı malzemeler, hematit, zengâr gibi inorganik maddeler ve diğer başka malzemeler yer almaktadır. Bu malzemelerin kullanıldığı çeşitli reçeteler verilmiştir.

Yüzdeki ve vücudun diğer kısımlarındaki izler için kullanılacaklar ise çürük kemikler, sarkokol, çeşitli fasulyelerin unları ve diğer bazı malzemelerdir ve yine bunların giderilmesi için çeşitli reçetelere yer verilmiştir. Bunların yanı sıra çukurların giderilmesi için hastanın şişmanlamaya çabalaması da önerilmektedir.

BÖLÜM XII

Bu bölümde hastaya bağırsaklarının ve ateşinin durumuna göre hangi besinlerin verilmesi gerektiği anlatılmıştır. Buna göre çiçek hastasına verilecek temel şey kabuksuz arpadan yapılan arpa suyudur ve duruma göre içine farklı malzemeler eklenmelidir. Bağırsaklar gevşekse müshil verilmekten kaçınılmalı, kabız edilmesi gerekiyorsa kabuksuz arpa yerine kavrulmuş arpa unundan yapılan arpa suyunun kullanılması gerekir. Ekşi nar

suyuyla karıştırılan arpa suyunun; hafif balgam oluşturan ve kolay tükürülen su kabağı suyu, karpuz (*Indian melon*) suyu, acur suyu, karnıyarık otu tohumu müsilajı ve benzerlerinin özellikle kızamıkta daha faydalı olduğu bildirilmiştir. Bu bahsedilenler şiddetli iltihap yoksa hastalığı yavaşlattığı için duruma göre değerlendirilerek kullanılmalıdır. Çiçek hastalığı çürümenin rutubete etkisinden oluştuğundan soğutucu, kurutucu ve koyultucu şeyler; kızamık safra taşmasından oluştuğundan soğutucu ve nemlendirici şeylerin faydalı olacağı belirtilmektedir. Kızamık hastalarında soğuk su içmenin çiçektekinden daha güvenli olduğu, çiçekte belirtilerle orantılı olarak söndürücü ilaçların kullanılması ve nabızla solunum düzelip, püstüller kuruyup kabuklar düşene kadar genç kuşların yedirilmemesi önerileriyle bölüm sonlandırılmaktadır.

BÖLÜM XIII

Bölümde bağırsakların düzenlenmesi ele alınmış, iki hastalığın da gerilemesi sırasında bağırsakların yumuşadığı ve bu nedenle bu dönemde müshillerden kaçınılması gerektiği ifadesiyle bölüme başlanmıştır. Çiçekte hastalığının başında hasta şiş, rengi soluk olduğunda vücuttaki fazla nemi bağırsakları açarak boşaltmak gerektiği söylenmiştir. Bunun için akide şekeri ve posasıyla ezilmiş nar suyu ile bir halile dekoksiyonu tariflenmiştir. Bunların özelliği safranın bir kısmını ve vücuttaki aşırı nemi azaltmaktır. Kızamıkta, çiçekte baldan kaçınılmasına benzer şekilde *taranjubin* adlı ilaçtan kaçınılması gerektiği söylenmiştir.

Çiçekte kanın kaynaması söndürücülerle kontrol edilemeyecekse kan almanın faydalı olacağı, kızamıkta ise safranın bir kısmını boşalttıktan sonra söndürücülerin kullanılmasının doğru olacağı ifade edilmiştir.

Bağırsakların aşırı gevşemesi halinde arpa suyu yerine arpa lapası verilmesi gerektiği söylenmiş ve hazırlanacak iki reçete de aktarılmıştır.

BÖLÜM XIV

Eserin son bölümünde çiçek ve kızamığın iyi ve kötü türleri ele alınmıştır. İyileşenlerin klinik görünümü verilmiş, buna dayanarak kötü işaretler hakkında fikir yürütülebileceği ifade edilmiştir. Anlatılanlara göre çiçek püstülleri kolay çıkıyorsa ve beyaz, büyük, belirgin, az sayıdaysa, ateş aşırı değilse ve sıkıntıyla kaygı yoksa, hasta püstüllerin çıkışıyla rahatlıyorsa bu en iyi olan türdür. Ancak püstüller zor çıkar ve çıkmalarıyla hasta rahatlamazsa, ya da hasta püstüller çıkarken kötüleşmese bile sonrasında durumu kötüleşirse

bu tehlikeli bir türdür. Büyük beyaz püstüllerin birleşerek yayılması da ölümcüldür. Çok küçük, yakın duran, sert, siğilimsi beyaz püstüller, yeşilimsi, mor veya siyah renkli püstüller görülmesi, püstüllerin çıkmasından sonra ateşin artması, püstüllerin birleşip yayılması, kaygının artışı, karnın şişmesi, deliryum görülmesi çiçeğin kötü ve ölümcül türden olduğuna işarettir. Püstüllerin iyi kriz günlerinde çıkması ve püstüllerin çıkışıyla hastanın rahatlaması, püstüllerin sıvı içermesi ve hızla olgunlaşması iyiye işarettir. Ek olarak hastanın uzuvlarında şiddetli bir ağrı görülmesi, püstüllerin renginin yeşil veya siyaha dönmesi, uzvun koyulaşması ve halsizliğin artışı da ölüme işarettir. Hasta bir şekilde gücü artar da bu durumdan iyileşirse uzuv kangren olur, bundan korunmak için uzvun yarılması ve sıcak suya daldırılması gerekir.

Bunları da açıkladıktan sonra Râzî, Allah'a övgülerini sunarak eserini sonlandırmaktadır.

3.2. *Çiçek Hastalığı ve Kızamık Üzerine İnceleme*'nin Türkçe Çevirisi

Çiçek Hastalığı ve Kızamık Üzerine İnceleme[2]

Yazarın Önsözü

Rahman ve Rahim olan ALLAH'ın adıyla.

Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ der ki: -Belirli bir gecede, büyük bir iyilik ve mükemmellik sahibi, insanlığın iyiliği için faydalı bilimlerin açıklanması ve kolaylaştırılması konusunda çok kaygılı bir soylunun evindeki bir toplantıda Çiçek hastalığından söz edildi, ben de bu konuda aklıma gelenleri söyledim. Bunun üzerine ev sahibimiz (ALLAH ömrünün geri kalanını uzatarak insanlara lütfetsin), bu hastalık hakkında uygun, sağlam ve eksiksiz bir makale[3] yazmamı istedi, çünkü bugüne kadar ne eskilerde ne de çağdaşlarda doğru ve tatmin edici[4] bir açıklama ortaya çıkmamıştır. İşte bunun için mükâfatımı Yüce ve Celil ALLAH'tan umarak ve O'nun hoşnutluğunu bekleyerek bu makaleyi kaleme aldım.

Girişimimin planı ve bölümlerin konusu aşağıdaki gibidir:[5]

Bölüm I.

Çiçek hastalığının nedenleri ve nasıl olup da neredeyse hiç kimsenin hastalıktan kurtulamadığı

[2] Burada Greenhill Arapça 'جدريّ' kelimesinin 'Çiçek' olarak çevrildiğini, bu kelimenin bazen hastalığın kendisini, bazen de çiçek püstüllerini belirttiğini bildirmiştir. 'حصبة' kelimesi veya Yunanca çevirideki 'εὐλογίᾳ' kelimesi için eklediği açıklamada bu kelimenin barbar (aslen Yunanca olmayan, sonradan Yunanca veya Latince olmayan, dolayısıyla klasik ya da saf (Latince ya da Yunanca) olmayan) bir kelime olup antik yazarlar tarafından kullanılmamış olduğunu ve görüldüğü kadarıyla modern Yunanlılar tarafından çiçeği belirtmek için kullanıldığını açıklamıştır. Londra'da tıp okuyan bir Suriyeli beyefendiden Suriye ve Mısır'da modern anlamda 'جدريّ' ile çiçek, 'حصبة' ile kızıl anlaşıldığı bilgisini aldığını belirtmiştir.

[3] Almanca metinden 'sağlam ve eksiksiz bir makale' yerine 'temel, güvenilir ve yeterli bir kitap' şeklinde çevrilmiştir.

[4] Almanca metinden 'doğru ve tatmin edici' yerine 'tatmin edici veya ayrıntılı' şeklinde çevrilmiştir.

[5] Bu cümle yerine Almanca metinden 'Öyleyse başlıyorum; aşağıdaki sınıflandırmayı yaptım:' şeklinde çevrilmiştir.

Bölüm II.

Çiçek hastalığına en yatkın olan vücut özelliklerinin belirtilmesi; ve ayrıca hastalığın en yaygın olduğu mevsimler[6]

Bölüm III.

Çiçek hastalığının ve kızamığın yaklaşan püskürmesini[7] gösteren belirtiler

Bölüm IV.

Genel olarak çiçek hastalığının tedbirinin veya tedavisinin maddelerinin belirtilmesi[8]

Bölüm V.

Hastalık belirtileri ortaya çıkmadan Çiçek hastalığından korunma ve belirtiler ortaya çıktıktan sonra püstüllerin çoğalmasını engellemenin yolu

Bölüm VI.

Çiçek hastalığının püstüllerini ve dışarda belirmelerini hızlandıran ve bu konuda Tabiata yardımcı olan şeyler

Bölüm VII.

Çiçek hastalığı belirtilerinin ortaya çıkması üzerine gözler, boğaz, eklemler, kulaklar ve gözetilmesi gereken kısımlarda dikkat edilmesi gerekenler[9]

[6] Almanca metinden 'Çiçek hastalığına duyarlı kişilerin ve çiçek hastalığının sıklıkla görülme eğiliminde olduğu zamanların özeti' şeklinde çevrilmiştir.
[7] İngilizce metinde 'eruption', Almanca metinde ise 'Ausbruch' olarak geçmektedir. Almanca metinde geçen 'Ausbruch' kelimesi 'salgın' veya 'ani başlangıç' anlamlarına gelebilmektedir. 'eruption' kelimesinin Türkçe karşılıkları 'püskürme, patlama, fışkırma, erüpsiyon, döküntü, patlak verme' kelimeleri olup çeviride 'püskürme' kelimesi tercih edilmiştir.
[8] Almanca metinden 'Genel olarak çiçek hastalığı tedavisinin reçete edildiği hastalık semptomlarının derlenmesi' şeklinde çevrilmiştir.
[9] Almanca metinden 'Gözler, boğaz, eklemler ve kulakların bakımı ve çiçek hastalığı belirtileri ortaya çıktığında dikkat edilmesi gereken diğer her şey' şeklinde çevrilmiştir.

Bölüm VIII.

Olgunlaşabilecek olan püstüllerin olgunlaşmasını hızlandıran şeyler

Bölüm IX.

Olgunlaşan püstüllerin kuruması

Bölüm X.

Çiçek kabuklarını ve eskarları ortadan kaldıran şeyler[10]

Bölüm XI.

Gözlerden ve vücudun geri kalanından çiçek izlerini ortadan kaldıran şeyler

Bölüm XII.

Çiçek hastalığında hastanın beslenmesinin düzenlenmesi

Bölüm XIII.

Çiçek hastalığında hastanın bağırsaklarının[11] düzenlenmesi

Bölüm XIV.

Çiçek hastalığının hafif ve ölümcül türleri[12]

[10] İngilizce metindeki 'scabs' ve 'eschars' kelimeleri Almanca metinde 'Borken' ve 'Schorfe' olarak geçmektedir. 'Schorfe' 'yara kabukları', 'Borken' ise 'kabuklar' olarak Türkçeye çevrilmektedir.
[11] Almanca metinden 'yumuşak ve kuru dışkının' şeklinde çevrilmiştir.
[12] Almanca metinden 'Selim ve habis çiçek hastalığı' şeklinde çevrilmiştir.

Bölüm I

Çiçeğin nedenleri; nasıl olup da neredeyse hiç kimsenin hastalıktan kurtulamadığı; ve Galen'in bu konuda söylediklerinin tamamı[13]***.***

Mükemmel Galenus'un Çiçek hastalığından hiç bahsetmediğini ve bu hastalıktan tamamen habersiz olduğunu söyleyen herhangi bir hekime gelince, o kesinlikle onun eserlerini ya hiç okumamış ya da üzerlerinden üstünkörü geçmiş olanlardan biri olmalıdır. Çünkü Galenus, risalesi *κατά γένος*'un ilk kitabında bir yakıdan bahseder ve onun bu ve şu hastalığa ve "*Çiçeğe* karşı da" yararlı olduğunu söyler. Yine "On Pulses [*Nabız Atışları Üstüne*[14]]" adlı risalesinin on dördüncü kitabının başında[15], birinci yaprağa yakın bir yerde[16], "kan bazen olağanüstü derecede çürür ve iltihap fazlalığı o kadar artar ki deri yanar ve içinde onu aşındıran Çiçek hastalığı ve soyucu erizipeller patlak verir" der. Yine "On the Use of the Members [*Organların Yararı Üstüne*[17]]" adlı risalesinin dokuzuncu kitabında der ki, "Gıdanın kana dönüşmeyen ve uzuvlarda kalan gereksiz[18] kısımları çürür ve daha asidik hale gelir[19], zamanla, erizipeller, çiçek hastalığı ve yayılan iltihap[20] oluşana kadar". Yine "Timaeus"un dördüncü kitabında der ki, "eskiler erizipel ve Çiçek hastalığı gibi iltihaplı olan her şeye *φλεγμονή* adını verdiler ve bu hastalıkların safradan türediği kanısındaydılar."

(2.) Bununla birlikte, herhangi biri Galenus'un bu hastalık için herhangi bir özel ve tatmin edici tedavi yönteminden veya tam bir nedenden bahsetmediğini söylerse, kesinlikle haklıdır; zira Arapça neşredilmemiş bazı eserlerinde bunu yapmadıysa, az önce aktardığımızdan başka bir şey söylememiştir. Bana gelince, ben hem Süryânîce hem de Yunancayı kullananları çok dikkatli bir şekilde soruşturdum ve onlara bu konuyu sordum; ama bahsettiklerime bir şey ekleyebilecek kimse yoktu ve aslında çoğu, açıkça alıntıladığım bu pasajlarla ne demek istediğini bilmiyordu. Buna ve ayrıca Galenus'un diğer hastalıkların

[13] Almanca metinde 'tamamı' yerine 'ana noktası' ifadesi geçmektedir.
[14] Galenus'a ait eserlerin Türkçe isimleri için *Galenos Kitabı*'ndan yararlanılmıştır (Hankinson, 2023).
[15] Almanca metinde 'başında' yerine 'sonunda' şeklinde geçmektedir.
[16] Almanca metinde 'birinci yaprağa yakın bir yerde' ifadesine benzer bir ifade yer almamaktadır.
[17] Bkz. dipnot 14.
[18] Burada seçilmiş 'gereksiz' kelimesi 'fazla, lüzumsuz' anlamlarına da gelen 'superfluous' kelimesinden çevrilmiştir. İngilizce metinde 'superfluous parts' şeklinde yer alan ifade Almanca metinde 'Ausscheidungsstoffe' olarak kullanılmış olup Türkçeye 'ifrazat maddeleri' olarak çevrilebilir.
[19] İngilizce metinde yer alan 'daha asidik hale gelir' ifadesi Almanca metinde 'zamanla değişir' şeklinde geçmektedir.
[20] İngilizce metinden 'erizipeller, çiçek hastalığı ve yayılan iltihap' olarak çevrilen bu kısım, Almanca metinden 'kızarıklık, çiçek hastalığı ve erizipel' olarak çevrilmiştir.

nedenlerini ve tedavilerini bulmaya bu kadar hevesliyken, bu kadar sık görülen ve bu kadar dikkatli tedavi gerektiren bu hastalığı nasıl es geçtiğine çok şaşırdım.

(3.) Çağdaşlara gelince, Çiçek tedavisinden kesinlikle (ancak pek kesinlik ve farklılık göstermeden) bahsetmiş olsalar da hastalığın varoluş nedeninden ve nasıl olup da neredeyse hiç kimsenin hastalıktan kurtulamadığından bahseden ya da tedavi yöntemlerini doğru yerlerde düzenleyen biri yoktur. Bu nedenle, bu risaleyi yazmamızı teşvik eden o adamın ve ayrıca kendi mükâfatımızın ikiye katlanmasını umuyoruz, çünkü, ALLAH'ın izniyle, bu hastalığın tedavisi için ne gerekiyorsa bahsettik ve her şeyi özenle doğru yerlerinde düzenledik.

(4.) Bu nedenle, şimdi bu rahatsızlığın etkin nedeninden ve neden neredeyse hiç kimsenin bundan kaçamadığından bahsederek başlayacağız ve sonra onunla ilgili diğer şeyleri bölüm bölüm ele alacağız: ve (ALLAH'ın yardımıyla) bu noktaların her biri hakkında yeterli gördüğümüz bollukta konuşacağız.

(5.) O halde söylerim ki, her insan doğduğu andan yaşlılık çağına gelene kadar sürekli olarak kuruluğa eğilimlidir ve bu nedenle çocukların ve bebeklerin kanı gençlerin kanından çok daha nemlidir ve yaşlılarınkinden daha da nemlidir. Bunun yanında çok daha sıcaktır; Galenus'un Commentary on the "Aphorisms"inde [*Aforizmalar* üzerine *Yorum*'unda] ifade ettiği gibi, "çocukların harareti nicelik olarak gençlerin hararetinden daha fazladır ve gençlerin harareti nitelik olarak daha yoğundur". Ve bu aynı zamanda çocuklarda sindirim ve vücudun büyümesi gibi doğal süreçlerin sürdürülme gücünden de bellidir. Bu nedenle bebeklerin ve çocukların kanı, tam olgunluğa götüren sindirimin/olgunlaşmanın[21] henüz başlamadığı ve mayalanmaya doğru hareketin gerçekleşmediği şıraya benzetilebilir; gençlerin kanı, artık durgun ve sessiz olan ve tam gücüne ulaşmış şarap gibi, çoktan mayalanmış ve tıslama sesi çıkarmış ve bol miktarda buharı ve gereksiz kısımlarını dışarı atmış[22] şıra ile karşılaştırılabilir; ve yaşlıların kanına gelince, artık gücünü yitirmiş ve yavanlaşmaya ve ekşimeye başlayan şaraba benzetilebilir.

[21] Burada İngilizce metinden 'sindirim/olgunlaşma' olarak çevrilmiş 'coction' kelimesinin anlamı Merriam-Webster Dictionary'de (Merriam-Webster, t.y.-a) "doğal süreçler veya yabancı ajanların müdahalesiyle daha mükemmel, daha olgun, daha istenir hale gelme", Oxford English Dictionary'de (OED, t.y.-b) ise "yiyeceklerin sindirimi" olarak verilmiştir.

[22] İngilizce metinden 'bol miktarda buharı ve gereksiz kısımlarını dışarı atmış' olarak çevrilmiş bu kısım Almanca metinden 'gazlarının ve ifrazat maddelerinin çoğunu kaybetmiş' olarak çevrilmiştir.

(6.) Şimdi Çiçek hastalığı, kanın çürümesi ve mayalanmasıyla[23] ortaya çıkar, böylece gereksiz buharlar[24] dışarı atılır ve şıraya benzeyen bebeklerin kanından tamamen olgunlaşmış şarap[25] gibi olan gençlerin kanına dönüşür: ve Çiçek'in kendisi, o sırada şırada meydana gelen mayalanma ve tıslama sesiyle[26] karşılaştırılabilir. İşte bu nedenle çocuklar, özellikle erkekler, bu hastalığa yakalanmaktan nadiren kurtulurlar[27], çünkü (doğasında tıslama sesi çıkarmak ve mayalanmak[28] olan) şıranın tıslama sesi çıkardıktan ve mayalandıktan[29] sonra başına gelen duruma geçmesini önlemek mümkün olmadığı gibi, kanın bu durumdan ikinci duruma geçmesi de engellenemez. Ve bir bebeğin veya çocuğun mizacı nadiren öyledir ki, kanının birinci durumdan ikinci duruma azar azar, düzenli ve yavaş bir şekilde geçmesi mümkündür, ki bu mayalanma ve tıslama sesi[30] kanda kendini göstermesin: mizacın bu şekilde yavaş yavaş değişmesi için soğuk ve kuru olması gerekir; oysa çocuklarınki tam tersidir, beslenmeleri de öyledir, çünkü bebeklerin besini sütten oluşur ve çocuklara gelince, besini sütten oluşmasa da yine de diğer yaşlardakine göre ona [süte] daha yakındır; ayrıca yiyeceklerinde daha fazla karışım ve takiben daha fazla hareket vardır[31]; bu nedenle bir çocuğun bu hastalıktan kurtulması nadiren olur. Daha sonra durumlarında mizaçlarına, perhizlerine, fıtratlarına, etraflarındaki havaya, damar sisteminin hem nicelik hem de nitelik olarak durumuna[32] göre değişiklikler meydana gelir, çünkü bazı kişilerde kan hızlı, bazılarında yavaş akar, bazılarında bol, bazılarında eksiktir, bazılarında kalitesi çok kötüdür, bazılarında daha az bozuktur.

(7.) Gençlere gelince, kanları zaten ikinci aşamaya geçtiği, olgunlaşması oturduğu ve muhakkak çürümeye neden olan gereksiz nem parçacıkları artık [nefesle] dışarı atılmakta olduğundan; bu hastalığın, aralarından ancak birkaç kişinin, yani damar sistemi çok fazla nemle dolu olan veya şiddetli bir iltihapla [damar sisteminin] niteliği bozulmuş olanların

[23] Türkçeye 'mayalanma' olarak çevrilmiş, İngilizce metinde 'ferment' fiiliyle ifade edilmiş bu kelime için Almanca metinde 'aufwallen' fiilinin Partizip çekimi kullanılmıştır. 'Aufwallen' kelimesi 'kabarmak, yükselmek' anlamlarına gelmektedir.
[24] İngilizce metinden 'gereksiz buharlar' şeklinde çevrilen bu kısımda Almanca metinden çeviri 'gazların ifrazat maddeleri' şeklinde yapılmıştır.
[25] İngilizceden 'tamamen olgunlaşmış şarap' olarak çevrilen bu kısım Almancadan 'olgunlaşmış içki' şeklinde çevrilmiştir.
[26] Burada İngilizceden 'mayalanma ve tıslama sesi' olarak çevrilen kısım Almanca metinden 'kabarma ve köpürme' olarak çevrilmiştir.
[27] Burada İngilizceden 'nadiren kurtulurlar' olarak çevrilen kısım Almanca metinden 'neredeyse hiç kurtulamazlar' olarak çevrilmiştir.
[28] Burada İngilizceden 'tıslama sesi çıkarmak ve mayalanmak' olarak çevrilen kısım Almanca metinden 'köpürme ve kabarma' olarak çevrilmiştir.
[29] Bkz. dipnot 28.
[30] Bkz. dipnot 26.
[31] Burada İngilizceden 'ayrıca yiyeceklerinde daha fazla karışım ve takiben daha fazla hareket vardır' olarak çevrilen kısım Almancadan 'beslenmelerinin yanı sıra, hareketleri gibi mizaçlarının oluşumu da daha güçlüdür' şeklinde çevrilmiştir.
[32] Burada İngilizce metinde yer alan 'damar sisteminin hem nicelik hem de nitelik olarak durumu' ifadesi Almanca metinde 'damarlarda bulunan kanın durumu' olarak geçmektedir.

başına geldiği sonucu çıkar; ya da çocukluklarında Suçiçeği[33] geçirmiş olanların, bunun sonucunda kanın birinci durumdan ikinci duruma geçişi tamamlanmamıştır. Bu durum, harareti hafif olanlarda veya nemi bol olmayanlarda da görülür; ve çocukluklarında Suçiçeği[34] geçirenlerde ve hafif ve yumuşak[35] bir hararet ile kuru, cılız bir bünyeye sahip olanlarda; ve genç adam olduklarında, vücutlarını güçlendirmek ve şişmanlatmak[36] için bir diyet ya da kanlarını bozan bir diyet uygulayanlarda.

(8.) Ve yaşlılara gelince, bu hastalığın esas olarak yaygın olduğu, salgın hastalık getiren, kokuşmuş ve habis hava oluşumları dışında, Çiçek hastalığı nadiren başlarına gelir. Çünkü aşırı derecede hararet ve nem içeren kokuşmuş bir hava[37] ve ayrıca iltihaplı bir hava[38], kalbin iki karıncığındaki ruhu[39] kendi mizacına çevirerek ve sonra da kalp, damarlardaki kanın tamamını kendisi gibi bozuk bir duruma çevirerek bu hastalığın püskürmesini kolaylaştırır.

(9.) Bu şekilde, kısa ve öz olarak da olsa, Çiçek hastalığının nedenlerini yeterince ele aldıktan sonra, şimdi bu hastalığa ve Kızamığa en yatkın bünyelerden bahsetmeye geçeceğiz.

Bölüm II

Çiçeğe en yatkın bünyelerin; ve bu bünyelerin ekseriya bol olduğu mevsimlerin tanımlanması.

Çiçeğe en yatkın vücutlar genellikle nemli, solgun ve tombuldur; ayrıca rengi yerinde ve kanlı canlı olanlar da, benzer şekilde etle dolularsa yağızlar/esmerler; sık sık akut ve devamlı ateş, burun kanaması, göz iltihabı, beyaz ve kırmızı püstüllerin ve veziküllerin[40]

[33] Greenhill tarafından çeviri 'Chicken-Pox' şeklinde yapılmış, dipnot olarak ise "Literally, a "*light* (or *mild*) Small-Pox,*" εύφορος λοιμική* in the Greek Translation." açıklaması verilmiştir. Almanca metinde 'leicht pockenkrank gewesen sind' ifadesi içinde yer alan hastalığın Türkçeye çevirisi ise 'hafif çiçek hastalığı' şeklinde yapılabilir.

[34] Greenhill tarafından burada yine 'Chicken-Pox' ifadesi kullanılmış olup, bu kez verilen dipnotta ise "Literally, a *"weak* Small-Pox*"*" ve açıklamanın kalanında ise bir öncekiyle aynı kelimenin kullanılmadığı, muhtemelen iki ifadede de sadece çok hafif bir çiçek atağının belirtildiği ifadeleri yer almaktadır. Bu açıklamaya paralel olarak Almanca metindeki 'schwachen Pocken' ifadesinden Türkçeye çeviri 'zayıf çiçek hastalığı' şeklinde yapılmıştır.

[35] Burada İngilizceden 'hafif ve yumuşak' şeklinde çevrilmiş kısım Almanca metinden 'donuk ve sakin' olarak çevrilmiştir.

[36] Burada yer alan 'şişmanlatmak' ifadesi Almanca çeviride yer almamaktadır.

[37] Burada İngilizceden çevirisi 'aşırı derecede hararet ve nem içeren kokuşmuş bir hava' olarak verilen kısım Almanca metinden 'kokuşmuş hava nispeten çok sıcak ve çok nemlidir' şeklinde çevrilmiştir.

[38] Burada geçen 've ayrıca iltihaplı bir hava' ifadesi Almanca metinde yer almamaktadır.

[39] Türkçeye ruh olarak çevrilen, İngilizce çeviride 'spirit' olarak geçen bu ifade Almanca metinde 'Lebensgeist', ya da diğer adıyla 'spiritus vitae'(Schott, 2001), olarak yer almakta olup 'hayati ruh/rûḥ' olarak çevrilebilir.

[40] Greenhill burada 'white and red pustules' çevirisini vermiş, dipnotunda Arapça metindeki 'بثور' ve 'تنفط' kelimelerinin Channing tarafından 'pustulae' ve 'boils', Stack tarafından 'pimples' ve 'boils', Yunan çevirmen tarafından ise 'φλύκταιναι' ve 'ἐξανθήματα' olarak yorumlandığını belirtmiş; bunlara ek olarak Arap yazarların bunları modern hekimlerin püstül ve vesikül kelimelerini kullandığı katı şekilde kullanmamış olmalarının

saldırısına uğrayanlar; özellikle hurma[41], bal, incir ve üzüm ve kalın yulaf lapası[42] ve ballı kek[43] gibi kalın ve yoğun bir maddesi bulunan tüm tatlı türlerine veya çok miktarda şarap[44] ve süte çok düşkün olanlardır.

(2.) Zayıf, safravi, sıcak ve kuru vücutlar Çiçekten ziyade Kızamığa[45] daha yatkındır; ve eğer Çiçeğe yakalanırlarsa, püstüller muhakkak ya sayıca az, ayrık ve evladır[46] ya da tam tersine çok kötü, çok sayıda, steril ve kuru, çürümüş ve olgunlaşmamış[47] olur.

(3.) Son olarak, zayıf ve kuru ve soğuk mizaçlı vücutlar ne Çiçeğe ne de Kızamığa[48] yatkındır; ve Çiçeğe yakalanırlarsa, püstüller az, evla, ılımlı, hafif, tehlikesiz[49] ve başından sonuna kadar orta hafif ateşlidir, çünkü bu tür bünyeler hastalığı söndürür[50].

(4.) Şimdi, Çiçeğin en yaygın olduğu mevsimlerden bahsedeceğim; bunlar sonbaharın sonu ve ilkbaharın başıdır; ve yazın sürekli güney rüzgarlarıyla birlikte büyük ve sık yağmurlar yağdığında, ve kışın ılık olduğunda, ve rüzgarlar güneyden estiğinde.

(5.) Yazın aşırı sıcak ve kurak, sonbaharın da sıcak ve kurak olduğu ve yağmurların çok geç yağdığı zamanlarda Kızamık, kendisine yatkın olanları; yani sıcak, zayıf ve safravi bünyelileri hızla yakalar.

---

muhtemel olduğunu ifade etmiştir. Almanca çeviride kullanılmış kelimeler 'Blutschwären' ve 'Eiterbläschen' olup, Türkçeye 'kan çıbanları/furonküller' ve 'püstüller' şeklinde çevrilebilir.

[41] Almanca metinde 'hurma' yerine 'meyveler' kelimesi geçmektedir.

[42] Greenhill burada dipnot olarak 'kalın yulaf lapası' için kelimenin aslını 'عصيدة' olarak vermiş, Yunan çevirmen tarafından 'ἀθήρη' şeklinde yorumlandığını belirtmiştir. Almanca metinden çeviri 'yulaf lapası' şeklinde yapılmıştır.

[43] Greenhill burada dipnot olarak 'ballı kek' için kelimenin aslını 'فالوزج' olarak vermiş, Channing tarafından çevrilmeden bırakıldığını ve Yunan çevirmen tarafından 'μελίπηκτον' şeklinde yorumlandığını belirtmiş; bahsedilen şeyin nişasta, un, bal ve suyla yapılan bir tür kek olduğu notunu düşmüştür. Almanca metinden çeviri ise 'bal lapası' olarak yapılmıştır.

[44] Burada geçen 'şarap' kelimesi İngilizce metinde 'wine' olarak verilmiş, Almanca metinde 'Getränke' olarak geçmekte olup 'içecekler, içkiler' olarak Türkçeye çevrilebilir.

[45] Burada Greenhill 'حصبة' kelimesi veya Yunanca çevirideki 'εὐλογίᾳ' kelimesi için bir not eklemiş, bu notta bu kelimenin barbar [aslen Yunanca olmayan, sonradan Yunanca veya Latince olmayan, dolayısıyla klasik ya da saf (Latince ya da Yunanca) olmayan] bir kelime olup antik yazarlar tarafından kullanılmamış olduğunu ve görüldüğü kadarıyla modern Yunanlılar tarafından çiçeği belirtmek için kullanıldığını açıklamıştır. Çevirmen, Londra'da tıp okuyan bir Suriyeli beyefendi tarafından Suriye ve Mısır'da 'جدري' ile çiçek, 'حصبة' ile kızıl anlaşıldığı bilgisini aldığını belirtmiştir.

[46] Burada Türkçeye 'evla' şeklinde çevrilmiş 'favorable' kelimesi yerine Almanca metinde 'zayıf, güçsüz' şeklinde çevrilebilecek 'schwach' kelimesi kullanılmıştır.

[47] Bu kısımda 'tam tersine çok kötü, çok sayıda, steril ve kuru, çürümüş ve olgunlaşmamış' olarak Türkçeye çevrilmiş ifade Almanca metinden 'ama özellikle şiddetli, bol, kalın ve kuru ve olgunlaşmaya değil çürümeye yatkın' olarak çevrilmiştir.

[48] Burada Greenhill dipnotunda Yunanca çevirmenin 'Λοιμική' kelimesini kullandığını söylemiştir.

[49] İngilizce metinden 'tehlikesiz' olarak çevrilmiş kısım Almanca metinden 'tedavi edilebilir' şeklinde çevrilmiştir.

[50] Burada 'söndürür' ifadesi için Almanca metinde buna ek olarak 'kolayca' ifadesi yer almaktadır.

(6.) Ancak tüm bunlar, muhakkak bu hastalıklara neden olan ve bedenleri bunlara yatkın hale getiren ülkelerin[51] ve meskenlerin çeşitliliği ve havadaki gizli eğilimler nedeniyle büyük farklılıklara olanak verirler; ki bunların dışında başka mevsimlerde de olsunlar. Ve bu nedenle, halk arasında hüküm sürmeye başladıklarını görür görmez, onlardan korunmak için büyük bir gayret göstermek gerekir; devamında da değineceğim gibi.[52]

Bölüm III

Yaklaşan Çiçek ve Kızamık[53] püskürmesini gösteren semptomlar üzerine.

Çiçek püskürmesinden önce sürekli ateş, sırt ağrısı, burunda kaşıntı ve karabasanlar olur. Bunlar, özellikle ateşle birlikte sırt ağrısı, yaklaşmasının daha kendine özgü semptomlarıdır; sonra hastanın vücudunun her yerinde hissettiği bir iğnelenme/karıncalanma hissi; zaman zaman gidip gelen bir yüz dolgunluğu; iltihabi bir renk ve her iki yanakta şiddetli kızarıklık; her iki gözde kızarıklık; tüm vücutta bir ağırlık; belirtileri gerinme ve esneme olan büyük huzursuzluk/tedirginlik[54]; nefes almada hafif zorlukla ve öksürükle birlikte boğaz ve göğüs ağrısı; ağız kuruluğu, kalın/yoğun tükürük ve ses kısıklığı; baş ağrısı ve ağırlığı; huzursuzluk/iç sıkıntısı[55], zihinsel sıkıntı, bulantı ve kaygı; (şu farkla ki, Kızamıkta huzursuzluk/iç sıkıntısı, bulantı ve kaygı Çiçek hastalığına göre daha sık görülürken, sırt ağrısı Kızamıktan çok Çiçek hastalığına özgüdür); tüm vücutta sıcaklık, iltihabi bir renk ve parlak bir kızarıklık ve özellikle diş etlerinde[56] yoğun bir kızarıklık.

Bu nedenle, bu semptomları veya en kötülerinden bazılarını gördüğünde (sırt ağrısı ve düşmeyen ateşle birlikte karabasanlar gibi), o zaman hastada bu hastalıkların birinin veya diğerinin püskürmesinin yakın olduğundan emin olabilirsin; Kızamıkta, Çiçek hastalığındaki kadar çok sırt ağrısı olmaması dışında; Çiçek hastalığında da Çiçek hastalığı kötü bir tür

[51] Burada İngilizceden 'ülke' olarak çevrilen sözcük Almanca metinden 'bölge' olarak çevrilmiştir.
[52] İngilizce metinde bölüm burada sonlanırken, Almanca metinde "Kızamık ve çiçek salgınını püskürmesini belirtilere gelince, bunlar aşağıdaki gibidir." şeklinde bir cümle daha bulunmaktadır.
[53] Bkz. dipnot 48.
[54] Burada İngilizceden 'belirtileri gerinme ve esneme olan büyük huzursuzluk/tedirginlik' olarak çevrilen kısım Almanca metinden 'sık sık karıncalanma' olarak çevrilmiştir. Türkçeye 'huzursuzluk/tedirginlik' olarak çevrilen sözcük İngilizce metinde 'uneasiness' olarak kullanılmıştır.
[55] Burada İngilizcedeki 'inquitude'dan 'huzursuzluk/iç sıkıntısı' olarak çevrilen sözcük Almanca metinden 'tedirginlik/telaş' olarak çevrilmiştir.
[56] İngilizce metinde 'gums' olarak geçen ve Türkçeye 'diş etleri' olarak çevrilmiş sözcük Almanca metinde 'Zäpfchen' olarak geçmekte ve Türkçeye çevirisi 'küçük dil' olarak yapılmaktadır.

olmadıkça Kızamıktaki kadar kaygı ve mide bulantısı olmaz; bu da Kızamığın çok safravi bir kandan geldiğini gösterir.

Çiçek hastalığının daha güvenli türüyle ilgili olarak, bunda kanın kötü niteliğinden çok miktarı zararlıdır; ve bu nedenle, omurganın omurlarının yanında yer alan büyük damar ve atardamarın şişmesinden kaynaklanan sırt ağrısı ortaya çıkar.

Bölüm IV

Genel olarak Çiçek hastalığının tedbirinin veya tedavisinin maddelerinin belirtilmesi.[57]

Şimdi, genel olarak Çiçek hastalığının tedbirinin veya tedavisinin maddelerini belirteceğiz.[58,59]

Bunlardan birincisi, hastalığın belirtileri ortaya çıkmadan önce Çiçek hastalığından korunmak ve belirtiler ortaya çıktıktan sonra onu dizginlemenin yolu. Bölüm V.

İkincisi, püskürmeyi[60] ve ortaya çıkışını hızlandıran şeyler. Bölüm VI.

Üçüncüsü, gözlerde, göz kapaklarında, kulak yollarında, burnun içinde, boğazda ve eklemlerde dikkat edilmesi gerekenler, ki onlarda çürüklük kalmasın. Bölüm VII.

Dördüncüsü, püstüllerin olgunlaşmasını hızlandıran şeyler.[61] Bölüm VIII.

Beşincisi, püstüllerin kurumalarının hızlandırılması.[62] Bölüm IX.

---

[57] Başlık Almanca metinden 'Genel olarak çiçek hastalığı tedavisinin reçete edildiği hastalık belirtilerinin derlemesi' şeklinde çevrilmiştir.
[58] Bu cümlenin Almanca metinde yer alan şekli Türkçeye 'Şimdi genel olarak çiçek hastalığı tedavisinin reçete edildiği hastalığın belirtilerini derleyeceğim:' şeklinde çevrilmiştir.
[59] İngilizce metinde bu cümleden sonra her bir bölümden bahsettikten sonra ilgili bölümün adı 'Bölüm V, Bölüm VI, (…), Bölüm XIV' olacak şekilde yazılmıştır. Almanca çeviride ise bölüm numaraları bu şekilde belirtilmemiştir.
[60] İngilizceden 'püskürme' olarak çevrilmiş 'eruption' kelimesi Almanca metnin buraya kadar olan kısmında 'Ausbruch' olarak geçerken bu cümlede 'Ausschwitzung' kelimesi kullanılmıştır ve bu da Türkçeye 'eksüdasyon' olarak çevrilmektedir.
[61] İngilizceden 'püstüllerin olgunlaşmasını hızlandıran şeyler' olarak çevrilen kısım Almancadan 'olgunlaşmalarının desteklenmesi' olarak çevrilmiştir.
[62] İngilizceden 'püstüllerin kurumalarının hızlandırılması' olarak çevrilen kısım Almancadan 'kurumalarının desteklenmesi' olarak çevrilmiştir.

Altıncısı, eskarların alınması. Bölüm X.

Yedincisi, Çiçek izlerini gideren şeyler. Bölüm XI.

Sekizincisi, Çiçek hastasının gıdası. Bölüm XII.

Dokuzuncusu, Çiçek hastalığından sonra bağırsakların ishalden korunması. Bölüm XIII.

Onuncusu, Çiçek hastalığının hafif ve ölümcül türlerinin belirtileri[63]. Bölüm XIV.

ALLAH izin verirse bütün bu maddelerden kısa ve yeteri kadar[64] bahsedeceğim.

Bölüm V.

Hastalık ortaya çıkmadan önce Çiçekten korunma ve ortaya çıkmalarından sonra püstüllerin çoğalmasını engellemenin yolu üzerine.

Ateşe tutulup onlarda Çiçek hastalığının belirtileri ortaya çıkmadan önce, hiç Çiçek hastalığı geçirmemiş veya sadece Suçiçeği[65] geçirmiş çocuklardan, gençlerden ve genç erkeklerden kan alınmalıdır (özellikle havanın durumu, mevsim ve kişilerin mizaçları yukarıda saydığımız gibiyse). On dört yaşını doldurmuş olanlarda damar açılabilir; daha genç olanlara ise şişe çekilmeli; ve yatak odaları[66] serin tutulmalıdır.

[63] İngilizceden 'Çiçek hastalığının hafif ve ölümcül türlerinin belirtileri' olarak çevrilen kısım Almancadan 'iyi huylu ve tedavi edilemez vakaların belirtileri' olarak çevrilmiştir.
[64] İngilizceden 'kısa ve yeteri kadar' olarak çevrilen ifade Almancadan 'kısa ama ayrıntılı' olarak çevrilmiştir.
[65] Greenhill burada verdiği dipnotunda, dipnot 33 ve 34'te aktarılan açıklamalarına yönlendirmede bulunmuştur.
[66] Almanca metinden çeviri 'yatak odaları' yerine 'uyku yerleri' şeklinde yapılmıştır.

(2.) Yiyecekleri harareti söndüren türden olsun; sarı mercimek çorbası[67], koruk suyuyla tatlandırılmış et suyu[68], ekşi kıyma[69], oğlak ayağı jölesi, süzülmüş *sicbáj* likörü[70], dana eti suyu, çulluk[71], tavuk ve sülün eti suyu[72] ve bu kuşların kıyılmış ve koruk suyu ile hazırlanmış eti. İçecekleri, meskenlerine de serpilebilecek karla soğutulmuş su veya soğuk saf kaynak suyu olmalıdır. Sık sık ekşi nar yesinler ve nar, ışkın[73], ağaç kavunlarının[74] ekşi suyu, koruk suyu, beyaz Suriye dutu ve benzerleri gibi ekşi ve stiptik meyvelerin koyultulmuş sularını[75] içsinler. Mizacın sıcak ve iltihabın çok olduğu durumlarda, hasta sabahları özenle hazırlanmış, dörtte bir ekşi nar suyu eklenmiş arpa suyu alabilir. Ancak hararet az ise sabahları arpa lapası[76] ve şeker verilebilir ve yemeğe sirke, mercimek ve özellikle de koruk suyu katılabilir; zira bunlar sayesinde, döküntüyü önlemek için kanı koyulaştırıp soğutabileceksin. Bu rejim, bulaşıcı hastalığa bağlı ülserlerin ve çıbanların[77] habisliğini[78] azalttığından ve

[67] Burada Greenhill tarafından dipnotta kelimenin orijinali 'عدسيّة' olarak verilmiş, Channing'in İbn Cezle'den aktardığı şekilde bunun sarı mercimeğin suda neredeyse çözünene kadar pişirilip içine kırmızı sirke, kişniş ve tuz eklenmesiyle elde edildiğini açıklamıştır.

[68] Burada Greenhill tarafından kelimenin orijinali 'حصرميّة' olarak verilmiş, Channing'in İbn Cezle'den aktardığı şekilde bunun oğlak, kuzu veya kümes hayvanı etinin *hisrim*, yani koruk suyuyla tatlandırılmış suyu veya çorbası olduğu açıklanmıştır. Bunun yanında Russell tarafından koruk suyunun Türkler tarafından sirkeye tercih edildiği bilgisi de verilmiştir. Almanca metinde bu ifade yerine 'Bitteröl' kelimesi kullanılmış, onun Türkçe karşılığı ise bulunamamıştır. Metinde bundan sonra 'koruk suyu' olarak çevrilen yerlerde Almanca metinde 'Bitteröl' kelimesi geçmektedir.

[69] Greenhill koyduğu dipnotta orijinal hali 'سكباج' olan yiyecek için sirke, bal veya ekşi şurupla tatlandırılmış ve bazen kuru üzüm, incir ve nohut eklenmiş farklı tür etlerin kıymasından oluştuğu açıklamasını yapmıştır.

[70] Burada Greenhill tarafından dipnotta kelimenin orijinali 'هلام' olarak verilmiş, Channing'in İbn Cezle'den aktardığı şekilde 'yağı süzülmüş soğuk *sicbáj* likörü' olduğunu belirtmiştir. '*Sicbáj*' için bkz. dipnot 69.

[71] Burada İngilizce 'woodcocks'tan 'çulluk' olarak çevrilmiş kuşlar, *Scolopax* cinsinden kuş türlerini içermektedir (Wikipedia contributors, 2024g). Almanca metinde bunun yerine 'Haselhühner' kelimesi geçmekte olup bu kuş türü Türkçeye 'dağ/orman tavuğu' olarak çevrilmektedir ve *Tetrastes bonasia* türü kuşu belirtmektedir (Wikipedia-Autoren, 2024b).

[72] Burada Greenhill tarafından dipnotta Arapça metinde yer alan 'مصوص' kelimesi için (dipnot 70'te açıklanan) 'هلام' kelimesinin anlamına benzer şekilde, yalnız özellikle kuş etiyle yapılmış et suyu olduğu açıklaması yapılmıştır.

[73] Burada Türkçeye 'ışkın' olarak çevrilmiş olan bitki İngilizce metinde 'warted-leaved rhubarb' olarak geçmekte olup tür adı *Rheum ribes*'tır ve bir tür raventtir (Wikipedia contributors, 2024e). Almanca metinde ise 'Rhabarber' olarak geçmekte olup Türkçeye 'ravent' veya 'ışkın' olarak çevrilebilir.

[74] Burada İngilizce 'citrons' kelimesinden Türkçeye 'ağaç kavunları' olarak çevrilmiş meyve *Citrus medica* türü ağacın meyvesidir (Britannica, 2023). Almanca metinde 'Zitronen' olarak geçmekte olup Türkçeye 'limonlar' olarak çevrilmektedir.

[75] Burada Greenhill dipnotta Arapça 'ربّ' kelimesinin açıklamasını yapmış, bu kelimenin eski eczacılık metinlerinde sık kullanıldığını ama artık neredeyse hiç kullanılmadığını söylemiştir. İbn Sînâ'nın 'ربّ' ve 'شراب' kelimeleri arasındaki farkı açıkladığını, ilkinin sadece koyultulmuş meyve suyu, ikincisinin ise kaynatılmış ve şekerle koyultulmuş meyve suyu olduğunu söylediğini aktarmıştır. Almanca metinde böyle bir detay yer almamakta olup 'Saft' yani 'meyve suyu' kelimesi kullanılmıştır.

[76] Greenhill burada 'barley gruel' çevirisinden sonra dipnot olarak "aslen kavrulmuş arpa kırması" demiş, Arapça 'سويق' kelimesi için tohum ve yemişlerin kavrulup bir değirmende öğütülmüş tozu olduğu açıklamasını yapmıştır. Almanca çeviride burada 'Gerstengraupen' kelimesi geçmekte olup bu 'soyulmuş ve öğütülmüş arpa taneleri' anlamına gelmektedir, Türkçeye 'arpa yarması' olarak çevrilebilir.

[77] Greenhill burada dipnot vererek, Arapçasında 'ورشكين' olarak geçen ve Stack tarafından 'boils (T. çıban)', Channing tarafından 'furunculorum' olarak çevrilen kelimenin belki Yunanca çevirideki 'φυμάτων'a karşılık gelebileceğini, fakat şimdiye kadar hiçbir tıbbi metinde bu kelimeye rastlamadığını söylemiştir. Channing tarafından İbn Ebî Usaybiʿa'dan alıntılanmış Latince bir pasajı vererek pasajın basit bir çıbandan daha korkunç bir hastalığa işaret ediyor gibi göründüğü yorumunda bulunmuştur.

[78] Burada İngilizceden 'bulaşıcı hastalığa bağlı ülserlerin ve çıbanların habisliğini' olarak çevrilen kısım Almanca metinden 'hastalığın şiddetini ve şişliklerin oluşumunu' olarak çevrilmiştir.

plörezileri, anjinleri ve genel olarak sarı safra[79] ve kandan kaynaklanan tüm rahatsızlıkları önlediğinden, tüm salgın zamanlarında çok faydalıdır.

(3.) Hasta, gün ortasında soğuk suyla yıkansın, içine girip yüzsün. Taze sütten, şaraptan, hurmalardan[80], baldan ve genel olarak tatlı şeylerden; et, soğan, sıvı yağ, tereyağı ve peynir karışımından yapılan yemeklerden[81]; kuzu, sığır eti[82], çekirgeler[83], yavru kuşlar, yoğun baharatlı şeylerden[84] ve sıcak tohumlardan uzak durmalıdır. Mevsim salgın getiren ve habis olduğunda veya mizaç sıcak ve nemli ve çürümeye yatkın olduğunda veya sıcak ve kuru ve iltihaplanmaya yatkın olduğunda, hasta bu rejimle birlikte birazdan anlatacağımız[85] ilaçlardan bazılarını almalıdır. Sıcak, kuru, çabuk öfkelenen mizaçlılara semizotu, mühliye[86], yaban pazısı/çilek ıspanağı[87] gibi serinletici, nemli ve hararet i söndüren bahçe otları ve ayrıca su kabağı, acur[88], hıyar ve karpuz ver.

(4.) Kavunlara gelince, özellikle tatlı olanlar, tümüyle yasaktır; ve eğer hasta [onlardan] yerse, hemen ardından bazı ekşi meyvelerin koyultulmuş sularını içmelidir. Ona yumuşak balıklar ve yayık altı suyu[89] verilebilir.

(5.) Şişman, tombul, beyaz-kırmızı tenli olanlara gelince, başta belirttiğimiz gibi serinletici ve kurutan her türlü şeyden oluşan yiyecekleri onlara yedirmekle yetinebilirsin. Çalışmaktan, banyo yapmaktan, cinsel ilişkiden, yürümekten, ata binmekten, güneşe ve toza

---

[79] Greenhill burada dipnotunda orijinali ‘صفرآء’ olan kelimenin Yunanca çevirmen tarafından ‘μέλαινα χολή’ yani ‘kara safra’dan ayırt edilebilmesi açısından ‘ξανθή χολή’ yani ‘sarı safra’ olarak çevrildiğini belirtmiştir.

[80] İngilizceden ‘hurmalar’ olarak çevrilen kısım Almanca metinden ‘meyveler’ olarak çevrilmiştir.

[81] Burada Greenhill dipnotta kelimenin Arapçasını ‘اسفيدباج’ olarak vermiş, Channing’in notunda İbn Cezle’nin verdiği başka bir hazırlama şeklinin yer aldığını belirtmiştir. Almanca metinde buna karşılık gelen ‘Zwiebelfleisch’tan yapılan çeviri ise ‘soğanlı et yemeği’ şeklindedir.

[82] Burada Greenhill dipnotunda orijinali ‘دواب’ olan kelimenin Stack tarafından ‘beef’ [T. ‘sığır eti’] olarak açıklandığını, Channing tarafından ise ‘(Lat.) jumenta’ [T. ‘sığır/büyükbaş hayvan’] olarak, İbn Sînâ’nın Latince versiyonunda ise ‘bestiae’ [T. ‘hayvanlar’] olarak çevrildiğini belirtmiştir.

[83] Burada İngilizceden ‘çekirgeler’ olarak çevrilen sözcük Almanca metinden ‘ıstakozlar’ olarak çevrilmiştir.

[84] Burada İngilizceden ‘yoğun baharatlı şeyler’ olarak çevrilen kısım Almanca metinden ‘çorba sebzeleri’ olarak çevrilmiştir.

[85] Burada İngilizce çeviride fiil birinci çoğul şahısla çekimlenmiş, Almanca çeviride ise birinci tekil şahısla çekimlenmiştir.

[86] Türkçeye ‘mühliye’ olarak çevrilmiş bitkinin İngilizce çeviride ismi ‘Jew’s mallow’ olup botanikteki ismi *Corchorus olitorius* olarak (Wikipedia contributors, 2024b) geçmektedir; Almancadan Türkçeye çevirisi ise ‘Arap ebegümeci’ olarak yapılmıştır.

[87] Türkçeye ‘yaban pazısı/çilek ıspanağı’ olarak çevrilmiş bitkinin İngilizce çeviride ismi ‘strawberry blite’ olup botanikteki ismi *Blitum capitatum* olarak (Wikipedia contributors, 2022a) geçmektedir. Almanca çeviride buna karşılık bir bitki adı geçmemektedir.

[88] Burada İngilizce metinde ‘serpent cucumber’ olup ‘acur’ olarak çevrilen sebzenin yerine Almanca metinde ‘Kassien’ kelimesi geçmekte olup, bu da Türkçeye ‘sinameki’ olarak çevrilebilir.

[89] Greenhill burada verdiği dipnotta Arapça metinde ‘رايب’ kelimesinin geçtiğini, bunun ‘yağsız süt’ ya da ‘yayık altı suyu’ndan hangisini kast ettiğinin kesin olmadığını; Channing’in Arapça kelimeyi kullanırken Stack’in ‘yayık altı suyu (İng. butter-milk)’ olarak çevirdiğini belirtmiştir. Almanca metinde buna karşılık olarak ‘Quark’ kelimesi geçmekte olup ‘bir çeşit sürülebilir tuzsuz peynir’ veya ‘topaksız lor’ şeklinde açıklanabilir.

maruz kalmaktan, durgun sulardan içmekten ve zarar görmüş veya küflenmiş meyve veya otları[90] yemekten kısıtlanmalıdırlar. Gerek oldukça mürdüm eriğinin[91] suyu ve şekerle, ve peynir altı suyu[92] ve şekerle bağırsakları açık tutulsun. İncirlerden ve üzümlerden de sakınsınlar; ilkinden, çünkü püstüller[93] oluşturur ve gereksiz kısmı derinin yüzeyine güderler; ve ikincisinden, çünkü kanı gaz yapıcı ruhlarla[94] doldururlar ve kanı tıslama sesi çıkarmaya ve mayalanmaya eğilimli hale getirirler. Hava çok habis, kokuşmuş ve salgın hastalıklı[95] ise, yüzleri sürekli olarak sandal ağacı suyu ve kâfurla yıkanabilir ki bunun (ALLAH'ın izniyle) iyi bir etkisi olur[96].

(6.) Emen bebeklere gelince, eğer beş aylıktan büyük, şişman, açık tenli ve kanlı canlılarsa, hacamat yapılsın; ve emziren perhiz konusunda bahsettiğimiz şekilde yönetilsin. Ve ekmekle beslenen bebekler de saydığımız[97] şeylerden uygun miktarda alsın.

(7.) Şimdi kanı koyultan, soğutan, çürümesini ve kaynamasını[98] engelleyen ilaçlardan bahsedeceğiz.

(8.) Bunlar, sirke, aşırı ekşi yayık altı suyu[99] (yani, güneşe maruz kaldığında yayık altı suyu üzerinde yüzen ince, acı su) ve ağaç kavunlarının ekşi suyu[100] gibi tüm ekşi şeyler tarafından engellenir; koruk suyu, sumak, ışkın, elma, ayva ve ekşi nar gibi ekşiliğiyle birlikte büzücülüğü de olan şeyler daha faydalıdır; ve hünnap, mercimek, lahana, kişniş, marul, haşhaş,

[90] Burada İngilizce metinden çeviri 'zarar görmüş veya küflenmiş meyve veya otları' olarak yapılmışken Almanca metinden yapılan çeviri 'kirli ve lekeli meyve ve yemişler' şeklindedir.
[91] Burada Almanca metinde 'mürdüm eriği' yerine 'erik' geçmektedir.
[92] Burada 'peynir altı suyu' olarak çevrilmiş kelimenin İngilizce metinde geçen hali 'whey'dir. Almanca metindeki 'Käsewasser'dan Türkçeye 'peynir suyu' olarak çevrilmiştir. Greenhill de verdiği dipnotta "Tam olarak "peynir suyu"" açıklamasını yapmıştır.
[93] Greenhill burada verdiği dipnotta Arapça kelimeyi 'بثور' olarak vermiş, Yunanca çevirmen tarafından 'φλύκταιναι', Channing tarafından 'püstüller (İng. pustulae)', Stack tarafından 'humorlar (İng. humours)' olarak ifade edildiğini belirtmiş ve dipnot 40'a atıfta bulunmuştur.
[94] Burada İngilizceden 'gaz yapıcı ruhlarla' olarak çevrilen kısım Almanca metinden 'hava ve gazla' şeklinde çevrilmiştir.
[95] Burada İngilizceden 'habis, kokuşmuş ve salgın hastalıklı' olarak çevrilen kısım Almanca metinden 'bozulmuş, çürümeye yüz tutmuş ve kirli/zehirli' şeklinde çevrilmiştir.
[96] Buradaki 'iyi bir etkisi olur' ifadesi yerine Almanca metinde 'bozulmuş havayı, salgınları ve hastalıkları uzak tutmada çok kuvvetli bir yararı vardır' ifadesi yer almaktadır.
[97] Burada İngilizce metindeki ifade birinci çoğul şahıs ağzından iken Almanca metinde birinci tekil şahıs ağzındandır.
[98] Burada Türkçeye 'kaynama' olarak çevrilen kelimenin İngilizcesi 'ebullition' olup OED'de 1547-1753 yılları arasında kullanılan bir anlamı "Patoloji. Kanda ya da 'sıvılarda' hararete bağlı bir ajitasyon durumu, …" olarak verilmiştir (OED, t.y.-d) .
[99] Burada 'yayık altı suyu' olarak çevrilmiş ifade İngilizce metinde 'butter-milk', Almanca metinde ise 'Quarkwasser' olarak geçmektedir.
[100] Burada İngilizceden 'ağaç kavunlarının ekşi suyu' olarak çevrilen ifade için Almanca metinden yapılan çeviri 'sitrik asit' şeklindedir.

hindiba, it üzümü[101], tabaşir[102], karnıyarık otu[103] tohumu ve kâfur gibi doğası gereği kanı koyultan şeyler.

(9.) Kanın kaynamasını bastıran ve karaciğerin ısınmasına, iltihaplanmasına ve sarı safranın köpürmesine iyi gelen bir ilacın tarifi[104] şöyledir:

[Reçete 1.] İnce öğütülmüş kırmızı gül, on dirhem,
Tabaşir, yirmi dirhem,
Sumak,
Yabani labada[105] tohumu,
Soyulmuş mercimek,
Kadıntuzluğu[106],
Semizotu Tohumu,
Beyaz marul[107] tohumu, her birinden beşer dirhem,
Beyaz sandal, iki buçuk dirhem,
Kâfur, bir dirhem, al;

Hasta her sabah bu tozdan üç dirhemi bir ons ağaç kavununun[108] koyultulmuş ekşi suyunda veya koyultulmuş ışkın suyunda veya koyultulmuş nar suyunda veya koruk suyunda ve benzerlerinin içinde alsın.

[101] Türkçeye 'it üzümü' olarak çevrilmiş bitkinin İngilizcesi 'black night-shade', Botanikteki adı '*Solanum nigrum*'(Bedevian, 1994), Almancası ise 'Nachtschatten'dır.
[102] Greenhill burada dipnot vererek orijinali 'طباشير' olan kelimenin Stack tarafından 'bambu şekeri' olarak çevrildiğini, fakat bunun yanlış olduğunu ve okuyucuların bu kelimeye artık aşina olduklarını ifade etmiştir. Merriam-Webster Dictionary'ye göre tabaşir, "Doğu Hint Adaları'nda ilaç olarak değer verilen bambu eklemlerindeki silisli bir yapı" olarak (Merriam-Webster, t.y.-h) açıklanabilir. Almanca metinde 'Zuckerrohr' yani 'şeker kamışı' olarak geçmektedir.
[103] Türkçeye 'karnıyarık otu' olarak çevrilmiş bitkinin İngilizcesi 'fleawort', botanikteki adı '*Plantago psyllium*'(Merriam-Webster, t.y.-b), Almancası ise 'Wegerich'tir.
[104] İngilizce metinde 'bir ilacın tarifi' şeklinde tekil kullanılmış ifade yerine Almanca metinde 'ilaçlar için reçeteler' şeklinde, sonraki reçeteleri de belirten bir ifade olarak kullanılmıştır.
[105] Türkçeye 'yabani labada' olarak çevrilmiş bitkinin İngilizcesi 'broad-leaved dock', botanikteki adı '*Rumex obtusifolius*'tur (Wikipedia contributors, 2024f). Almanca metinde bitkinin adı 'großen Sauerklees' olarak geçmekte olup botanikteki adı '*Oxalis*' cinsinden bitkileri içerebileceği (Bedevian, 1994; Wikipedia-Autoren, 2024d) düşünülmüştür. Türkçeye 'büyük ekşiyoncalar?' olarak (*Sauerklee auf türkisch übersetzen*, t.y.) çevrilebilir.
[106] Türkçeye 'kadıntuzluğu' olarak çevrilmiş bitki cinsinin İngilizce adı 'barberries', botanikteki adı '*Berberis spp.*' (Bedevian, 1994; Wikipedia contributors, 2024a), Almancası ise 'Berberitze'dir.
[107] Türkçeye 'beyaz marul' olarak çevrilmiş bitki İngilizce metinde 'white lettuce' olarak geçmekte olup OED'de "Prenanthes cinsine ait, marullarla (Lactuca cinsi) ilişkili çeşitli beyaz çiçekli bitkilerden biri, özellikle de yılan otu (P. alba)" şeklinde Türkçeye çevrilebilecek bir tanım mevcuttur (OED, t.y.-i). Botanikteki adı '*Prenanthes alba'* olan bitki olarak düşünülmüştür (Bedevian, 1994). Almanca metinde ise bitkinin adı 'Lattich' olarak kullanılmıştır ve Türkçeye 'marul' olarak çevrilmektedir.
[108] Bkz. dipnot 74.

(10.) Şekerle şu şekilde hazırlanan sirkengebin[109] de yararlıdır:--

[Reçete 2.] En iyi arıtılmış kırmızı sirke, bir ölçü,
Gül suyu, iki ölçü; al,
İkisini birlikte karıştır ve içinde üç gün boyunca [şunu] yumuşat,--
Kurutulmuş kırmızı gül yaprakları, bir ons,
Nar çiçekleri, yarım ons,
Nar kabuğu, iki ons;

Sonra likörü süz; daha sonra kaynat ve başlangıçtaki sirke miktarına göre iki veya üç katı kadar beyaz akide şekeri[110] ekle; yeteri kadar kaynat ve kullan.

(11.) Aşağıdaki ilaç da faydalı olacaktır:

[Reçete 3.] Güller,
Tabaşir, her birinden on dirhem,
Beyaz sandal, üç dirhem,
Kâfur, bir dirhem; al,

Bunların hepsini karnıyarık otu tohumu müsilajıyla yoğur ve kütleyi haplar veya pastiller haline getir: bunlardan uygun zamanlarda üç dirhem yukarıda bahsedilen sirkengebinin bir onsu içinde içirilebilir.

(12.) Bunların yanında, aşağıda tarifi verilen şurup[111] daha da yararlı olacaktır ve meziyeti, gördüğümüz ve denediğimiz tüm şuruplardan daha üstündür; Hintlilerin sadece kendilerinin bildiği farklı bir şekilde hazırladıkları inci şurubu[112] hariç; Hintliler der ki, bir

[109] Burada Greenhill dipnotunda kelimenin orijinalini 'سکنجبین' olarak vermiş ve Farsça sirke ve bal anlamına gelen iki kelimeden geldiğini söylemiş, Yunan çevirmen tarafından 'ὀξοσάκχαρ' olarak çevrildiğini ve bunun izleyen reçetede bal kullanılmadığı için daha doğru olduğunu belirtmiştir. Almanca metinden yapılan çeviri ise 'şekerli sirke şurubu' şeklindedir.

[110] Greenhill dipnotunda aslı Farsça 'طبرزد' olan kelimenin Yunanca çevirmen tarafından basitçe 'σάκχαρ' olarak verildiğini, fakat muhtemelen 'beyaz akide şekeri'nin kastedildiğini belirtmiştir. Almanca metinde 'beyaz' olarak belirtilmemiştir.

[111] İngilizceden 'şurup' olarak çevrilen kelime Almanca metinden 'içecek' olarak çevrilmiştir.

[112] Greenhill burada dipnot koyarak Channing ve Stack'i takip ettiğini, fakat metinde hata olduğundan şüphelendiğini, zira başka Arap yazarlarda 'inci şurubu'nu bulamadığını, Profesör Wilson'ın da Sanskrit yazarlarda buna rastlamadığını, İbn Sînâ ve İbnü'l-Bayṭâr'ın saydığı tıbbi maddeler arasında da 'درّة' kelimesinin geçmediği açıklamasını yapmıştır. Yunanca çevirmenin kelimeyi 'ὀπωρά' olarak çevirdiğini, bunun da 'فواكه' yani 'meyveler' için kullandığı kelimenin aynısı olduğunu ve bu isimde bir şuruptan İbn Sînâ'nın bahsettiğini de eklemiştir. İngilizceden 'inci şurubu (İng. syrup of pearls)' olarak çevrilen içecek, Almanca metinde 'buhur içeceği (Alm. Weihrauchtrank)' olarak geçmektedir.

kimse inci şurubundan içerse, üzerinde dokuz püstül çıkmış olsa bile, bir onuncusu görülmez. Hazırlama şekli aşağıdaki gibidir:

[Reçete. 4] En iyi yıllanmış sirke[113], arıtılmış, üç pint[114],
Ekşi nar suyu,
Ağaç kavununun ekşi suyu[115],
Koruk suyu,
Işkın suyu,
Sıkılmış beyaz Suriye dutu suyu,
Sumak infüzyonu,
Ve kadıntuzluğu, her birinden birer pint,
Sıkılmış marul suyu,
Sıkılmış tarhun suyu, her birinden çeyrek pint,
Hünnap dekoksiyonu,
Mercimek infüzyonu, her birinden bir buçuk pint; al,

Hepsini karıştır, üç pound[116] şeker ekle ve hepsini kaynat; sonra yarım pound tabaşir ve kâfur al ve iyice dövüldükten sonra temiz bir havanın içine koy; üzerlerine bu şuruptan biraz dök, sıcak [olsun], ve eriyene kadar bir tokmakla hızlıca karıştır; sonra onları bütünle karıştır; ve tabaşir ve kâfur ilave edildikten sonra, tamamen birleşene kadar, bir açık kamış veya söğüt odunuyla (ancak kamış tercih edilir) baştan sona karıştırmaya devam et.

Bu, birazdan bahsedeceğimiz gibi, hem Çiçek hastalığının belirtileri ortaya çıkmadan önce hem de ortaya çıktıktan sonra kullanılabilir. Kan ve sarı safra ile ilgili bütün hastalıklarda, bulaşıcı hastalığa bağlı ülserlerde, çıbanlarda[117], anjinlerde ve benzerlerinde de keza uygundur: -- ALLAH'ın izniyle faydalı olur.

(13.) Bu, [çiçek] belirtilerinin eşlik ettiği ateşin ortaya çıkmasından önce Çiçek hastalığından korunma konusunda genel olarak yeterli olabilir. Ve bu sayede Çiçek hastalığı,

[113] Almanca metinde sirke için ek olarak 'kırmızı' ifadesi bulunmaktadır.
[114] 'Pint' bir galonun sekizde biri olup Britanya'da metrik sistemde 0,568 litreye, Birleşik Devletler'de sıvılar için 0,473 litreye veya kurular için 0,551 litreye karşılık gelen, bir hacim ölçüsü birimidir (OED, t.y.-g).
[115] Bkz. dipnot 100.
[116] İngilizce konuşulan ülkelerde 16 avoirdupois onsa ya da 7000 tahıla veya 0,4536 kilograma karşılık gelen ağırlık ölçüsü (Merriam-Webster, 2024a).
[117] Burada İngilizceden 'bulaşıcı hastalığa bağlı ülserlerde, çıbanlarda' olarak çevrilen kısım Almancadan 'püskürmelerde, şişliklerde' şeklinde çevrilmiştir. 'Çıban' kelimesi için bkz. dipnot 77.

kovulabileceği durumdaki bir kişiden[118] tamamen kovulur: ve hangi püstüller çıkarsa çıksın, evla ve sayıca az olması gerekir. Bu sayede, kanın birinci halden ikinci hale geçmesinin, birdenbire ve kısa sürede, korkunç ve tehlikeli olayların eşlik ettiği kaynama ve mayalanma[119] ile değil, azar azar ve uzun bir süre içinde ve yavaş yavaş, çürüme yoluyla değil, olgunlaşma yoluyla ve korkunç, habis ve tehlikeli ya da başka bir şekilde incitici ve şüphesiz acı verici ateşler[120] olmadan gerçekleşmesi de sağlanır.

(14.) Ancak, Çiçek hastalığı belirtilerinin eşlik ettiği ateş ortaya çıktığında, çok fazla gözlem, araştırma ve ihtiyat olmadıkça bu rejim kullanılmamalıdır. Zira buradaki bir hata çok tehlikelidir; ve bu nedenle, kan mayalandığında şişip çoğaldığı ve Tabiat, hastanın mizacına göre onun [kanın] tüm gereksiz kısımlarını yüzeye veya vücudun uzuvlarına atmaya çalıştığından; o zaman amaçladığın soğuma ve koyultma, kanı kaynamadan önceki halinden daha serin ve koyu bir duruma getirmezse, ikinci veya üçüncü kez kaynama meydana gelir; ve böylece Tabiata karşı hareket edecek ve onun işini bozuyor olacaksın. Kaynamanın, eğer şiddetliyse, büyük tehlike içeren ve kanı büyük ölçüde donduran ve pıhtılaştıran ilaçların (afyon, baldıran otu, çok miktarda sıkılmış[121] marul suyu, siyah it üzümü ve benzerlerinin) ve az önce bahsettiğimiz tedbirin sürekli ve aşırı kullanımı dışında bir şeyle kontrol altına alınması da mümkün değildir. Ve bu ilaçların aşırı kullanımından dolayı kanın konjelasyonu ve aynı zamanda doğal hararetin sönmesi güvenli değildir. Ayrıca, onları aşırı derecede kullansan bile, kaynamayı söndüremeyecek ve doğal olmayan hararetin şiddetini dizginleyemeyeceksin; zira bu aşırılıkla aynı zamanda doğal hararetin kendine düşman olana direnme gücünü de azaltırsın; ve bunu ve doğal olmayan harareti birlikte söndürürsün. Ve burada sana bundan (bazı hekimlerin cehaletten, bazılarının da sadece kendileri çıkar sağlasın diye tamahkârlıktan es geçtikleri bir meseleden) onlar gibi Tabiata aykırı davranmayasın diye bahsediyorum: Her şeye kadir ve şanlı ALLAH'ın izniyle.

(15.) Çiçek hastalığının belirtilerini algıladığında ve vücutta bir distansiyon, sık sık gerinme, sırtta ağrı, ciltte ve gözlerde kızarıklık, çok şiddetli baş ağrısı, güçlü ve dolgun bir nabız, nefes darlığı, kırmızı ve bulanık idrar ve vücudu banyo yapmış bir adamınki gibi dokunulamayacak kadar sıcak gördüğünde; ve vücut da tombul ise ve hastanın beslenmesi bol kan üretecek şekildeyse: o zaman ondan bol miktarda, ta bayılıncaya kadar kan al. En iyisi

[118] İngilizce çeviride yer alan 'kovulabileceği durumdaki bir kişiden' ifadesi Almanca çeviride yer almamaktadır.
[119] Burada İngilizceden 'kaynama ve mayalanma' olarak çevrilen kısım Almancadan 'döküntü ve köpürme' şeklinde çevrilmiştir.
[120] Burada İngilizce çeviride olumsuz sıfatlarla belirtilen özellik 'ateş' iken Almanca metinde 'belirtiler'dir.
[121] Sıkılmış ifadesi Almanca metinde yer almamaktadır.

bazilik damardan veya bazı dallarından almaktır; eğer bu bulunamazsa içteki damardan[122]; ve eğer bu bulunamazsa, o zaman sefalikten. Ancak bazilik ve dalları bulunamadığı zaman kanı popliteal damar veya safenadan almak daha iyidir; çünkü bunlar kanı karındaki büyük damarlardan sefalik damarın çektiğinden daha fazla çeker. Bu belirtiler belirgin bir şekilde ortaya çıkmalarına rağmen şiddetlenmediğinde, o zaman daha az kan al; ve hafif bir güce sahip olduklarında, o zaman az kan al; ve ardından, daha önce de belirttiğim gibi, söndürücülerle tedaviye devam et. Söndürücülerin kullanılmasıyla ateşli hararetin hafifletildiğini ve nabız ve solunumun doğal durumuna geri döndüğünü anladığında, yine de bu ilaçları kullanmaya devam etmelisin; çünkü onlar vasıtasıyla Çiçeğin kaynamasını tamamen savacaksın.

(16.) Bu söndürmeyi daha etkili bir şekilde yapabilmek için, hastaya karda en yüksek dereceye kadar soğutulmuş suyu birkaç kez ve kısa aralıklarla içir ki bunalsın ve soğukluğunu içinde[123] hissetsin. Eğer bundan sonra ateşi devam ederse ve ateş geri dönerse, yarım saat içinde iki veya üç pint veya daha fazla olacak şekilde ikinci kez içir: ve eğer ateş yine de nüksederse ve mide suyla doluysa, onu [suyu] kustur ve sonra ona biraz daha [su] ver. Su, ter veya idrar yoluyla bir geçit bulursa, o zaman hastanın sağlığına kavuşma yolunda olduğundan emin olabilirsin; ama suyun bir geçit bulduğunu görmezsen veya ateşin arttığını ve ilk haline geri döndüğünü, hatta daha şiddetli olduğunu görürsen, o zaman birkaç kez bol miktarda soğuk suyu vermeyi es geç ve tarif ettiğim diğer söndürücülere başvur. Ve eğer bunların, bahsettiğim şekilde hastayı rahatlattığını görürsen, onları kullanmayı sürdür; ancak, onları aldıktan sonra herhangi bir endişe ve huzursuzluğun/iç sıkıntısının ortaya çıktığını veya endişe ve huzursuzluğun/iç sıkıntısının hepten şiddetli ve aşırı olduğunu görürsen, Çiçek veya Kızamık döküntüsünü önlemenin imkânsız olduğundan emin olabilirsin. Bu nedenle, bu tedavi yöntemini bırakmalı ve sonraki Bölümde anlatacağım şekilde, bu gereksiz şeyleri defetmesi ve dışarı atması için Tabiata yardım etmek için acele etmelisin.

[122] Almanca metinde 'içteki damardan' ifadesinin yerine 'medianadan' ifadesi geçmektedir. Greenhill burada koyduğu dipnotta Arapça metinde güçlük olduğunu ve incelenmesi gerektiğini belirtmiş; Zehrâvî'den verdiği alıntılarla daha iyi anlaşılacağını söyleyerek o alıntıları vermiştir.
[123] İngilizceden 'içinde (İng. bowels)' olarak çevrilmiş kısım Almancadan 'iç organlarında/bağırsaklarında' olarak çevrilmiştir.

BÖLÜM VI.

Çiçek hastalığının püskürmesini[124] *hızlandıran şeyler.*

Çiçek Hastalığı ve Kızamığın püskürmesi[125], özellikle yakıcı hararet çok büyükken, hastayı iyice sararak ve vücudunu ovalayarak, çok soğuk olmayan bir odada tutarak ve azar azar soğuk su yudumlatarak hızlandırılır; çünkü soğuk su, azar azar içildiğinde terlemeye neden olur ve gereksiz sıvıların vücut yüzeyine çıkmasına yardımcı olur. Hastaya üst bedeni sıkıca iliklenmiş bir çift gömlek giydir[126]; ve altına, biri önüne, diğeri arkasına iki küçük leğen kaynar su koy ki, buhar yüzü hariç tüm vücuduna gelsin; ve cilt arıtılsın[127] ve gereksiz sıvıları almaya ve buharlaştırmaya hazırlanabilsin. Zira vücut yüzeyi bu durumdayken hastayı serinletmek için tasarlanmış ve çok faydalı olan terle kaplanır[128]. Ve bu tedavi ile sadece vücut yüzeyi yumuşatılmakla kalmaz, aynı zamanda hastanın gücü de korunur, böylece bu durumda bundan daha faydalı hiçbir şey olmaz. Bu da hastayı iyice sararak, vücudunu ovalayarak ve bahsettiğimiz şekilde sıcak su buharına maruz bırakarak sağlanabilir: zira bu durumda hem küvete girmek hem de hamam[129] zararlıdır, çünkü gereksiz sıvıları aşırı ısıtırlar ve gücü o kadar azaltırlar ki bayılma nöbeti gelişir. Ve durum böyle olduğunda, Tabiat işinden saptırılır[130] ve hasta tehlikededir, özellikle nöbetler şiddetli ve sıksa; zira hiçbir şey ölümün yaklaştığını, özellikle bu durumda, şiddetli ve sık bayılmadan daha iyi gösteremez; zira Tabiatın (bir manada) bozguna uğradığını, geri çekildiğini ve gücünü bedenin iç kısımlarına daralttığını gösterir; ve bu olduğunda, gereksiz sıvılar tarafından hemen ezilecek ve söndürülecektir. Aynı şekilde sıcak buhar kullanıldıktan sonra vücut üzerinde soğumasına izin verilmemeli, bezlerle silinmeli ve büyük bir dikkat ve özenle kurutulmalıdır.

(2.) Bu yöntem, Tabiat halsiz olmadığında, gereksiz sıvılar çok kalın ve yapışkan olmadığında ve atılması zor olmadığında, fazla sıvıların dışarıya atılmasını kolaylaştırmak için yeterlidir. Bununla birlikte, dıştan ateş hafif ve azsa, ancak[131] endişe ve huzursuzluk/iç sıkıntısı

---

[124] Burada Türkçeye 'püskürme' olarak çevrilen kelimenin İngilizcesi 'eruption' olup, Almanca metinde 'Ausschwitzung' olarak geçmektedir. Bu da Türkçede 'eksüdasyon' anlamına gelmektedir.
[125] Bkz. dipnot 124.
[126] Burada 'Hastaya üst bedeni sıkıca iliklenmiş bir çift gömlek giydir' olarak çevrilen kısım Almanca metinden 'Hasta, ince bir bezle sarılır, uçları bağlanır' olarak çevrilmiştir.
[127] Burada 'cilt arıtılsın' olarak çevrilen kısım Almancadan 'cilt tahriş olsun' şeklinde çevrilmiştir.
[128] Bu cümlenin Almanca çevirisinde terlemenin yanında idrar yapma isteği de geçmektedir ve Türkçe çevirisi şu şekilde verilebilir: 'Hasta bir kişide vücut yüzeyi bu şekilde olduğunda, idrar yapma isteğiyle birlikte ter boşanması takip eder ve bu serinlemek için en iyi şeydir ve aynı zamanda kendisi için de en faydalı olanıdır'.
[129] Greenhill burada dipnotunda Doğu hamamlarının tarifinin bulunabileceği çeşitli kitap örnekleri vermiştir.
[130] Burada geçen 'Tabiat işinden saptırılır' ifadesi yerine Almanca metinde 'hasta kötü durumdadır' ifadesi geçmektedir.
[131] Buradaki 'ancak' kelimesi Almanca metinde yer almamaktadır.

devam ediyorsa ve Çiçeğin atılması yavaş ve zorsa ve beşinci günden sonrasına gecikiyorsa[132], püskürmeyi hızlandıran ilaçları kullanman gerekecektir. Ancak bu, söndürücülerin[133] verilmesinde uyulması gereken koşullardan bahsederken daha önce bahsettiğim şekilde büyük bir dikkat ve özenle yapılmalıdır; zira buradaki hata, diğeriyle aynı derecede önemli olmasa da yine de önemlidir. Ve bu durumda hataya düşmekten korunmanın yolu, bu ilaçları kullanmakta çok aceleci olmamak, onlarsız yapabileceğine dair bir ümit olduğu[134] ve ateşin vücudun dış kısımlarında olduğu kadar iç kısımlarında da hafif olduğundan emin olduğun sürece eski rejimle yetinmektir. Nabız veya solunum çok hızlı, dolgun veya düzensiz değilse ve göğse dokunduğunda en yüksek derecede sıcak değilse bunu kolayca anlayabilirsin[135]; ve dolayısıyla, ateşin gücü iki veya üç kat artırılsa[136] bile, hararetinin şiddeti nedeniyle ateşin hasta için ölümcül olmayacağından emin olabilirsin; bunu, aynı hastada veya benzer mizaç ve hararet derecesine sahip olan ve tamamen iyileşmiş kişilerde gördüğün diğer ateşlerle karşılaştırarak değerlendirebilirsin.

(3.) Bu söndürücü[137] ilaçlar, püstüllerden herhangi biri deride çıkıp görünür görünmez, hastanın bundan sonra rahatladığını, nabzının ve nefesinin orantılı olarak rahatladığını gördüğünde de kullanılmalıdır; ancak püstüllerin püskürmesi ve ortaya çıkışının yavaş ve güçlükle ilerlediğini görürsen, bu durumda tüm çok söndürücü[138] ilaçlardan kaçınmalısın, çünkü bunları kullanmak Tabiata aykırı hareket etmek ve onun gereksiz sıvıları cilt üzerine atmasını engellemek olur. Ve söndürücülerin kullanılmasının ardından, daha önce olmayan herhangi bir endişe ve huzursuzluk ortaya çıktığında ve özellikle de kalp çarpıntısı varsa, o zaman bir hata yaptığından emin olabilirsin. Bu nedenle, bahsettiğim şekilde cildi yumuşatmak için mümkün olan tüm çabayı göstermelisin[139]; ve zaman zaman ılık su, ya tek başına ya da önceden içinde tatlı rezene ve yabani kereviz[140] tohumları ve bundan sonra bahsedilecek olan aynı türden diğerlerinin kaynatıldığı sudan içilmesini sağla, bunlar Çiçeğin

---

[132] Burada 'beşinci günden sonrasına gecikiyorsa' şeklinde çevrilen kısım Almanca metinden 'beşinci gün geçer geçmez' şeklinde çevrilmiştir.
[133] Burada geçen 'söndürücülerin' kelimesi yerine Almanca metinde 'boğucu ilaçların' ifadesi geçmektedir.
[134] Burada yer alan 'onlarsız yapabileceğine dair bir ümit olduğu' ifadesinin geçtiği yer için Almanca metinden 'bununla başa çıkma umudu' olarak çevrilebilmiştir.
[135] Burada İngilizceden 'bunu kolayca anlayabilirsin' olarak çevrilen kısım Almancadan 'bu durum geçerlidir' olarak çevrilmiştir.
[136] Burada 'iki veya üç kat artırılsa' kısmı için Almanca metinden yapılan çeviri 'iki katı veya daha fazla' şeklindedir.
[137] Burada Almanca metinde 'söndürücü' yerine 'tür' ifadesi geçmektedir.
[138] Buradaki 'söndürücü' kelimesi yerine Almancadan yapılan çeviri 'boğucu' şeklindedir.
[139] Burada geçen 'cildi yumuşatmak için mümkün olan tüm çabayı göstermelisin' ifadesi yerine Almanca metinde 'hemen cildi yumuşatmaya başlanır' ifadesi geçmektedir.
[140] Burada Türkçeye 'yabani kereviz' olarak çevrilmiş kelimenin İngilizcesi 'smallage' olup "mutfak kerevizinin yabani formu olan ve ılıman bölgelerdeki nemli ortamlarda geniş bir yayılım gösteren, yoğun kokulu, dik, iki yıllık bir bitki (*Apium graveolens*)" (Merriam-Webster, t.y.-g) anlamına gelmektedir. Almanca metinde karşılığı yer almamaktadır.

püskürmesini kolaylaştırır, hararetin az veya çok alevli olduğunu görmene ve hastanın buna dayanabilmesine göre; Çiçeğin uyuşukluğu ve püstüllerin ortaya çıkmadaki yavaşlığı da göz önünde bulundurulmalıdır[141].

(4.) Aşağıdaki, çok fazla harareti uyarmayacak ve püstüllerin püskürmesini kolaylaştıracak kolay, nazik[142] bir tedavi şeklidir:

[Reçete. 5] Sarı incir, otuz tane kadar,
Çekirdeği çıkarılmış kuru üzümden yirmi dirhem; al,

Üzerlerine üç pint su dök ve neredeyse eriyene kadar hafifçe kaynat: hastanın bu dekoksiyondan üç kez yarımşar pint içmesini sağla; sonra[143] onu giysilerle ört ve daha önce bahsettiğimiz şekilde sıcak buhara maruz bırak.

(5.) Aşağıdaki preparasyon daha etkilidir:

[Reçete. 6] Yukarıda bahsedilen dekoksiyondan, dört ons,
Tatlı rezene tohumu ve yabani kereviz dekoksiyonundan, iki ons; al,

Bahsettiğimiz şekilde içmesi için hastaya ver.

(6.) Aşağıdaki bir kat daha etkilidir:

[Reçete. 7] Tatlı rezene tohumu,
Yabani kereviz tohumu, her birinden onar dirhem; al,

Onları bahsi geçen dekoksiyonda[144] su kırmızı olana kadar kaynat, sonra süz ve hastaya üç ons içir.

[141] İngilizceden 'hararetin az veya çok alevli olduğunu görmene ve hastanın buna dayanabilmesine göre; … göz önünde bulundurulmalıdır.' şeklinde çevrilmiş bölüm Almancadan 'sıcaklığın azaltılmasına veya ısıtılmasına bağlı olarak hasta buna dayanabilir ve çiçek hastalığı donuklaşır ve daha yavaş çıkar.' şeklinde çevrilebilir.
[142] Burada 'kolay, nazik' olarak çevirisi verilen kısım Almancada 'hafif, yatıştırıcı' olarak geçmektedir.
[143] Burada Almanca metinde ek olarak 'eğer Yüce Olan Allah isterse' ifadesi yer almaktadır.
[144] Burada 'bahsi geçen dekoksiyonda' şeklinde çevrilmiş kısım yerine Almanca metinde '100 dirhem suda' ifadesi yer almaktadır.

(7.) Aşağıdaki birleşim[145] çok faydalı ve sıklıkla kullanışlıdır:

[Reçete. 8] Kırmızı gül, dört dirhem,
Soyulmuş mercimek, dokuz dirhem,
Sarı incir, on tane kadar,
Kitre [sakızı], üç dirhem,
Beyaz kuru üzüm, çekirdeği çıkarılmış, on dirhem,
Lak, saplarından arındırılmış ve yıkanmış, üç dirhem,
Tatlı rezene tohumu,
Yabani kereviz tohumu, her birinden beşer dirhem; al,

Bütün bunları iki pint suda bir buçuk pinte düşene kadar kaynat; ve hastaya yarım pintini ver; yarım scruple[146] safran ile, gerekirse iki veya üç kez.

(8.) Şimdi vücudun özen gösterilmesi gereken kısımlarından bahsedeceğiz.

BÖLÜM VII.

Çiçek belirtilerinin ortaya çıkması üzerine boğaz, göz ve ilgilenilmesi gereken diğer kısımların bakımı.

Çiçek hastalığının belirtileri ortaya çıkar çıkmaz, birazdan tarif edeceğim şekilde gözlere[147], sonra boğaza ve daha sonra burun, kulaklar ve eklemlere özel bakım yapmalıyız. Ve bazen bu bölgelerin yanı sıra bakımımızı ayak tabanlarına ve avuç içlerine de genişletmemiz gerekebilir; zira derinin sertliğinden dolayı bu kısımlarda Çiçek püskürmesinin zor olmasından dolayı zaman zaman şiddetli ağrılar ortaya çıkar.

(2.) Çiçek belirtileri ortaya çıkar çıkmaz, gözlere ara sıra[148] gül suyu damlat; ve yüzü gün içinde birkaç kez soğuk suyla yıka ve aynısından gözlere serp. Zira hastalık evlaysa ve püstüller sayıca azsa[149], bu tedavi yöntemiyle püstüllerin gözlerde çıkmasını önlemiş olursun.

[145] Burada İngilizce 'composition'dan çevrilen 'birleşim' için Almanca metinde geçen ifade 'zusammengesetzte Arznei' olup 'bileşik ilaç' olarak çevrilmektedir.
[146] Scruple kelimesinin anlamı şudur: "1/24 eczacı onsuna denk gelen kapasite birimi." (Merriam-Webster, 2024b) "Yirmi grain veya 0,333 dirhem veya 1,296 gram" (Merriam-Webster, t.y.-i)
[147] Burada Almanca metinde 'gözlere' kelimesinden önce 'öncelikle' vurgusu yer almaktadır.
[148] Burada 'ara sıra' yerine Almanca metinde 'günde bir kez' ifadesi yer almaktadır.
[149] Burada geçen 'hastalık evlaysa ve püstüller sayıca azsa' ifadesi yerine Almanca metinde 'Çiçek sadece seyrek ve zayıfsa' ifadesi geçmektedir.

Bu aslında daha büyük bir ihtiyat için yapılmalıdır; zira Çiçek hastalığı evla olduğunda ve hastalığın maddesi eksik olduğunda, gözlerde nadiren püstül çıkar.[150] Fakat göz kapaklarının kaşıntısı[151] ve göz aklarının kızarıklığıyla birlikte, bazı yerleri diğerlerinden daha kırmızı olmak üzere, kaynamanın şiddetli olduğunu ve püskürmenin başlangıcında püstüllerin çok sayıda olduğunu gördüğünde; bu durumda, çok güçlü önlemler alınmadığı takdirde[152], oralarda kesinlikle püstüller çıkacaktır; bu nedenle hemen, içinde sumak yumuşatılmış gül suyunu[153] günde birkaç kez göze damlatmalısın. Gül suyu içinde mazı[154] koliri[155] yapmak ve bir kısmını gözlere damlatmak bir kat daha etkili olacaktır; ya da ekşi narın etli kısmının ilk önce çiğnenmiş ya da bir bezde sıkılmış suyundan damlatmak. Sonra göz kapaklarını kırmızı boynuzgelincik[156], koruk suyu, rusot[157], aloe ve akasya, her birinden bir ölçü, ve onda bir[158] ölçü safrandan oluşan bir kolir[159] ile yıka; ve bu kolirden bir miktar gözlere de damlatırsan, bu sırada faydalı olacaktır.

(3.) Fakat hastalığın şiddetli olduğunu ve püskürmenin çok bol olduğunu görürsen, gözün kendisinde bir kabartıyla birlikte tunica skleroticanın[160] bazı kısımlarında aşırı

[150] Bu cümlenin Almancadan çevirisi 'Ve eğer böyle ortaya çıkarlarsa, onları sakin bir şekilde çağırın/tetikleyin, çünkü zayıf ve hafif iltihaplanan çiçekte gözlerde nadiren bir şey ortaya çıkar.' olarak yapılmıştır.
[151] Burada İngilizceden 'göz kapaklarının kaşıntısı' olarak çevrilen kısım için Almanca metinden yapılan çeviri 'göz kapakları sertleşmişse' şeklindedir.
[152] Burada 'çok güçlü önlemler alınmadığı takdirde' şeklinde çevirisi yapılmış kısmın Almancadan çevirisi 'en güçlü ilaçlarla tedavi edilmezlerse' şeklindedir.
[153] Burada 'içinde sumak yumuşatılmış gül suyunu' olarak verilen çevirinin Almancadan çevirisi 'sumak infüzyonuyla hazırlanan gül suyu' şeklindedir.
[154] Türkçeye 'mazı' olarak çevrilmiş 'galls' kelimesinin anlamı "Başlıca Cypnis cinsinde olmak üzere böceklerin etkisiyle ağaçlarda, özellikle de meşede üretilen bir yumru." olup (OED, t.y.-e) 'mazı'nın Türk Dil Kurumu (TDK) Güncel Türkçe Sözlük'te anlamları "1. isim, bitki bilimi Servigillerden, yaprakları almaşık ve küçük pullar biçiminde, gövdesi düz olan, dipten dallanan bir süs bitkisi (Thuya). 2. isim Hayvansal ve bitkisel asalakların bitkilerde oluşturduğu ur." olarak (TDK, t.y.) verilmiştir. Almanca metinde 'Galläpfel' olarak geçmekte olup, Türkçeye 'meşe mazısı' olarak çevrilmiştir ve metinde verilen kelimenin anlamının TDK tarafından verilmiş ikinci anlama uygun olduğu söylenebilir.
[155] İngilizce metinde 'collyrium' şeklinde geçen kelimenin anlamı "göz rahatsızlıkları için topikal bir ilaç, göz merhemi veya göz yıkama ilacı/göz banyosu" olarak (OED, t.y.-c) çevrilebilir. İlaç, merhem ve göz banyosu çevirilerinden birini seçmenin farklı fiziksel özellikteki şeylerden birini seçmek olabileceği düşünüldüğünden kelimenin çeviride Soydan'ın (2023) tezindeki gibi 'kolir' olarak kullanılması tercih edilmiştir.
[156] Türkçeye 'kırmızı boynuzgelincik' olarak çevrilmiş bitkinin İngilizcesi 'red horn poppy', botanikteki adı '*Glaucium corniculatum*' (Wikipedia contributors, 2022b) olup, Almanca metinde 'Hornmohn' olarak geçmekte, 'kırmızı' ifadesi yer almamaktadır.
[157] Bu kelimenin Türkçe karşılığı bulunamadığından İngilizce metinde geçen şekliyle bırakılmış olup, anlamı "Hindistan'da enfekte göz kapaklarına uygulama olarak afyonla karıştırılarak kullanılan, Berberis cinsinin çeşitli çalılarının odunundan veya köklerinden elde edilen bir ekstrakt" olarak (Merriam-Webster, t.y.-e) çevrilmektedir. Almanca metinde bu kelimeye karşılık 'Bocksdorn' kelimesi kullanılmış olup Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache (DWDS)'ye göre anlamı "(it üzümü familyasına ait) dikenli dalları, küçük oval yaprakları, mor çiçekleri ve kırmızı meyveleri olan bitki" olarak çevrilebilir. Türkçe karşılığına ulaşılamamıştır ve *Lycium* cinsine ait çalıları içermekte olduğu bilgisine (Wikipedia contributors, 2024d) ulaşılmıştır. Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names'de "*Lycium afrum*" ve "*L. vulgare/L. halimifolium*" yer almakta olup Almancaları sırasıyla "Afrikanischer bocksdorn, Kafferndorn" ve "Gemeiner bocksdorn" olarak, Türkçe karşılıkları ise sırasıyla "Filzahrac" ve "Sencan dikeni" olarak verilmiştir (Bedevian, 1994).
[158] Burada İngilizce metinden 'onda bir ölçü' olarak çevrilmiş kısım Almancadan 'on ölçü' olarak çevrilmiştir.
[159] Greenhill, buradaki dipnotunda bu kelimenin Arapçasını 'شياف' olarak vermiştir.
[160] Burada 'tunica skleroticanın' olarak verilen kısım Almanca metinde 'göz akının' olarak geçmektedir.

kızarıklık gördüğün için mutlaka gözlerde püstül çıkacağı sonucuna varırsan ve yazdığım ilaçlardan bazılarını içine damlattığında, bu kızarıklığı tamamen ortadan kaldırmadığını, sadece bir süreliğine azalttığını ve ardından eskisinden daha şiddetli bir şekilde geri döndüğünü, veya en azından sen bu tedaviye başlamadan önceki halinde devam ettiğini görüyorsan; bu durumda artık bu yönteme devam etmemelisin, ama, gözlere bunların ve benzerlerinin yerine içinde sirke veya başka bir asit olmayan bir miktar Nabatî havyarı damlatmalısın.

(4.) [Tunica scleroticada[161] çıkan püstüller görmeyi bozmaz[162];][163] fakat korneada çıkanlar görmeyi engeller[164] ve birazdan bahsedeceğimiz[165] gibi güçlü eritici ilaçlar sayesinde, kalınlık veya incelik derecelerine göre[166] tedavi edilirler; bunlar [bu ilaçlar] maddenin az ya da çok kalın olmasına ya da bedenin çok ya da az sert ya da yaşlı olmasına bağlı olarak gerçekten de bazen başarılı, bazen de başarısız olurlar[167]. Ama tunica uvea[168]'da büyük bir püstül çıkarsa, o zaman kuhlu[169] gül suyunda ov ve onu gün içinde birkaç kez göze damlat ve üzerine bir kompres koyup[170] bandajla; veya safranı çıkardıktan ve bir kısım hematit

[161] Burada İngilizce metinde 'tunica sclerotica' olarak geçen kısım için Almanca metinde 'konjonktiva' olarak çevrilen 'Bindhaut' kelimesi kullanılmıştır. Tunica sclerotica gözün koruyucu, opak, beyaz, fibröz tabakasını belirtirken konjonktiva, kornea hariç sklerayı örten yarı saydam epitel dokuyu tarif etmek için kullanılmaktadır.
[162] Burada 'püstüller görmeyi bozmaz' olarak çevrilen kısım Almancadan 'çiçek rahatsızlık yapmaz' olarak çevrilmiştir.
[163] Burada köşeli parantez içindeki kısım Greenhill tarafından bu şekilde belirtilmiş olup verdiği dipnotta bu kelimelerin Channing tarafından Yunanca çeviriden sağlandığını, muhtemelen başlangıçta Arapça metinde bulunduğunu, fakat o an mevcut tek el yazmasında artık bulunmadığını ifade etmiştir. Yunanca metinde kullanılan terimin *tunica conjuctiva* anlamına geldiğini ve bunun çoğu durumda doğru olduğunu, ancak burada *tunica sclerotica*yı ifade ediyor gibi göründüğünü belirtmiştir.
[164] Buradan sonra Almanca metinde 'Çünkü ulaştıkları yere kadar, ince ya da kalın yapılarının görme duyusuna ne kadar izin verdiğine bağlı olarak görme aletini [gözü] faaliyetinden alıkoyarlar.' şeklinde çevrilen ek bir cümle yer almaktadır.
[165] Burada İngilizce metindeki ifade birinci çoğul kişi ağzından verilmişken Almanca metinde birinci tekil kişi ağzından verilmiştir.
[166] Burada yer alan 'kalınlık veya incelik derecelerine göre' ifadesi Almanca metinde geçmemektedir.
[167] İngilizceden 'bunlar [bu ilaçlar] maddenin az ya da çok kalın olmasına ya da bedenin çok ya da az sert ya da yaşlı olmasına bağlı olarak gerçekten de bazen başarılı, bazen de başarısız olurlar.' cümleciği Almancadan 'Bazen başarılı olur, bazen başarısız olur, bu ikincisi olay yoğun olduğunda veya dayanıklı veya yaşlı bir kişide bulunduğunda olur.' şeklinde çevrilmiştir.
[168] Greenhill dipnotunda terimin Arapçasını 'سواف' olarak vermiştir. Almancadan çeviri 'gözün siyah kısmında' şeklinde yapılmıştır.
[169] Burada Greenhill dipnotunda kelimenin orijinalinin 'كحل' olduğunu ve pek çok İngilizce okur için tanıdık olacağından metinde bu şekilde bırakıldığını belirtmiştir. İbnü'l-Bayṭâr'dan, kelimenin, genellikle çoğunluğu 'اثمد' yani antimondan oluşan siyah göz merhemini belirttiğini aktarmıştır. İngilizcede 'kohl' olarak geçen terim, antik zamanlardan beri var olup dünyada yaygın olarak kullanılan bir göz kozmetiğini ifade eder ve göz sağlığını korumak, gözü temizlemek, gözü güneş ışınlarından korumak için veya çeşitli seremonilerde veya süs amacıyla (Wikipedia contributors, 2024c) kullanılmaktadır. İngilizce metindeki 'cuhl' kelimesinin Türkçe okunuşuna uygun olarak 'kuhl' şeklinde kullanılan sözcük, Almancadan 'antimon merhemi' olarak çevrilmiş olup Greenhill'in İbnü'l-Bayṭâr'dan aktardığı tarife uygun görünmektedir.
[170] İngilizceden 'üzerine bir kompres koyup' olarak çevrilen kısım Almancada 'gözü bir bezle temizle' şeklinde geçmektedir.

ekledikten sonra içine yukarıda belirtilen kolir[171]den biraz damlat ki büyük bir tümsek olmasın. Ve bunlar, burada gözler hakkında bilinmesi gereken şeylerdir.

(5.) Bundan sonra[172] boğazda ve ağızda hastayı rahatsız edebilecek veya nefes almasını engelleyebilecek püstüllerin çıkmaması için dikkat edilmelidir; çünkü Çiçek hastalığının kötü türlerinde sıklıkla inatçı ve şiddetli boğulmalar gelişir; ve durum böyle olunca hastanın iyileşmesine dair hiçbir umut kalmamaktadır[173]. Bu nedenle, Çiçek hastalığı belirtileri ortaya çıkmaya başlar başlamaz, hasta ağzını ekşi nar suyu veya sumak infüzyonu veya koyultulmuş beyaz dut suyu[174] veya söndürücüler[175] bölümünde bahsettiğimiz diğer bazı şeylerle gargara yapmalıdır; veya elinin altında hazır başka bir şey yoksa, [bunu] saf soğuk suyla ve çok sık [yapsın], öyle ki boğazda ve ağızda hiç püskürme olmasın veya olan şey hafif olsun[176]. Ve bu nedenle, boğulmaya neden olan çok sayıda püstül tarafından saldırıya uğramamaları için bu kısımları güçlendirmelisin[177]; ve Çiçek hastalığının semptomlarının yanı sıra ses kısıklığı[178], nefes almada ve yutakta daralma ve boğazda ağrı olduğunda bu tedaviyi uygulamakta hızlı ve gayretli ol[179]. Ve eğer bu semptomların çok şiddetli olduğunu görürsen, sefalik damardan kan al ve bunu, tüm püskürme bittikten sonra bile [yap]. Ve eğer hasta ağzında veya boğazında canını acıtan bir şey bulursa ve orada fazla hararet yoksa, bağırsakları da fazla gevşek değilse[180], o zaman beyaz akide şekeriyle karıştırılmış tereyağını azar azar yalasın; ama orada herhangi bir hararet ve iltihap[181] varsa, ona karnıyarık otu tohumu müsilajı, soyulmuş badem ve beyaz[182] akide şekerinden şu şekilde hazırlanmış bir öksürük şurubu[183] ver[184]:

---

[171] Bkz. dipnot 159.
[172] Burada 'bundan sonra' olarak çevrilmiş ifade yerine Almanca metinden 'gözlerin yanında' çevirisi yapılmıştır.
[173] Buradaki 'hastanın iyileşmesine dair hiçbir umut kalmamaktadır' ifadesi yerine Almancadan yapılan çeviri 'hastayı bundan kurtarma ümidi zayıftır' şeklindedir.
[174] Burada Almanca metinde 'koyultulmuş beyaz dut suyu' yerine yalnızca 'dut suyu' ifadesi yer almaktadır.
[175] Bkz. dipnot 133.
[176] Buradaki 'olan şey hafif olsun' ifadesi yerine Almanca metindeki kısım 'daha büyük bir boğaz iltihabına neden olmayacaklardır' olarak çevrilmiştir.
[177] Buraya kadar olan cümlecik Almanca metinde yer almamaktadır.
[178] İngilizceden 'ses kısıklığı' olarak çevrilen belirtinin Almancadan çevirisi 'seste çatallanma' olarak yapılmıştır.
[179] Burada 'hızlı ve gayretli ol' olarak çevrilen kısım Almancadan 'çekinme ve sürekli uygula' olarak çevrilmiştir.
[180] Burada 'bağırsakları da fazla gevşek değilse' olan kısım Almancadan 'dışkı yumuşak değilse' olarak çevrilmiştir.
[181] Burada İngilizceden 'hararet ve iltihap' olarak çevrilen kısım için Almancadan çeviri 'sıcaklık veya yoğun sıcaklık (Alm. Wärme oder starke Hitze)' olarak çevrilmiştir.
[182] Almanca metinde 'beyaz' şeklinde belirtilmemiştir.
[183] İngilizce metinde 'linctus' olarak geçen kelimenin orijinali, Greenhill'in dipnotunda 'لعوق' olarak verilmiştir.
[184] Almanca metinde 'şekerinden şu şekilde hazırlanmış bir öksürük şurubu ver' ifadesi yerine 'şekerini yalamalıdır' ifadesi geçmekte olup devamında 'Reçete şudur:' denerek sonrasında gelen reçete verilmiştir.

[Reçete. 9] Soyulmuş tatlı badem, bir ölçü, al,
Sukabağı[185] çekirdeği, iki ölçü,
Beyaz[186] akide şekeri, üç ölçü,
Karnıyarık otu tohumu müsilajı, yeterli miktarda[187];

Bir öksürük şurubu haline getir.[188]

Bağırsaklar gevşemişse[189], öksürük şurubu ayva tohumlarının müsilajı ile karıştırılmış Arap zamkı, soyulmuş badem, acur tohumu[190] ve buğday[191] nişastasından yapılmış olsun.

(6.) Sırada eklemlerle ilgilenmeliyiz, çünkü bunların üzerinde sıklıkla onları kemiklerin, bağların ve tendonların çıplak kalmasına neden olacak kadar çürüten çok sayıda çok kötü püstül[192] ortaya çıkar. Bu nedenle acele et, Çiçek hastalığının herhangi bir belirtisini görür görmez, özellikle de bunlar şiddetli ve aşırıysa ve püstüller sıvıyla doluysa, eklemlerle ilgilenmekte acele et ve onları sandal, kırmızı[193] boynuzgelincik, Ermeni kili, gül, kâfur, sirke ve gül suyuyla kapla; ancak kaplamada eklemlerin ötesine pek geçme. Çıkan püstüller çok büyükse onları[194] hemen aç ve maddeyi çıkar; ve bu işlemi[195] erteleme, çünkü gecikme çok tehlikelidir.

(7.) Bundan sonra burun ve kulakla ilgilen, ki içlerinde çok fazla püstül olmasın; zira bu hastaya acı vericidir; ve kulağın iç kısmındaki bir püskürme[196] açıkça tehlikelidir. Bu nedenle, içinde kâfur eritilmiş ılık gül yağını burna günlük olarak[197] uygula: ve iç kulağa,

---

[185] Türkçeye 'sukabağı' olarak çevrilmiş kelime İngilizce metinde 'gourd' olarak geçmektedir ve OED'ye göre bu kelime Cucurbitaceæ familyasından sürüngen veya tırmanıcı bitkilerin büyük, etli; özellikle de *Lagenaria vulgaris*'in kurutulup içi oyulduğunda kap, şu şişesi, çıngırak gibi şekillerde kullanılan meyvesini belirtmektedir (OED, 2024). Kelimenin Almanca metinde geçen şekli 'Kürbis' olup Cucurbitaceae familyasından bir bitki cinsini belirtmekte (Wikipedia-Autoren, 2024c) ve 'kabak' olarak çevrilmektedir. Bu kelimeyle İngilizcedekine benzer, kullanım amacı açısından bir ayrım belirtilmemektedir.

[186] Bkz. dipnot 182.

[187] Burada Almanca metinde 'yeterli miktarda' yerine 'lapa yapılacak kadar' ifadesi geçmektedir.

[188] Bu cümle Almanca metinde bulunmamaktadır.

[189] Burada İngilizceden 'bağırsaklar gevşemişse' olarak çevrilen kısım Almancadan 'ancak bağırsak hareketi durmazsa' olarak çevrilmiştir.

[190] İngilizceden 'acur tohumu' olarak çevrilen kısım Almanca metinden 'sinameki tohumu' olarak çevrilmiştir.

[191] Almanca metinde 'nişasta', 'buğday nişastası' şeklinde belirtilmemiştir.

[192] İngilizceden 'çok sayıda çok kötü püstül' olarak çevrilen kısım Almancadan 'çok şiddetli çiçek' olarak çevrilmiştir.

[193] Almanca metinde 'kırmızı' şeklinde belirtilmemiştir.

[194] Buradaki 'Çıkan püstüller çok büyükse onları' ifadesi yerine Almanca metinde 'Ancak büyük bir döküntü ortaya çıkarsa' ifadesi geçmektedir.

[195] Burada Almanca metinde ek olarak 'uzun süre' ifadesi bulunmaktadır.

[196] Burada Almanca metinden çeviri 'püskürme' yerine 'püstül' olarak yapılmıştır.

[197] Burada geçen 'günlük olarak' ifadesi Almanca metinde bulunmamaktadır.

kırmızı[198] boynuzgelincik veya rusot[199] koliri ile karıştırılmış ılık kırmızı sirke damlat ve ardından bir parça pamuk koy; ve bunu günde iki veya üç kez yaptır.

(8.) Son olarak[200], ayak tabanlarında şiddetli bir ağrı oluşursa, onları mutlaka[201] ılık yağ ile yağla[202] ve sıcak su ve pamuk ile yaş pansuman yap[203]. Bu, ağrıyı hafifletmezse veya püstüllerin püskürmesini[204] kolaylaştırmazsa, soyulmuş susamı sütle çırp; onunla sıva, bir bezle sar ve böylece bütün gece uzuvda bırak; sonra ayağı ılık suyla yıka[205] ve aynısını tekrarla. Ya da hurmaları tereyağıyla ez ve[206] sür; veya ben yağı tortusu[207] ile sıva[208]: çünkü bunlar ve benzeri şeyler cildi yumuşatır ve rahatlatır[209] ve böylece püstüllerin püskürmesini[210] kolaylaştırır ve ağrıyı azaltır.[211]

BÖLÜM VIII.

Püstülleri olgunlaştıran şeyler.[212]

Püskürmeleri tamamlandıktan sonra püstüllerin olgunlaşmaya çok yavaş yöneldiğini ve hastanın püskürmeden fayda gördüğünü[213], solunumunun ve nabzının da iyi olduğunu ve huzursuzluk/iç sıkıntısı ve kaygıdan kurtulduğunu gözlemlediğinde; o zaman püstüllerin olgunlaşmasına yardımcı olmak gerekecektir. Ancak, patladıktan sonra olgunlaşmada gerileme ile birlikte[214], püstülleri sert ve siğil gibi[215] algılarsan ve hastanın durumunda hiçbir

[198] Bkz. dipnot 193.
[199] Bkz. dipnot 157.
[200] 'Son olarak' ifadesi Almanca metinde geçmemektedir.
[201] Almanca metinde 'mutlaka' ifadesi yer almamaktadır.
[202] Almancada 'yağla' yerine 'uygula' şeklinde geçmektedir.
[203] İngilizceden 'sıcak su ve pamuk ile yaş pansuman yap' olarak çevrilen kısım Almancadan 'pişir' olarak çevrilmiştir.
[204] Burada 'püstüllerin püskürmesini' olarak çevrilmiş kısım Almancadan 'çiçeğin ortaya çıkmasını' olarak çevrilmiştir.
[205] Burada 'yıka' olarak çevrilen kısım Almancadan 'pişir' olarak çevrilmiştir.
[206] Burada Almanca metinde ek olarak 'üzerine biraz gülyağı' ifadesi geçmektedir.
[207] Greenhill buradaki dipnotunda kelimenin Leyden el yazmasında bozuk olduğundan okunuşunun şüpheli olduğunu ve Yunanca çeviride 'σησάμου' olarak geçtiğini belirtmiştir.
[208] Almanca metinde 'veya ben yağı tortusu ile sıva/yağla' ifadesi yer almamaktadır.
[209] Almanca metinde 've rahatlatır' ifadesi bulunmamaktadır.
[210] Bkz. dipnot 204.
[211] Almanca metinde bölümün sonunda ek olarak 'Şimdi onların olgunlaşmasını destekleyen şeylerden bahsedeceğim.' cümlesi yer almaktadır.
[212] Alt başlık Almanca metinden 'Çiçeğin Olgunlaşması' olarak çevrilmiştir.
[213] İngilizceden 'hastanın püskürmeden fayda gördüğünü' olarak çevrilen kısım Almancadan 'çıktıktan sonra hastanın durumunun tamamen memnun edici olduğu' şeklinde çevrilmiştir.
[214] Buradaki 'olgunlaşmada gerileme ile birlikte' ifadesi yerine Almanca metinde 'şiddetli bir şekilde olgunlaştıklarında' ifadesi geçmektedir.
[215] Buradaki 'siğil gibi' ifadesi Almanca metinde geçmemektedir.

iyileşme görülmezse veya hastalığı[216] artarsa, o zaman emin olabilirsin ki Çiçek hastalığı ölümcüldür[217]: bu durumda onları olgunlaştırmaya çalışmana gerek yoktur, çünkü onlar olgunlaştırılamayacak türdendirler.

(2.) Tedavi edilebilecek ise, Çiçek hastalığının olgunlaşması, vücudu, yukarıda[218] Çiçek hastalığının patlamasını kolaylaştırma yöntemini ele alırken[219] belirttiğimiz gibi ya ayrı ayrı ya da karışık olarak iki leğende sıcak su buharı veya papatya, menekşe, melilot, hatmi ve buğday kepeğinin[220] kaynatma suyunun buharıyla pansumanla[221] gerçekleşir. Ve eğer hasta bu sırada pansumandan rahatlarsa, püstülleri kurutmak için yaygın olarak kullanılan fumigasyonlardan, bunlar olgunlaşana ve onları kurutmak için gerekli olan şeylere dayanabilene kadar kaçınabilirsin; onlardan şimdi bahsedeceğiz.

BÖLÜM IX

Püstülleri kurutan şeyler[222].

Çok büyük[223] olan tüm püstüller delinmelidir[224]; ve onlardan damlayan sıvı[225], hastayı incitecek veya onun derisini soyacak hiçbir şey içermeyen yumuşak, temiz bir bezle emdirilmelidir[226]. Ve aynı zamanda, kurutulmuş gül yaprakları veya mersin yaprakları veya sandal veya zambak[227] yaprakları veya ılgın ile fumigasyonlar yapılsın; yazın gül, kışın ise ılgın daha uygundur.

---

[216] Buradaki 'hastalığı' ifadesi yerine Almanca metinden yapılan çeviri 'habisliği' şeklindedir.
[217] Burada 'ölümcül' olarak çevrilen ifade yerine Almancadan yapılan çeviri 'tedavi edilemez' şeklindedir.
[218] Greenhill burada dipnotunda Bölüm VI'nın ilk paragrafına yönlendirmede bulunmuştur.
[219] Buradaki 'kolaylaştırma yöntemini ele alırken' ifadesi yerine Almanca metinde 'kolaylaştıran ilaçları anlatırken' ifadesi bulunmaktadır.
[220] Almanca metinde 'kepek' yerine 'un' olarak geçmektedir.
[221] Burada Türkçesi 'pansuman' olarak verilen kelime İngilizce metinde 'foment' olarak geçmektedir ve "ağrı ve iltihabı hafifletmek için (vücudun bir kısmına) ısı ve nem uygulamak" anlamına (*Foment*, 2024) gelmektedir.
[222] Başlık Almancadan 'Çiçeğin kurutulması' olarak çevrilmiştir.
[223] Burada Almanca metinde ek olarak 'birkaç tane' ifadesi bulunmaktadır.
[224] Buradaki 'delinmelidir' ifadesi yerine Almanca metinde 'kesilerek açılmalıdır' ifadesi geçmektedir.
[225] Almanca metinde 'onlardan damlayan sıvı' ifadesi bulunmamaktadır.
[226] Buradaki 'hastayı incitecek veya onun derisini soyacak hiçbir şey içermeyen yumuşak, temiz bir bezle emdirilmelidir' kısmı Almanca metinde 'temiz, eski bir pamuklu bezle silinmelidir; bu bez kaşımamalı ya da başka bir şekilde yaralamamalıdır' olarak geçmektedir.
[227] Greenhill dipnotunda Channing'in burada 'meyankökü' anlamına gelen 'سوس' kelimesini Latince çeviride 'Iris' olarak tercüme ettiğini, bunun da sebebinin muhtemelen 'سوسن' ile karıştırmış olması olduğunu belirtmiştir.

(2.) Çiçek hastalığı bazen çok fazla nemle doludur. Bu durumda hastaya, dövülmüş gül veya pirinç unu[228] veya darı unu ile doldurulmuş ince dokulu bir şilte[229] üzerinde uyumasını söyle. Hastanın vücudu soyulursa[230], altına taze zambak[231] yaprakları koy ve üzerine aromatik bir toz[232], gül ve mersin serp; ve herhangi bir yeri ülsereyse, o zaman üzerine aloe, günlük, sarkokol[233] ve ejderha kanından oluşan kırmızı aromatik[234] tozu serp. Püstüller kendiliğinden veya içerdikleri sıvı bolluğundan patladığında ve yavaş kuruduklarında, onları şu şekilde tuzla tedavi et: bir ons susam[235] yağı al ve bununla kuhl[236] gibi dövülmüş iki dirhem Andarene tuzunu[237] ve aynı miktarda şapı karıştır. Bu merhemle vücudu sıva, soyulmuş[238] ve ülsere olan kısımlardan kaçın-çünkü bu bölgelere aşırı derecede acı vereceği için uygulanmamalıdır. Bir saat süreyle hastanın üzerinde kalsın ve ardından [hasta] amlac, beyaz ılgın üzerinde bulunan mazılar[239], mersin yaprakları ve nar kabuklarının kaynatma suyu ile yıkansın. Kurutma bu yollarla gerçekleştirilirse, iyidir[240]; ama değilse, beyaz Huzistan (Elam) kili[241] veya herhangi bir beyaz kil al (sadece herhangi bir kırmızı kil alma) ve bununla yaklaşık onda bir oranında Andarene tuzu ve onda bir oranında şap karıştır. Bunu bir merhem haline getir ve uygula; bir veya iki saat kalsın ve sonra yıka.

(3.) Ardından, eskarları ve kuru kabukları çıkarma yöntemi takip edecektir.

---

[228] Burada Türkçesi 'pirinç unu' olarak verilen malzemenin İngilizce metinde geçen hali 'rice meal' olup "pirinç kepeği, cilası ve bir miktar pirinç unundan oluşan ve esas olarak çiftlik hayvanları için yem maddesi olarak kullanılan pirinç öğütme yan ürünü"nü (Merriam-Webster, t.y.-d) ifade etmektedir, yani undan farklı bir yapıya sahiptir. 'Meal' kelimesi' 'kaba un' anlamına gelmekle birlikte yaygın kullanım şekline uyması açısından 'kaba un' yerine 'un' şeklinde kullanılmıştır. Almanca metinde geçen şekli ise 'pirinç unu'dur.

[229] Burada 'ince dokulu bir şilte' olarak çevrilmiş kısım Almancadan 'geniş gözenekli bir bez' olarak çevrilmiştir.

[230] Burada 'soyulursa' olarak çevirisi verilmiş kelime Almancadan 'yaralıysa' olarak çevrilmiştir.

[231] Bkz. dipnot 227.

[232] İngilizceden 'aromatik bir toz' olarak çevrilen kısım Almancada 'toz' olarak geçmektedir.

[233] Burada İngilizce 'sarcocol'den Türkçe okunuşu olan 'sarkokol' olarak verilmiş kelimenin Türkçe karşılığına ulaşılamamıştır. "Arabistan ve İran'dan getirilen açık sarı ve kırmızı taneli, yarı yapışkan bir sakız reçinesi" anlamına (OED, t.y.-h) gelmektedir. Almancada geçen şekli 'sarkokol sakızı' olarak çevrilmiştir.

[234] Almanca metinde 'aromatik' kelimesi bulunmamaktadır.

[235] Almanca metinde 'susam' kelimesi geçmemektedir.

[236] Bkz. dipnot 169.

[237] Greenhill burada dipnot vererek 'ملح اندراني' teriminin hem yazım hem de kökeninin şüpheli olduğunu söylemiş, Yunanca çevirmenin 'ἅλας γάγγραινον' çevirisinin ikinci kelimesinin bir el yazması lûgatında 'ἅλας ὀρυκτόν' veya 'fosil tuzu' olarak açıklandığını belirtmiştir. Stack ve Channing tarafından metinde olduğu gibi çevrildiğini ve Maundrell'in Halep'ten bir mil uzaklıkta olduğunu söylediği, çok beyaz bir fosil tuzunun bulunduğu bir köy olan Andar'dan türetildiğini, İbnü'l-Baytâr'ın kelimeyi kullandığını ancak anlamını açıklamadığını da söylemiştir.

[238] Burada Almanca metinde 'soyulmuş' yerine 'yaralı' ifadesi yer almaktadır.

[239] İngilizce metinde 'beyaz ılgın üzerinde bulunan mazı' olarak tariflenen şey Almanca metinde 'ılgın meyvesi' olarak verilmiştir.

[240] 'Kurutma bu yollarla gerçekleştirilirse, iyidir' ifadesi yerine Almanca metinde 'Daha sonra tamamen kurumasını bekle.' cümlesi bulunmaktadır.

[241] Greenhill burada Arapçasını 'طين خوذي' olarak vermiş, bunun hem Yunanca çevirmen hem de Stack tarafından çıkarıldığını belirtmiştir. Channing'in 'Bolus Susiana' olarak çevirip Meninski *Lex. Arabico-Persico-Turc.*'a gönderme yaptığını, fakat burada terimin tanımının bulunmadığını aktarmıştır. Burada Türkçeye 'Huzistan (Elam) kili' olarak çevrilmiş olup, Almanca metinden çeviri 'Ermeni kili' olarak yapılmıştır.

BÖLÜM X.

Kuru kabukları ve eskarları uzaklaştıran şeyler.[242]

Püstüller kuruduğunda ve vücutta hâlâ[243] kabuk ve kuru eskarlar kaldığında, onları iyice incele ve ince ve tamamen kurumuş ve altında nem olmayanların üzerine yumuşayıp dökülene kadar ara sıra ılık susam yağı[244] damlat; ancak yüzdekiler hariç, zira bunlara fıstık yağıyla pansuman yapılmalıdır. Eskarlara benzeyen daha büyük çeşide gelince, içlerinde nem kaldığını görürsen, nazikçe kes[245] ve herhangi bir yağ sürmeden çıkar. Ve eskarların çıkarıldığı yerler çok az nem içeriyorsa[246], daha önce de söylediğim gibi yumuşak[247] pamuklu bir bezle [nemini] emdirebilirsin; ama eğer çok[248] [nem] içeriyorlarsa, özellikle küçülmeye ve çökmeye başlarlarsa, üzerlerine biraz kırmızı aromatik[249] toz serp; ve şap ve tuz ile, eğer vücut yüzeyiyle aynı iseler ve çökmezlerse: üzerlerinde yeni bir eskar oluşana kadar bekle. Hâlâ nem varsa, aynı tedaviyi tekrarla; ve nem yoksa, kabukları yağla ki yumuşayıp düşsünler.

(2.) Ardından, Çiçek izlerini yok etme yöntemi üzerine bir konuşma gelecek.

BÖLÜM XI

Çiçek hastalığının izlerini gideren şeyler.[250]

Çiçek hastalığının izleri iki çeşittir; ki bunlar gözde ya da vücudun geri kalanında [olanlar].

---

[242] Almanca metindeki başlığın çevirisi 'Kuru kabukların ve kaba kabukların/eskarların giderilmesi' olarak yapılmıştır.
[243] Almanca metinde 'hâlâ' ifadesi yerine 'sadece' ifadesi geçmektedir.
[244] İngilizceden 'susam yağı' olarak çevrilen malzeme yerine Almanca metinden yapılan çeviri 'sirke yağı (Alm. Essigöl)' şeklindedir.
[245] Buradaki 'nazikçe kes' ifadesi yerine Almancadan 'dikkatlice çıkar' çevirisi yapılmıştır.
[246] Burada İngilizceden 'Ve eskarların çıkarıldığı yerler çok az nem içeriyorsa' şeklinde çevrilen kısım Almancadan 'Bununla birlikte, eskar bir püstülden kopmuşsa ve fazla nem yoksa' olarak çevrilmiştir.
[247] Almancadan çeviri 'yumuşak' yerine 'eski' olarak yapılmıştır.
[248] Almancadan çeviri 'çok' yerine 'biraz' olarak yapılmıştır.
[249] Bkz. dipnot 234.
[250] Başlığın Almancadan çevirisi 'Çiçek hastalığının izlerinin gözlerden ve vücudun geri kalanından giderilmesi' şeklinde yapılmıştır.

I. (2.) Gözde Çiçek hastalığının çıktığı kısım daha önce de belirttiğimiz gibi opak bir beyazlıkla[251] kaplıdır. Bu durum çocukların yani rutubetli bir bünyeye sahip ve cildi hassas olanların gözlerinde olduğunda daha kolay temizlenir.

(3.) Şimdi, gözü temizleyen ve beyazlığı gideren ilaçlar, sal prunella (?)[252], Andarene tuzu, nişadır, deniz köpüğü[253], cam dışığı (?)[254], deniz yengeci, [ve] serçe, kırlangıç, sığırcık, fare ve timsah[255] dışkıları,[256] hazanbel, abanoz, kırlangıçotu, mercan, tutya tozu[257], hematit, zengâr, Arap şekeri[258], yanmış sirke tortusu, idrar çökeltisi, mür, ardıç reçinesi[259], zeytin sakızı, acı badem sakızı, yabani marulun sütlü suyu, cam, yarasa pisliği ve misktir. Bunları hasta banyodan yeni çıktığında veya başını sıcak su buharına tuttuktan sonra[260] kullanmak en iyisi

[251] Burada 'opak bir beyazlıkla' olarak çevrilen kısım Almanca metinde 'beyaz bir yara izi ile' olarak geçmektedir.

[252] Metinde 'sal prunella' olarak geçen terim metin içinde Greenhill tarafından yanında '(?)' ile yazılmıştır. Türkçe karşılığı bulunamamış olup "eritilip top, kalıp veya çubuklar halinde dökülmüş potasyum nitrat" anlamına (Merriam-Webster, t.y.-f) gelmektedir. Almanca metinde 'Backborax' olarak geçmekte olup tez yazarınca direkt Türkçe karşılığı ve anlamı bulunamamıştır, 'fırınlanmış? boraks' olarak çevrilebileceği (İbn-i Sînâ, 2000) düşünülmüştür.

[253] İngilizce metinde 'bastard sponge' olarak verilen terimin Türkçe çevirisi için Arapça metne (al-Rāzī, 1872) başvurulmuş ve 'deniz köpüğü' olarak (İbn-i Sînâ, 2000) verilmiştir. Hippokrates'in *Kadın Hastalıkları Kitap 1*'inin İngilizceye çevirisinin yapıldığı bir tezde bir dipnotta 'bastard sponge' için "Bir zoofit, yalıçapkını yuvasına benzediği için böyle adlandırılır." şeklinde (Whiteley, 2003) bir açıklaması yapılmıştır. Greenhill dipnot vererek buradaki okumanın şüpheli olduğunu, İbnü'l-Bayṭâr'ın 'زبد البحر'ın Yunanca 'Αλκυόνιον'a, 'زبد البحيرة'nin ise Yunanca 'Αδάρκης'a karşılık geldiğini söylediğini aktarmıştır. Yunanca çevirmenin görünüşe göre iki ismi karıştırarak ya da elindeki Arapça el yazmasındaki 'زبد البحيرة' kelimelerinden ''Αδάρκης' olarak verdiğini belirtmiştir. Almanca metinden yapılan çeviri 'lületaşı' şeklindedir.

[254] Türkçeye 'cam dışığı' olarak çevrilen 'glass-gall' için, "erimiş camın yüzeyinde oluşan beyazımsı, tuzlu bir köpük" şeklinde bir anlama (*Glass Gall*, t.y.) ulaşılmıştır. Greenhill dipnotundaki açıklamada Arapçası 'مسحقونيا' olan kelimenin Yunanca çevirmen tarafından atıldığını, Stack tarafından 'cam cürufu (İng. scoriae of glass)' olarak çevrildiğini, Channing tarafından ise çevrilmeden bırakıldığını belirtmiştir. Kelimenin sadece Arap yazarlar tarafından değil, eski Latince tıbbi yazarlarca da 'Massacumia' veya 'Aqua Vitri' olarak kullanıldığını açıklamıştır. Terimin tam anlamının ne olduğunun kesin olmadığını belirtmiştir. Metin içinde kelimenin yanında bulunan (?) Greenhill tarafından konmuştur. Almanca metinde 'Wasserglas' olarak geçmekte olup bu "gıdaları korumak için ve bağlayıcı madde ve emprenye maddesi olarak kullanılan yarı saydam koloidal potasyum, sodyum silikat çözeltisi" anlamına gelmektedir.

[255] İngilizceden 'timsah' olarak çevrilen kelime Almancadan 'kertenkele' olarak çevrilmiştir.

[256] Burada Almanca metinde, İngilizce metinde geçmeyen 'Osterluzei' adında bir bitki adı geçmektedir ve botanikteki adı '*Aristolochia clematitis*'tir (Wikipedia-Autoren, 2024a). Bedevian'ın sözlüğünde ise Almancası "Osterluzei, Hohlwurz" olarak geçen bitkinin botanikteki adı "*Aristolochia bracteata*", Türkçesi ise "kurtluca, zeravend" olarak verilmiştir (1994).

[257] Burada Türkçesi 'tutya tozu' olarak verilmiş kelimenin İngilizcesi 'tutty' olup "Çinko eritme fırınlarının bacalarından elde edilen ve parlatma tozu olarak kullanılan, ince toz haline getirilmiş saf olmayan çinko oksit" anlamına (*Tutty*, 2024) gelmektedir. Almanca metinden yapılan çeviri 'dut' şeklindedir.

[258] Greenhill buradaki dipnotunda Leyden nüshasındaki Arapça kelime 'حجاري'nin bozuk göründüğünü, Channing'in kelimeyi 'حجزاي' ('حجازي'?)' yani 'Hicaz veya Arabia Petraea'ya ait' anlamında okuduğunu, Stack'ın da 'Arap' şeklinde çevirdiğini söylemiştir. Bununla birlikte İbn Sînâ veya İbnü'l-Bayṭâr'da Arap şekerinin geçmediğini, Channing'in de muhtemelen kesmeşekeri kastederek, lügatlerde bulunmayan 'حجاري' okunuşunu önerdiğini aktarmıştır. Yunanca çevirmenin Arapça el yazmasından 'محرق' yani 'σάκχαρ κεκαυμένον' olarak çevirdiğini de eklemiş ve bu noktanın Venedik el yazmasıyla karşılaştırılana kadar karara bağlanamayacağını söylemiştir. Almanca metinden yapılan çeviri 'Hicaz şekeri' şeklindedir.

[259] Almanca metinde 'reçine' kelimesi geçmemektedir.

[260] Almanca metinde 'başını sıcak su buharına tuttuktan sonra' yerine 'sıcak suyun üzerinde yatarken' ifadesi geçmektedir.

olacaktır; ve yalnızca hafif ilaçlardan, hatta bunların en hafiflerinden, özellikle yumuşak ve nemli vücutlarda yararlanmak doğrudur.

(4.) Gözdeki beyaz lekeleri gideren hafif bir ilacın tarifi: --

[Reçete. 10] Sarkokol,
Beyaz[261] akide şekeri, al,

Tozu göze serp.

(5.) Daha etkili bir başkası:--

[Reçete. 11] Deniz köpüğü,
Sarkokol,
Şeker; al,

Tozu göze serp.

(6.) Daha da etkili bir başkası: --

[Reçete. 12] Sal prunella (?)[262],
Deniz köpüğü,
Cam dışığı (?),
Sarkokol,
Şeker; al,

Tozu göze serp.

(7.) Daha da etkili bir başkası: --

[Reçete. 13] Zengâr, on dirhem,
Sagapenum sakızı[263],

[261] Bkz. dipnot 182.
[262] Burada Almanca metinden yapılan çeviri 'fırıncılıkta kullanılan boraks' şeklindedir.
[263] Türkçe karşılığı bulunamadığı için İngilizcesi 'gum sagapenum'dan 'sagapenum sakızı' olarak verilmiş terimin anlamı "Eskiden antispazmodik ve emenagog olarak veya haricen kullanılan, *Ferula persica*'nın katılaşmış suyu

Çadıruşağı otu sakızı,
Sarkokol, her birinden iki buçuk dirhem,
Deniz köpüğü,
Cam dışığı (?)
Sal prunella (?), her birinden üçer dirhem; al,
Sonra hazanbel,
Kırlangıçotu, onar dirhem; al,

Ağırlıklarının on katı[264] suda dekoksiyon koyulaşana kadar kaynat; sonra sakızları içinde çöz ve gerisini birlikte yoğur ve tamamını oftalmik bir kolir haline getir.

Duruma göre, bu macunun bir kısmını abanoz bir havanda[265] suyla ov [266], böylece karışım koyu olsun; sonra birazını bir stileye koy ve etkilenen kısma sık sık uygula. İşlemden hem önce hem de sonra gözü dil ile birkaç kez yalat; ve ardından daha hafif türde aromatik toz[267] serp. Ancak gözlerin içine dikkatli ve sık sık baktığından emin ol; ve ağrılı ve kırmızı ise, bu tedaviyi birkaç gün bırak ve sonra tekrarla; çünkü çok etkili bir tedavi yöntemidir.

II. (8.) Yüzdeki ve vücudun geri kalanındaki Çiçek izlerini gideren ilaçlar şunlardır:-- beyaz mürdesenk, kuru kamış kökleri, çürük kemikler, deniz köpüğü, mercan[268], sarkokol, badem[269], zerâvend, ben ağacı yemişi[270], turp, kavun ve roka tohumları ve fasulye[271], pirinç,

olan bir sakız reçinesi"dir (OED, t.y.-f). Almanca metinde burada 'sagapenum sakızı' yerine 'mür' ve 'sarımsak' geçmektedir.

[264] Burada 'ağırlıklarının on katı' olarak verilen miktar Almanca metinde 'on ölçek' şeklinde ifade edilmiştir.

[265] Almanca metinden çeviri 'havan' yerine 'yağ kabı' olarak yapılmıştır.

[266] Greenhill burada Channing'in versiyonunu izlediğini, bu kısmın kesinlikle bozuk olduğunu, Stack'ın çevirisinin çok farklı olduğunu dipnotunda belirtmiştir.

[267] Burada İngilizceden 'daha hafif türde aromatik toz' olarak çevrilen kısım Almancadan 'ince toz' olarak çevrilmiştir.

[268] Greenhill burada dipnot vererek Channing'in metninde 'بسد' kelimesinde bir yazım hatası yaparak 'قسد' geçtiğini ve kelimeyi 'corallium' olarak çevirdiğini söylemiş, Yunanca çevirmenin Arapça el yazmasından muhtemelen diğer iki kelimeye görünüş olarak benzeyen 'قسط' olarak okuyup 'κοστόρριζον' olarak verdiğini eklemiş ve 'mercan' aşağıdaki hiçbir reçetede bulunmadığı için muhtemelen doğru okunmadığını belirtmiştir. Reçete 15 ve 16'da ise 'kust (İng. costus)' un geçtiğini söylemiştir. Almanca metinden yapılan çeviri ise 'mercan' şeklindedir.

[269] İngilizceden 'badem', Almancadan 'acıbadem' olarak çevrilmiştir.

[270] İngilizce 'ben-nut'tan 'ben ağacı yemişi' olarak çevrilen malzeme Almanca metindeki 'Salbennuß'tan direkt Türkçeye çevrilememiş olup farklı bir tür bitki olan 'Salbenbaum' yani 'merhem ağacı'nın yemişi olabileceği düşünülmüştür.

[271] İngilizce 'beans'den 'fasulye' olarak çevrilmiş kelime Almanca 'Wicken'den 'burçak' olarak çevrilmektedir.

acı bakla ve kırmızı fasulye[272] unu[273]: hasta pirinç suyu[274] veya arpa suyunda bunlarla mesh edilsin.

(9.) Çiçek hastalığının izlerini gideren bir merhemin[275] tarifi: --

[Reçete. 14] Nohut[276] unu,
Fasulye[277] unu, her birinden üçer dirhem,
Kavun çekirdeği, beş dirhem,
Beyaz mürdesenk, iki dirhem,
Kuru kamış kökleri, üç dirhem; al,

Hepsini arpa suyunda döv; sonra başını sıcak su buharının üzerine tuttuktan sonra[278] veya banyodan çıktıktan sonra hastayı arka arkaya birkaç kez mesh et. Sonra onu kavun kabukları, kurutulmuş menekşeler, kepek[279] ve dövülmüş nohudun[280] kaynatma suyundan yapılmış bir banyoda yıka; onu iyice ov ve ardından merhemi ikinci kez sür.

(10.) Öncekinden daha etkili başka bir merhemin tarifi:--

[Reçete. 15] Acı baklaya benzeyen fasulye[281] unundan beş dirhem,
Acı badem,
Tatlı kust,
Roka[282] tohumu,
Turp Tohumu, her birinden iki buçuk dirhem; al,

Merhemi söylediğimiz gibi kullan.

[272] İngilizce 'kidney beans'den 'kırmızı fasulye' olarak çevrilmiş kelime Almanca 'Bohnen'den 'fasulye' olarak çevrilmektedir.
[273] İngilizce 'meal' yani 'kaba un' kelimesinden 'un' olarak çevirisi verilmiştir. Almancadan 'un' olarak çevrilmiştir.
[274] Almanca metinde 'pirinç suyu' değil, 'gül suyu' olarak geçmektedir.
[275] Almanca metinde 'merhem' yerine 'ilaç' olarak geçmektedir.
[276] İngilizceden 'nohut' olarak çevrilmiş malzemenin yerine Almanca metinde 'bezelye' geçmektedir.
[277] Bkz. dipnot 271.
[278] Bkz. dipnot 260.
[279] Almanca metinde 'kepek' yerine 'un' olarak geçmektedir.
[280] Bkz. dipnot 276.
[281] Almancada 'acı baklaya benzeyen fasulye' yerine 'burçak' olarak geçmektedir.
[282] Almanca metinde 'roka' yerine 'lahana' olarak geçmektedir.

(11.) Daha da etkili başka bir merhem: --

[Reçete. 16] Soyulmuş acı badem, beş dirhem,
Turp tohumu,
Roka[283] tohumu,
Kust,
Uzun zerâvend, her birinden iki buçuk dirhem,
Sal prunella, üç dirhem,
Biber, bir buçuk dirhem; al,

Onları belirttiğimiz şekilde kullan; uzuvları[284] turp suyuyla veya önceden reçete ettiğimizle mesh et.

(12.) O halde bunlar, Çiçek hastalığının izlerini ve yaralarını[285] gideren ilaçlardır: ve çukurları gidermek ve onları vücut yüzeyiyle eşit hale getirmek için, hasta şişmanlamaya ve etlenmeye[286] çabalasın, sık sık banyo yapsın ve vücudunu iyice ovuşturtsun.

(13.) Şimdi Çiçek hastalığında bir hastaya yiyecek olarak ne verilmesi gerektiğinden ve onun tedavisinde kullanılacak ilaçlardan[287] bahsedeceğiz.

BÖLÜM XII

Çiçek hastasının beslenmesi.

Çiçek hastasına, genellikle akut hastalıklardaki kişilere verilenle aynı şekilde ve aynı hünerle hazırlanmış arpa suyunu içirmek gerekir. Ateş orta ve hafifse[288] ve bağırsaklar biraz kabızsa[289] beyaz akide şekeriyle tatlandırılmalı; ancak ateş şiddetliyse ve bağırsaklar yumuşamışsa, o zaman ona[290], çekirdekleri ile dövülmüş[291] ekşi nar suyunun yarısını dök,

[283] Bkz. dipnot 282.
[284] Almanca metinde 'uzuvları' geçmemektedir.
[285] İngilizcedeki 'marks and scars'dan 'izlerini ve yaralarını' olarak çevrilen kelimeler Almancadaki 'die Narben und die Geschwüre'den 'yara izi ve ülserlerini' olarak çevrilmiştir.
[286] Buradaki 'etlenmeye' ifadesi yerine Almanca metinde 'vücudunu iyi beslemeye' ifadesi geçmektedir.
[287] İngilizceden 'onun tedavisinde kullanılacak ilaçlardan' olarak çevrilmiş ifade yerine Almancada 'hangi tedavi yöntemlerinin uygulanabileceğinden' ifadesi geçmektedir.
[288] Almanca metinden 'orta ve hafifse' yerine 'hafif ve sakinse' şeklinde çevrilmiştir.
[289] Almanca metinde 'biraz kabızsa' yerine 'yumuşak değilse' olarak geçmektedir.
[290] Burada 'ona' ile belirtilen 'arpa suyu' yerine Almanca metinden yapılan çeviri 'arpa çorbası' şeklindedir.
[291] Almancadan 'dövülmüş' yerine 'ovulmuş' olarak çevrilmiştir.

ancak posadan ve içteki ince zarlardan kaçın, çünkü bunlar müshildir. Hasta da huzursuzsa[292] ve uyuyamıyorsa, arpa suyunun[293] hazırlanmasında kullanılan kabuksuz arpaya[294] yarısı kadar haşhaş ekle. Ancak bağırsaklar çok gevşekse, kabuksuz arpadan[295], kuru ekşi[296] nar tanelerinden ve haşhaştan eşit miktarlarda al. Ancak bağırsakları tutmak gerekirse, kabuksuz arpa[297] yerine, kavrulmuş nar taneleri unu ile önceden hazırlanmış kavrulmuş arpa ununu[298] al; bunları arpa suyunun yapıldığı gibi kaynat ve hasta bunu arpa suyu gibi, ya tek başına, ya bağırsakların gevşekliği gerektiriyorsa tabaşir[299] ve Arap zamkı ile karıştırılmış olarak, ya da çok geçmeden tarif edeceğimiz ilaçlarla içsin. Ekşi nar suyuyla karıştırılan arpa suyu Çiçek hastalığında ve özellikle[300] Kızamıkta çok faydalıdır. Ayrıca hafif bir balgam oluşturan ve tükürmesi kolay sukabağı[301] suyu, karpuz[302] suyu ve acur[303] suyu ve karnıyarık otu tohumu müsilajı ve benzerlerinin; aşırı habislik, yüksek ateşten kaynaklanan yoğun hararet ve uykusuzluğun eşlik ettiği Çiçek hastalığı türleri dışında, Kızamıkta Çiçek hastalığındakinden daha yararlı olduğunu söylerim.

(2.) Ancak ateşin eşlik ettiği ve çok şiddetli iltihaplanmanın olmadığı Çiçek hastalığı vakalarında[304], yukarıda bahsedilen şeyler ve benzerleri onları çok daha yavaşlatır ve hastalığın süresini uzatır; bu nedenle, duruma göre bunları kullanmalı veya kullanmamalısın. Çiçek hastalığı çoğu durumda ısı ve çürümenin rutubete etki etmesinden[305] kaynaklandığı için, nar suyu, koruk suyu gibi soğutma gücüyle birlikte kurutma ve koyultma gücüne sahip[306] olan şeyler daha uygundur; ama Kızamık kandaki safranın şiddetli bir şekilde taşmasından

[292] Almanca metinde 'huzursuzsa' ifadesi geçmemektedir.
[293] Buradaki 'arpa suyu' yerine Almanca metinden 'arpa çorbası' şeklinde çevrilmiştir.
[294] İngilizceden 'kabuksuz arpa' şeklinde çevrilmiş kısım Almancadan 'arpa çorbası' olarak çevrilmiştir.
[295] Bkz. dipnot 294.
[296] Almanca metinde 'ekşi' ifadesi geçmemektedir.
[297] Bkz. dipnot 294.
[298] İngilizceden 'kavrulmuş nar taneleri unu ile önceden hazırlanmış kavrulmuş arpa ununu' olarak çevrilmiş kısım Almanca metinden 'nar çekirdeklerinden elde edilen taneler/yarma ile birlikte önceden hazırlanmış arpa yarması' olarak çevrilmiştir.
[299] Burada 'tabaşir' olarak verilen malzeme Almanca metinde 'şeker kamışı' olarak geçmektedir.
[300] İngilizce metinde kızamık için yapılan bu vurgu Almanca metinde iki hastalık için de yapılmaktadır.
[301] Bkz. dipnot 185.
[302] Burada İngilizce metinde 'Indian melon', Almanca metinde 'indisches Zuckermelonen' olarak geçen meyvenin Türkçe karşılığını bulabilmek için Arapça metne başvurulmuş, 'البطيخ الهندي' için karşılık olarak "*biṭṭīkhi mustaṭīl (hindi)*, The citrul." tanımına (Steingass, 2005) ulaşılmıştır. 'Citrul' kelimesi için ise "Karpuz, Citrullus lanatus, ve meyvesi. Aynı zamanda: bir balkabağı (…)" anlamına (OED, t.y.-a) ulaşılmıştır. 'Citrul' kelimesiyle yapılan arama sonucu ulaşılan bir illüstrasyonda meyvenin çizimine ve açıklama olarak da İng. "The citrul or Water-melon" yani 'karpuz' anlamına (Blackwell, 1751) ulaşılmıştır.
[303] Bkz. dipnot 88.
[304] Cümlenin buraya kadar olan kısmı Almanca metinden 'Çok şiddetli olmayan ateşin eşlik ettiği durumlarda' şeklinde çevrilmiştir.
[305] Burada 'ısı ve çürümenin rutubete etki etmesinden' olarak çevrilmiş kısım Almanca metinden 'rutubette meydana gelen çürüme ısısından' olarak çevrilmiştir.
[306] Burada 'soğutma gücüyle birlikte kurutma ve koyultma gücüne sahip' olarak çevirisi verilmiş kısım Almanca metinden 'sadece soğuk değil, aynı zamanda kuru ve yoğun' olarak çevrilmiştir.

kaynaklandığı için, bozulmuş kanın yumuşatılması ve kendi araçlarıyla düzeltilmesi[307] için soğutma gücüyle birlikte nemlendirme gücüne de sahip[308] olan şeyler çok faydalıdır. Çünkü kızamığa yakalanmış bir kişinin kanı, uzun süredir çürümüş ve güneşin etkisiyle tatlılığını yitirip şiddetli bir keskinlik edinmiş[309]; ama yağmur suyuyla veya akan tatlı suyla karışınca eski sıhhatine kavuşan durgun su gibidir.

(3.) Ayrıca Çiçek hastalığında kavrulmuş arpa unu[310] yıkanıp, hastanın bağırsaklarının rahat veya kabız olma durumuna göre, aynı şekilde hararetin az ya da çok taşmasına göre, şekerle veya nar suyuyla veya gülâb[311] ile alındığında faydalıdır: fakat arpa suyu Çiçek Hastalığında daha hafiftir, yutması daha kolaydır ve boğazına ve göğsüne daha faydalıdır. Öyle ki, arpa suyunun Kızamık hastalarına, kötü bir tür olmadıkça Çiçek hastalarından daha uygun olduğu değerlendirildikten sonra, duruma göre, bahsettiğimiz gibi hareket edilmelidir.

(4.) Soyulmuş mercimek de, ekşi nar suyuyla veya sirkeyle birlikte yemek olarak hazırlandığında, Çiçek hastalığında yararlıdır: kavrulmuş mercimek unu[312] da soğuk suyla alındığında yararlıdır. Ayrıca, soğuk su içmenin Kızamık hastalığına, Çiçek hastalığından daha güvenli ve daha kesin bir etkisi olduğundan daha işe yarar olduğunu da bilmelisin.[313] Bununla birlikte, şiddetli iltihaplanma, nabzın ve solunumun hızlanması veya kesintisinin[314] eşlik ettiği Çiçek hastalığını gördüğünde, belirtilerle orantılı olarak söndürücü[315] ilaçlardan yararlan; hafifse, az ver ve eğer çok şiddetliyse, o zaman çok ver. Ancak nabız ve solunum doğal durumuna dönene, püstüller kuruyana ve kabuklar düşene kadar hastanın genç kuşları yemesine izin verme.

---

[307] Burada 'yumuşatılması ve kendi araçlarıyla düzeltilmesi' olarak çevrilmiş kısım Almancadan 'bozulmuş kanı yeniden dengeye getirmek' olarak çevrilmiştir.

[308] Burada 'soğutma gücüyle birlikte nemlendirme gücüne de sahip' olarak çevirisi verilmiş kısmın Almanca metinden çevirisi 'sadece soğuk değil, aynı zamanda nemli' olarak yapılmıştır.

[309] Burada 'tatlılığını yitirip şiddetli bir keskinlik edinmiş' olarak çevrilmiş kısım Almancadan 'keskinliği ve kötü kalitesi yüksek bir dereceye ulaşmış' şeklinde çevrilmiştir.

[310] Buradaki 'kavrulmuş arpa unu' yerine Almanca metinde 'arpa yarması' geçmektedir.

[311] Greenhill, dipnotunda Yunanca 'Ζουλάπιον', Latince 'Julapium'dan türemiş 'جلاب' kelimesinin aslının Farsça olduğunu ve 'gül suyu' anlamına geldiğini söylemiştir. Benzer şekilde Almancadan yapılan çeviri 'gül şurubu' şeklindedir.

[312] İngilizce 'parched meal of lentiles'den 'kavrulmuş mercimek unu' olarak çevrilmiş malzeme yerine Almanca metinde 'Linsengraupen' yani 'soyulmuş ve parlatılmış mercimek, mercimek yarma' olarak geçmektedir.

[313] Bu cümle Almancadan 'Ancak bilinmelidir ki kızamık hastasının soğuk su içmesi çiçek hastasına göre daha iyi, daha şifalı ve daha ümit vericidir' olarak çevrilmiştir.

[314] Bu cümledeki 'şiddetli iltihaplanma, nabzın ve solunumun hızlanması veya kesintisinin' olarak çevrilen kısım Almancadan 'aşırı ateş, düzensiz nabız ve solunum' olarak çevrilmiştir.

[315] Bkz. dipnot 138.

(5.) Ardından, Çiçek hastalığında bağırsakları gevşetme ve hareketlerini kısıtlama üzerine konuşma gelecektir.

BÖLÜM XIII

Çiçek hastalığında hastanın bağırsaklarının düzenlenmesi[316].

Bağırsaklar Çiçek hastalığı ve Kızamığın gerilemesine doğru genellikle gevşer, özellikle Kızamıkta; bu nedenle bu hastalıkların dönüm noktasını atlattıktan sonra bağırsakları açan her şeyden, kabız olsalar bile, kaçınılmalıdır. Ancak bağırsaklar gevşemişse, bu iki hastalığın başlangıcında ve dönüm noktasını geçmeden önce kullanmak gerekliyse de, baştan itibaren açıcı ilaçlardan kaçınmalısın. Çünkü bazen, ya aşırı hararet ve baş ağrısı nedeniyle, ya da Tabiatın yükünü hafifletmek ve aşırı bol olduğunu düşünmek için bir nedenin varsa hastalık getiren maddeyi azaltmak için[317], Çiçek hastalığında bağırsakları açmak[318] gerekir. Ve kan almadan önce ve[319] sonra bedeni ne zayıflamış ne de [hastalıktan] eriyip bitmiş, tam tersine şiş ve dolu, rengi soluk veya çok az kızarık [320] ve nabzı dalgalı bulduğun durum böyle olacaktır. Zira bazen böyle bir durumda kan almak değil, vücuttaki fazla nemi boşaltmak gerekir; ve özellikle yukarıda bahsedilen belirtiler çok açık ve belirgin olduğunda ve vücut ateşin halsizliğinden çıbanlarla rahatsız olduğunda ve kırmızı bir renkten yoksun olduğunda. Bu durumda en iyi şeylerden biri tek başına sarı veya kabuli halile[321] dekoksiyonudur, beyaz[322] akide şekeri ile ve posasıyla ezilmiş ekşi bir narın suyuyla içildiğinde, gerek olursa[323] buna bir veya iki nar daha eklenebilir. Çünkü bu iki ilacın (özellikle nar suyunun) özelliği, safranın bir bölümü ile birlikte vücuttaki aşırı nemi, hararete neden olmadan azaltmak ve bağırsaklarda geride [onlardan] hiçbir şey bırakmamaktır.[324] Ve bunlar, hastalığın bu aşamasında olabilecek en iyi şeylerden bazılarıdır[325].

---

[316] Almanca metindeki başlık 'Çiçek hastalığında yumuşak ve sert dışkının düzenlenmesi' olarak çevrilmiştir.

[317] Buradaki 'hastalık getiren maddeyi azaltmak için' ifadesi yerine Almanca metinden 'çiçeğin yayılması nedeniyle' ifadesi çevrilmiştir.

[318] Almanca metinde 'bağırsakları açmak' ifadesi yerine 'bir şeyler yapmak' şeklinde çevrilebilen bir ifade bulunmaktadır.

[319] Burada Almanca metinde 've' yerine 'veya' kelimesi bulunmaktadır.

[320] Burada Almanca metinde ek olarak 'donuk ya da sadece hafif bir ateş' ifadesi yer almaktadır.

[321] İngilizce metinde 'sarı veya kabuli halile' olarak geçerken Almancada yalnızca 'sarı halile' olarak geçmektedir.

[322] Bkz. dipnot 182.

[323] Burada 'gerek olursa' olarak çevrilen kısım yerine Almancadan çeviri 'etkisini arttırmak için gerekirse' olarak yapılmıştır.

[324] Bu cümle Almanca metinde vurgusu biraz daha farklı olacak şekilde geçmektedir: 'Bu iki ilacın bir özelliği de aşırı nemin, sarı safranın bir kısmıyla birlikte vücuttan kaybolmasına neden olmaları, ancak hararet tetiklememeleridir; ve özellikle nar suyu dışkının kurumasına neden olur.'

[325] Almanca metinde 'bazılarıdır' ifadesi geçmemektedir.

(2.) Ama kızamıkta şam eriği[326] suyunu veya eriklerin kendisini taze toplanmış ve gülâbda yumuşatılmış, şeker katılmış olarak ver. Ancak balın Çiçek hastalığında olduğu gibi Kızamıkta sakıncalı olan *taranjubin*[327] adlı ilaçtan hem neden olduğu şişkinlik[328] nedeniyle hem de hastanın mide bulantısını ve kaygısını artırdığı için kaçın. Aynı şekilde, onlara süt ve menekşe içirmekten dikkatle kaçınmalısın, çünkü bunların her ikisi de hali hazırda hissedenlerde mide bulantısını ve kaygıyı artıracaktır.

(3.) Şimdi, Çiçek hastalığında ilk ve en gerekli[329] tedavi, miktarı çok fazla olduğunda ve kaynamasını[330] söndürücülerle[331] kontrol etme umudu yoksa kan almaktır; (ancak Tabiatı rahatlatmak için olduğu kadar, kan damarlarının dolgunluğunu azaltmak ve muhtevasının çokluğundan kaynaklanan şişme ve gerilmelerini azaltmak için de biraz [kan] almak gerekir, aksi takdirde çok kötü sonuçlara yol açması gerekebilir[332], özellikle de kan, soluk verme çok fazla olacak kadar ısındığında[333]); aynı şekilde Kızamığın başlangıcında, aşırı bol[334] olduğunu gördüğünde safranın bir kısmını boşaltmak ve ondan geriye kalanları söndürücülerle[335] takip etmek doğrudur. Safranın aşırı fazlalığının belirtisi, aynı safranın hem kusma hem de dışkı ile dışarı atılması ve ağızda acı bir tat ile birlikte iltihabın şiddeti ve kaygıdır.[336,337]Ama safra miktarı aşırı değilse ve yine de endişe, susuzluk ve şiddetli hararet varsa, safra ne kusmuk ne de dışkı yoluyla dışarı atılıyorsa, miktarı, derim ki, aşırı olmasa da onu [safrayı] iltihabın ve kaygının şiddetiyle orantılı olarak kötü nitelikte sayabiliriz.

(4.) Ve bu iki hastalığın başlangıcında bağırsakların boşaltımını düzenleme konusunda bilmen gerekenler bunlardır. Bağırsaklar gevşediğinde müshil verme; zira bu hastalıkların her

---

[326] Almanca metinde yalnızca ‘erik’ olarak geçmektedir.

[327] Greenhill burada dipnotunda ‘ترنجبين’ kelimesinin ‘nemli bal’ veya ‘çiy balı’ anlamında Farsça bir bileşik kelime olduğunu, burada ise muhtemelen ‘حاج’ mannası veya botanikteki ismi *Alhagi Maurorum* olan İng. ‘Camel’s thorn’ [T. ‘aguldikeni’] anlamına geldiğini belirtmiştir. Almanca metinde geçen ‘Kamelsdornmanna’dan yapılan çeviri de Greenhill’in açıklamasına uygun görünmektedir. Türkçeye ‘kudret helvası’ olarak çevrilebilecek kelime, Greenhill metninde orijinal halini verdiği için Türkçe çeviride de o şekilde bırakılmıştır.

[328] Burada İng. ‘surfeit’ kelimesinden ‘şişkinlik’ olarak çevirisi verilen kelime “aşırı yeme, fazlasıyla (yeme), yiyip içmede aşırılık” gibi anlamlara gelmektedir. Almancadan yapılan çeviri ise ‘sarhoşluk hali’ şeklindedir.

[329] İngilizceden ‘en gerekli’ olarak yapılan çeviri Almancadan ‘en acil’ şeklinde yapılmıştır.

[330] Burada ‘kaynamasını’ olarak verilen çeviri Almancadan ‘gücünü’ olarak yapılmıştır.

[331] İngilizceden ‘söndürücülerle’ olarak yapılan çeviri yerine Almancadan ‘boğucu maddelerle’ olarak çevrilmiştir.

[332] İngilizceden ‘çok kötü sonuçlara yol açması gerekebilir’ olarak çevrilen kısım Almancadan ‘bir püskürmeden ve tehlikeli hastalık belirtilerinden korunmak mümkün değildir’ olarak çevrilmiştir.

[333] İngilizceden ‘özellikle de kan, soluk verme çok fazla olacak kadar ısındığında’ olarak çevrilen kısım Almancadan ‘özellikle kan ısıtıldığında ve içinde çok fazla gaz üretildiğinde’ şeklinde geçmektedir.

[334] Buradaki ‘aşırı bol’ çevirisi yerine Almancadan yapılan çeviri ‘egemen ve bol’ şeklindedir.

[335] Bkz. dipnot 331.

[336] Bu cümlenin Almanca metinden çevrilmiş şekli ‘Baskınlığının belirtileri şunlardır: şiddetli hararet, huzursuzluk, kusma veya diğer boşaltımlarla ortaya çıktıklarında ağızda safra tadı, idrarın ateşli rengi, gözün sararması’dır.

[337] Burada Almanca metinde ek olarak ‘Ancak kusma ve diğer boşaltımlar sırasında bir şey çıkmazsa, huzursuzluk, hararet ve safra tadı hiç de güçlü değildir.’ şeklinde çevrilebilen bir cümle bulunmaktadır.

ikisinde de hasta, bağırsaklarının boşaltımını artıran herhangi bir şey içerse, bağırsakların aşırı gevşekliği nedeniyle tehlikede olacaktır. Bu nedenle, bağırsaklar gevşediğinde, hastaya içmesi için arpa suyu yerine arpa lapası[338] ver; ve gerekirse kavrulmuş nar tanelerini arpa lapası ile kaynat; ve yine de gevşeklik devam ederse, içeceğine Arap zamkı[339] ve tabaşiri[340] şu şekilde karıştır:--

[Reçete. 17] Arap zamkı, iki dirhem,
Tabaşir, bir dirhem; al,

Kuhl[341] kadar küçük döv; ve tozu dört ons arpa lapasına[342] serp ve bağırsakları çok gevşemişse hastaya içmesi için ver.

Ayrıca arpa lapasından yaklaşık bir saat önce tarif edeceğim bu ilaçtan biraz içmesini sağla; ve sonra arpa lapası ver.[343]

Bunun tarifi aşağıdadır:--

[Reçete. 18] İnce dövülmüş kırmızı gül,
Tabaşir[344],
Yabani labada[345] tohumu,
Sumak,
Kadıntuzluğu, her birinden eşit miktarda,
Arap zamkı,
Limni kili[346],
Haşhaş kabuğu,
Nar çiçeği, her birinden yarı miktarda; al,

[338] Burada İngilizceden yapılan 'arpa lapası' çevirisi yerine Almancadan 'arpa yarması suyu' çevirisi yapılmıştır.
[339] Greenhill dipnotunda kelimeyi 'صمغ' olarak vermiş ve ayırt edici bir ifade olmadıkça 'Arap zamkı' anlamına geldiğini belirtmiştir. Almanca metinde 'Gummi' yani 'sakız' olarak geçmektedir.
[340] Bkz. dipnot 299.
[341] Bkz. dipnot 169.
[342] Bkz. dipnot 338.
[343] Bu cümlenin Almanca metinden çevirisi şu şekildedir: 'Yazacağım ilaçtan bir saat önce arpa suyu içirilir ve sonra tekrar arpa yarması suyu içirilir'.
[344] Bkz. dipnot 299.
[345] Bkz. dipnot 105.
[346] Burada İngilizce 'Lemnian Earth'den 'Limni kili' olarak Türkçeye çevrilmiş madde "Lemnos'tan elde edilen ve eskiden tıpta adsorban ve koruyucu olarak kullanılan griden sarıya veya kırmızıya değişen kil" olarak (Merriam-Webster, t.y.-c) tanımlanmaktadır. Almanca metinde 'Ermeni veya Limni kili' olarak geçmektedir.

Hastaya bunların üç dirhemini koyultulmuş yeşil ve ekşi ayva suyunun[347] bir onsu içinde içir.

(5.) Ama gevşeklik devam ediyorsa ve hasta bundan dolayı zayıf düşerse, en iyi[348] bisküvi/peksimet çeşidiyle yağı dikkatlice ayrılmış ekşi yayık altı suyu[349], ve biraz da Arap zamkı içsin. Son olarak, sıklıkla bir dizanteri[350] gelişir ve böyle bir durumda tedavi yöntemi, o konuyu ele aldığımız yerden[351] alınmalıdır.

(6.) Şimdi de hafif ve ölümcül[352] olan Çiçek ve Kızamık türlerinden bahsedeceğiz.

BÖLÜM XIV

Ölümcül ve hafif[353] *Çiçek ve Kızamık türleri.*

Çiçek ve Kızamık akut ve ateşli hastalıklardandır ve bu nedenle, hastalığın hafif veya ölümcül olduğunu gösteren semptomlar açısından onlarla birçok ortak yönü vardır. Şimdi, iyileşenlerdeki başlıca prognostik belirtiler, solunum rahatlığı, zihin sağlığı, yemeğe iştah, hareketin hafifliği, nabzın iyi durumu, hastanın kendi hastalık vakasına ilişkin kendinden emin görüşü, yatakta rahat bir duruş ve bedenin çok az kıpırdanıp durması ve huzursuzluğudur. Bu nedenle, 'Al-Manṣúrí' adlı kitapta bazılarından kısaca ama doğru bir şekilde bahsettiğimiz kötü alametler hakkında bir hükme varılabilir.[354]

(2.) Çiçek hastalığı ve Kızamığı özel olarak ilgilendiren durumlar şunlardır. Çiçek püstülleri beyaz, büyük, belirgin, sayıca az olduğu ve kolay çıktığı ve ateşin fazla şiddetli ve hararetli olmadığı veya sıkıntı ve kaygı[355] olmadığı zaman; ve hastanın harareti, sıkıntısı ve kaygısı ilk püskürmeden itibaren azalır ve püskürme tamamlandıktan sonra tamamen geçerse;

---

[347] Buradaki 'koyultulmuş yeşil ve ekşi ayva suyu' ifadesi yerine Almanca metinde 'sıkma ekşi ayva suyu' olarak geçmektedir.
[348] İngilizce 'best'ten 'en iyi' şeklinde çevrilmiş kısım Almancadan 'çok iyi pişmiş' olarak çevrilmiştir.
[349] Greenhill burada dipnot 89'de aktarılan açıklamasına yönlendirmiştir.
[350] Greenhill burada dipnotunda kelimeyi 'سحج' yani 'bağırsaklarda ekskoriasyon ve dizanteri' olarak açıklamıştır. Râzî'nin burada tam olarak hangi pasaja atıfta bulunduğunun açık olmadığını, *Almansorem* ix. 72 (71) olabileceğini ama bunun da başlık 'سحج' değil de 'خلفة' (Lat. Fluxus ventris) olduğundan pek mümkün görünmediğini belirtmiştir.
[351] Burada 'o konuyu ele aldığımız yerden' olarak çevrilen kısım yerine Almanca metinden yapılan çeviri 'yukarda bahsettiğim yerden' şeklindedir.
[352] Burada 'hafif ve ölümcül' şeklinde çevirisi verilen kısım Almancadan 'iyi ve kötü huylu' olarak çevrilmiştir.
[353] Burada 'ölümcül ve hafif' şeklinde çevrilen kısım Almancadan 'kötü ve iyi huylu' olarak çevrilmiştir.
[354] Bu cümlenin Almancadan çevirisi 'Almansuri kitabında kısaca ama doğru bir şekilde özetlediğim gibi, bu ve benzerlerinin tam tersi olumsuz işaretlerdir' şeklinde yapılmıştır.
[355] Almanca metinden çeviri 'sıkıntı ve kaygı' yerine 'hüzün ve huzursuzluk' olarak yapılmıştır.

bu tür en tedavi edilebilir ve en az tehlikeli[356] olandır. İyilikte bunlardan bir sonraki, beyaz ve büyük olanlardır, ancak çok sayıda ve birbirine yakın olabilirler, eğer püskürme kolay olduysa ve daha önce de belirttiğimiz gibi hastayı kaygı ve hararetten kurtardılarsa.

(3.) Ancak püstüllerin belirmesi güçlükle meydana gelirse ve püskürmelerinden sonra hasta rahatlamazsa, bunlar kötü bir türdür; bununla birlikte [püstüllerin] belirmesi sırasında hastanın durumu kötü[leşmiyor] ise korkmak için çok fazla sebep yoktur, fakat sonrasında böyle devam ederse durum daha tehlikelidir. Ancak beyaz ve büyük püstüllerin kötü ve ölümcül[357] bir türü vardır, yani birleşip yayılanlar, öyle ki birçoğu birleşerek vücudun geniş alanlarını işgal eder veya geniş daireler gibi olur ve renk olarak iç yağına benzer.

(4) Çok küçük, birbirine yakın, sert, siğilimsi[358] ve sıvı içermeyen beyaz püstüllere gelince, bunlar kötü türdendir ve kötülükleri, olgunlaşmalarındaki zorluk derecesiyle orantılıdır. Ve eğer hasta püskürmeleri üzerine rahatlamıyorsa ve [püskürme] bittikten sonra da durumu kötüleşmeye devam ediyorsa, bu ölümcül bir işarettir.

(5) Yeşilimsi, mor veya siyah renkli olanlara gelince, bunların hepsi kötü ve ölümcül türdendir; ve ayrıca, bir baygınlık[359] ve kalp çarpıntısı ortaya çıktığında, bunlar daha kötü ve daha da ölümcüldür. Ve püstüllerin ortaya çıkmasından sonra ateş arttığında, bu kötü bir işarettir; ama ortaya çıkmalarıyla azalırsa, bu iyi bir işarettir. Çifte püstüller, hastalık maddesinin bolluğunu gösterir ve eğer tedavi edilebilir türden iseler, iyileşmeye alamettir[360,361]; ama eğer ölümcül türden iseler, ölüme alamettir[362].

(6.) En güvenli Kızamık türü, kızarıklığın çok koyu olmadığı türdür; ama soluk veya sarımsı kahverengi[363] olanlar kötüdür; ve yeşil ve mor renkli olanların ikisi de ölümcüldür.

---

[356] Buradaki 'en tedavi edilebilir ve en az tehlikeli' ifadesi yerine Almanca metinden çeviri 'en iyi huylu ve en az ciddi' şeklinde yapılmıştır.
[357] Burada İngilizceden yapılan çeviri 'kötü ve ölümcül' şeklindeyken Almancadan yapılan çeviri 'olumsuz ve kötü huylu' şeklindedir. Bundan sonra da lezyonların ve hastalık türlerinin seyrini anlatırken kullanılacak bu sıfat ve edatların çevirileri arasındaki fark aynı şekildedir.
[358] Almanca metinden 'siğilimsi' yerine 'kabarık' olarak çevrilmiştir.
[359] Greenhill dipnotunda Yunanca çevirmenin dipnotunda 'غشي' kelimesini 'ναυτιάω' olarak çevirdiğini, ancak hem Stack hem de Channing'in metindeki anlamın burada muhtemelen daha doğru olduğunu düşünmekte olduğunu, oysa başka birçok pasajda kelimenin kesinlikle 'bulantı' anlamına geldiğini belirtmiştir. Almanca metinden çeviri ise 'bulantı' olarak yapılmıştır.
[360] Greenhill dipnotunda, burada Arapça metinde bir hata olabileceğinden şüphelendiğini ve bu nedenle Channing yerine Stack'ın çevirisini ve Yunanca çeviriyi tercih ettiğini belirtmiştir.
[361] Buradaki 'eğer tedavi edilebilir türden iseler, iyileşmeye alamettir' olarak çevrilen kısım Almanca metinden 'eğer iyi huylu türden iseler, iyi huylulukları azalır' olarak çevrilmiştir.
[362] Burada çevirisi 'ölüme alamettir' olarak verilen kısım Almancadan 'kötü huylulukları artar' olarak çevrilmiştir.
[363] Almanca metinden buradaki 'soluk veya sarımsı kahverengi' yerine 'kirli renkli' çevirisi yapılmıştır.

Çiçek veya Kızamık, çıkmaya başladıktan sonra aniden çöker ve sonra hasta endişeye kapılırsa ve baygınlık başlarsa[364], yeniden ortaya çıkmadıkları takdirde, bu hızlı ölümün bir işaretidir[365].

(7.) Püstüller hastanın ateşlendiği ilk gün ortaya çıkarsa ilerlemelerini hızlandıracak[366] ve daha hızlı hareket edeceklerdir; üçüncü günde ortaya çıkarlarsa, püskürme orta derecede ilerleyecektir; ancak ilk ortaya çıkmaları dördüncü günden sonraya gecikirse, püskürme donuk ve yavaş[367] bir şekilde tamamlanacaktır. Püskürme iyi kritik günlerde[368] patlak verirse, özellikle de sonunda hasta rahatlamışsa, bu bir selamet işaretidir; ve tam tersi.

(8.) Püstüller birleşip yayılmaya başlar ve kaygı çok büyük olursa ve karın şişerse, ölüm yakındır.

(9.) Sıvı içermeyen daha küçük püstüller patlar ve aynı zamanda bir deliryum[369] ortaya çıkarsa, hasta sonuna yaklaşmış demektir.

(10.) Çiçek ve Kızamık ilk ortaya çıktığında ve daha sonra tekrar çöktüğünde ve aynı zamanda endişe ve deliryum[370] başlarsa, renkleri ne olursa olsun bu ölümcül bir işarettir; ancak beyaz püstüllerde ve hızla olgunlaşıp sıvı içerenlerde durum nadiren böyledir.

(11.) Çiçek hastalığının sonlarına doğru sıvılarda büyük bir karışıklık olursa[371] ve hasta bacak, el veya başka bir uzvunda çok şiddetli bir ağrıya tutulursa veya püstüller[372] yeşil veya siyaha dönerse, bunun üzerine eskisinden daha güçsüz hale gelirse ve ağrının artmasıyla birlikte halsizlik daha da artarsa veya uzuv koyu renkliyse[373]; bunlar ölüm belirtileridir[374].

---

[364] Buradaki 'sonra hasta endişeye kapılırsa ve baygınlık başlarsa' çevirisi yerine Almancadan 'aynı zamanda huzursuzluk ve bulantı ortaya çıkarsa' çevirisi yapılmıştır.
[365] Buradaki 'bu hızlı ölümün bir işaretidir' ifadesi yerine (dipnot 357'deki açıklamadakine benzer şekilde) Almancadan yapılan çeviride 'çok kısa bir süre sonra kötü huylulukları kendini gösterir' şeklinde geçmektedir.
[366] Buradaki 'ilerlemelerini hızlandıracak' ifadesi Almanca metinde bulunmamaktadır.
[367] Buradaki 've yavaş' ifadesi Almanca metinde bulunmamaktadır.
[368] Greenhill burada dipnot vererek tüm antik tıp yazarlarının aynı "kritik günler" sistemini takip etmediğini söylemiş, Râzî'nin takip ettiği sistemi tarif etmiştir. Türkçeye İngilizce 'good critical days'den 'iyi kritik günler' olarak çevrilmiş terim Almancadan 'avantajlı kritik günler' olarak çevrilmiştir ve aynı anlamı taşımaktadır.
[369] Burada 'deliryum' olarak verilmiş terim yerine Almancadan yapılan çeviri 'çılgınca konuşmalar' şeklindedir.
[370] Bkz. dipnot 369.
[371] Buradaki 'sıvılarda büyük bir karışıklık olursa' ifadesi yerine Almanca metinden 'bir şey hareket ederse/ortaya çıkarsa' çevirisi yapılmıştır.
[372] Burada İngilizceden 'püstüller' olarak çevrilen kelimenin yerine Almanca metinde 'es' zamiri geçmekte olup bunun 'uzuv' kelimesinin yerine kullanıldığı düşünülmüştür.
[373] Almanca metinde 'veya uzuv koyu renkliyse' ifadesi geçmemektedir.
[374] Buradaki 'bunlar ölüm belirtileridir' ifadesi yerine Almanca metinden çevrilen ifade 'çiçek kötü huyludur' şeklindedir.

(12.) Ancak bütün bunlara rağmen hastanın gücü artarsa iyileşir, ancak uzuv kangren olur. Ve ağrının en başında o uzuvları yararsan/hacamat edersen, hasta ondan sonra güçlenirse, ona büyük iyilik yapmış olursun ve böylece uzuv kangrenden korunmuş olur. Ama böyle bir durumda uzva soğutucu hiçbir şey uygulanmaz, fakat hastanın dayanabilecek durumda olduğunu görürsen ya [uzuv] yarılır/hacamat edilir ya da sıcak suya daldırılır[375].

(13.) Şimdi, bu hastalığı tedavi etme ve ondan korunma yöntemiyle ilgili önerilen tüm maddeleri gözden geçirdiğimize göre, burada tezimizin akışını sonlandıracağız; ve işi başarmamız için bize kavrama gücü veren O'na sonsuz hamd olsun ve şan olsun, çünkü O, buna en layık ve bunu en çok hak edendir.

[375] Bu cümleden sonra Almanca metinde ek olarak 'sonra hastanın durumunun güzel bir şekilde düzeldiği gözlemlenir' ifadesi yer almaktadır.

4. TARTIŞMA

Çiçek hastalığını belirtmek için kullanılan ve Latince *varius* "benekli" ya da *varus* "sivilce" (Kahn, 1963; Merriam Webster Dictionary, t.y.; Moore, 1815) kelimelerinden türemiş *variola* sözcüğü ilk kez Avenches Piskoposu Marius ya da diğer adıyla Marius Aventicensis tarafından kullanılmıştır, fakat çiçek için kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. Fransızların çiçek için kullandıkları *piquote* kelimesi bulunmaktadır, bunun yanında *verole* kelimesini de kullanmış ve küçültücü *petite* kelimesini XV. yüzyıl civarında eklemişlerdir (Moore, 1815). Afrikalı Constantinus'un, ʿAlî b. el-ʿAbbâs el-Mecûsî (ö. 994?)'nin eserini Latinceye çevirirken (Constantinus Africanus, 1515), Kahn (1963)'ın ve Richter (1911)'in iddia ettiği üzere çiçek kelimesinin karşılığı olarak ilk kez *variola* kelimesini kullandığı bildirilmektedir. Saksonlar ise *pocca* veya *pochcha* yani "çanta" veya "kese" anlamına gelen kelimelerden türemiş *poccadl* ismini kullanmıştır. Zamanla *pock* ve *pox*'a dönüşen kelimenin önüne daha sonra Fransızlardaki *petite* gibi *small* kelimesi eklenmiştir (Moore, 1815). Arapçada ise çiçek hastalığı için kullanılan kelime 'الجدري/el-cuderî' olarak geçmektedir. Çeşitli hastalıklara ait nedenlerin, semptomların ve tedavilerinin anlatıldığı, erken VIII. yüzyıla ait Sanskritçe metin *Madhava Nidana*'da ise çiçek hastalığının mercimeğe benzemesi nedeniyle, Sanskritçeden "mercimek" olarak da çevrilebilen 'मसूरिका/masurika' olarak geçtiği görülmektedir (Mâdhavakara, 1920; Madhavakara, 1943).

Tukidides'in eserinde anlatılan salgının (Thucydides, 1857) etkeniyle ilgili bahsedilen dört olasılıktan en ihtimal dahilinde olanların hastalığın artık var olmadığı görüşü ve geçen yüzyıllar boyunca hastalığın değişerek günümüzde Tukidides'in tarif ettiğiyle uymayan bir tablo oluşturması olduğu belirtilmiştir. Bunun yanında iyi bir gözlemci olan Tukidides'in hastalıkla ilgili anlattıklarıyla ilgili en önemli noktalar arasında 'bulaşma' sürecinin, 'edinilmiş bağışıklık' ve bu edinilmiş bağışıklığın özgül olduğu fikirlerinin yer aldığı belirtilmektedir. Bu hastalığın insanlar aracılığıyla farklı bölgeler arasında aktarılabildiği, hastalığı geçirenlerin bir daha geçirmediği ya da daha hafif bir formda geçirdiği ve bu hastalığı geçirmenin başka hastalıklara karşı koruma sağlamadığını ifade eden Tukidides'in bu fikirlerinin çağdaşları ve daha sonra gelenlerce benimsenmediği ifade edilmiştir (Poole ve Holladay, 1979).

İmparator Traianus döneminde yaşamış, Ephesos kentinden bir hekim olan Rufus'un (geç I. yy.-erken II. yy.), Yaḥyâ el-Beledî'nin *Kitâbu Tedbîri'l-Ḥabâlâ ve'l-Eṭfâl ve'ṣ-Ṣıbyân* başlıklı eserinde yer alan alıntılarından birine göre, kitabı *Terbiyetu'l-Eṭfâl*'de çocukların cildinde sütün bozukluğundan, midelerinin sindiriminin kötülüğünden ve annelerinin

rahminde bulunan bir nedenle yaralar çıkabileceği, bunların vücudun içinde kalmaları halinde bundan korkulacağı ve döküntüler geçene kadar özenle tedavi edileceğinden bahsedilmiştir (Acıduman ve Aşkit, 2022).

Bugünkü Türkiye topraklarında yer alan Afrodisiaslı Xenokrates MS I. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış bir hekim ve farmakologdur. Râzî tarafından *el-Ḥâvî*'nin çiçek ve kızamıkla ilgili kısımlarında atıfta bulunulan Ithûrisfus'un (Latince versiyonunda Athursocos), havyanlardan elde edilen organ ve maddelerin kullanımını önermesi nedeniyle Xenokrates olduğu düşünülmektedir (Sezgin, 1970). Gerçekten de *el-Ḥâvî*'de yer alan alıntıda arpayla karıştırılmış propolisin püstülleri geçirdiği ifadesi yer almaktadır. Bu ifadede çiçek ve kızamığa dair bir ifade yer almadığı için Xenokrates'in bunu genel olarak püstüllerin geçirilmesi için önerdiği söylenebilir. Bununla beraber Râzî'nin bu bilgiye *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de yer vermediği görülebilir.

Efesli Soranus'un (II. yy.) *Gynaecia* eserinde yer alan "Ekzantem ve Kaşıntı Üzerine" isimli bölümde uygulanacak tedavilere yer verildiği görülmüş, lezyonların özelliklerine ait bir tanımlamaya rastlanmamıştır (Soranus of Ephesus, 1991). Çiçek ve kızamıkla ilgili herhangi bir ifadenin de geçmediği görülmektedir. Yaşar Soydan vd. (2018) Amidalı Aetius'un (VI. yy.ın ilk yarısı) *Tetrabiblon*'unda çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili bölümü Türkçeye çevirmiş ve diğer antik dönem hekimlerinin aynı konularda yazdıklarıyla karşılaştırmıştır. Buna göre "Yirmi Birinci Bölüm: Exanthamata Olarak Adlandırılan Püstüller" adlı bölümde bebeklerin bozuk besinler nedeniyle çeşitli hastalıklara yakalandıkları, bunların birinin de "su kabarcığı olarak da bilinen su toplamış kesecik de püstül" ya da diğer adıyla "sulu bubastik yara" olduğu bilgisine rastlanmıştır (Yaşar Soydan vd., 2018). Yaşar Soydan vd.'nin (2018) makalelerinde bir tablo vererek Aetius'un eserindeki hastalıkları, öncüllerinin ve ardılı Aeginalı Paulus'un eserlerindeki hastalıklarla karşılaştırdıkları görülmüş; buna göre Aetius tarafından "exanthamata olarak adlandırılan püstüller"in Efesli Soranus'ta "kabartı ve kaşıntı", Bergamalı Oribasius'ta "kabartı", Aeginalı Paulus'ta ise "kabartı" olarak geçtiği bilgisine ulaşılmıştır. Aeginalı Paulus'ta (y. 625-y. 690) "Çocuklarda olan püskürmeler/döküntüler üzerine" isimli bir başlık geçmekte olup bu başlık altında döküntülerin düzgünce çıkması için desteklenmeleri gerektiği ve bunun için yapılacak şeyler anlatılmıştır. Burada döküntüler tanımlanmamış, çiçek veya kızamık ile ilgili herhangi bir bilgiye de rastlanmamıştır (İlgili ve Acıduman, 2017; Paulus Æeginata, 1846b). "Ekzantemler Üzerine" isimli başlıkta ise ekzantemlerin, özellikle kütikül kalınsa ciltte sıkışmış kalın sıvılar olduğunu söylemiş ve

bunların nasıl uzaklaştırılacağını anlatmıştır (Paulus Æeginata, 1846a); yani görülebileceği üzere Aeginalı Paulus da çiçek ve kızamıktan bahsetmemiştir.

Çiçek hastalığı Eski ve Yeni Ahit'te ve erken dönem Yunan ve Roma eserlerinde yer almamaktadır (Kahn, 1963). Bu hastalıklarla ilgili en eski açıklamaların Arap alanyazınında bulunduğu bilgisine ulaşılmaktadır (Adams, 1844; Pormann ve Savage-Smith, 2007a). Kaynaklarda Galenus'un da çiçekten bahsetmediği bilgisi yer alsa da bu durumu fark eden Râzî, bu tezde ele alınan kitabının ilk bölümünde de bu bilginin doğru olmadığını belirtmiştir (Ar-Rází, 1848). Râzî, bu tez çalışmasında çevirisi yapılan *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe* adlı eserinin ilk bölümünde Galenus'un *κατά γένος*'unun ilk kitabında, *De usu pulsuum (Περι χρειασ σφυγμων-Nabız Atışları Üstüne)*'unun on dördüncü kitabının başında, *De usu partium corporis humani*'sinin *(Περὶ χρείας μορίων-Organların Yararı Üstüne)* dokuzuncu kitabında ve *Timaeus*'un dördüncü kitabında çiçekten bahsedildiğini aktarmıştır (Ar-Rází, 1848f). Râzî bu bilgileri *el-Ḥâvî*'de de vermekte, *κατά γένος*'un ilk ve ikinci kitaplarında, *Timaeus*'un dördüncü kitabında, *De usu pulsuum*'un on dördüncü kitabında ve *De usu partium corporis humani*'nin dokuzuncu kitabında da "çiçek" kelimesinin geçtiğini belirtmiştir (Ar-Rází, 1848e). Bu bilgiler doğrultusunda Galenus'un Râzî tarafından atıfta bulunulan eserlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Galenus'un *Timaeus* üzerine yaptığı yorumun kayıp olduğu bilinmektedir (Das, 2014; J. S. P., 1936; Nickel, 2002), bu nedenle Râzî'nin *Timaeus*'un dördüncü kitabında olduğunu belirttiği ifadeye ulaşılamamıştır. Karl Gottlob Kühn (1754-1840) (1825) tarafından hazırlanarak Leipzig'de basılmış *De usu pulsuum*'un Yunanca ve Latinceden oluşan metnindeki ilgili kısma[376] ulaşılmış, Arapçasında[377] (Câlînûs, XI. yy. H.) geçen kelimelerle karşılaştırılmıştır. Metnin Johnston ve Papavramidou (2024) tarafından yapılan İngilizce çevirisine[378] de ulaşılmıştır. Buna göre Latincede sırasıyla *carbunculum* ve *herpetes depascentes* olarak (Galeni, 1825) geçip İngilizceye sırasıyla *anthrax* ve *eroding herpes* olarak (Johnston ve Papavramidou, 2024) çevrilen sözcükler Arapça metinde sırasıyla 'الجدري/ el-cuderî' ve 'الحمرة المنتشرة التي يكون معها التأكل/el-ḥumre el-münteşîre elletî yekûn maʿhâ et-teʿekkül' olarak geçmektedir. Yine Kühn tarafından 1822'de Yunanca ve Latince olarak

[376] "(…) qui scilicet etiam putrescit in inflammationibus unde oriuntur febres quum aliis, tum illis quarum adeo est immodicum incendium ut cutem deurant et affectum generent quem carbunculum vocant. Ejusdem sere naturae sunt herpetes depascentes, quos appellavit Hippocrates edentes, (...) (Kühn, 1825, Tomvs IX, s. 273)."

[377] "(...) وذاك أن الدّم أيضا قد يتعفن في الأورام الّتي يتبعها الحميات اعني سائر ما هذه حاله من الأورام الّتي يبلغ من إفراط لهيبها انها يحرق الجلد ويحدث فيه الجدري والحمرة المنتشرة التي يكون معها التأكل وهي الّتي يستهاب متأكلة داخلة في طبيعة (...) (Câlînûs, XI. yy. H., s. 412) "

[378] "For surely this is also putrefied in the inflammations, in which the patients are febrile, and the others of which the burning inflammation reaches such an excess as to burn the skin and create an affection which is called anthrax. Of the same nature in some way also are those that accompany eroding herpes, which Hippocrates termed "devouring" (Johnston ve Papavramidou, 2024, s. 441)."

yayımlanmış *De usu partium*[379], Arapça metin[380] (Galien, 1283) ve May (1968) tarafından İngilizceye çevrilmiş metinlerde[381] ilgili kısımlar karşılaştırılmıştır. İngilizceye sırasıyla *erysipelas*, *herpes* ve *carbuncles* olarak (May, 1968) çevrilen kelimeler Latince metinde sırasıyla *erysipelata*, *herpetas*, *carbunculos* olarak (Galeni, 1822), Arapça metinde ise sırasıyla 'الحمرة/el-ḥumre', 'الجدري/el-cuderî' ve 'القروح الساعية/el-ḳurûḥ es-sâʿiyye' olarak (Galien, 1283) geçmektedir. Râzî'nin *κατά γένος*'a yaptığı en ayrıntılı atıf *el-Ḥâvî*'de bulunmaktadır (Ar-Rází, 1848e). Buna göre Râzî, Galenus'un *κατά γένος*'un birinci kitabında pek çok hastalıkta "ve *çiçek*te de" yararlı, ikinci kitabında "farklı hastalıklarda ve *çiçek*te yararlı olan bir yakıdan" bahsettiğini ve Andromachus'tan alıntı yaptığını söylemektedir. Bu doğrultuda yine Kühn (1827) tarafından düzenlenmiş *De compositione medicamentorum per genera*'nın dördüncü kitabında, Râzî'nin *κατά γένος*'un ikinci kitabında geçtiğini söylediği ifadeyle atıf yapılan kısım olduğu düşünülen metne[382] ulaşılmış, Latince *carbunculos* ve *herpetas* kelimelerine rastlanmıştır (Galeni, 1827). Sezgin'de (1970) yer alan bilgiye göre *κατά γένος*'un V. VI. ve VII. makaleleri Escurial 796'da, fragmanları Paris 2856'da ve İbn Meymûn'a (1135-1204) ait bir özeti ise Berlin 6231/I'de bulunmaktadır. Berlin Eyalet Kütüphanesi (Staatsbibliothek zu Berlin), 6231'de yer alan, Yahudi filozof, din alimi ve hekim İbn Meymûn'un Galenus'un yazılarının bir özeti olan *el-Muḫtaṣarât* adlı eserindeki "Kitāb Qāṭāğānus (كتاب قاطاجانس)" bölümünün ilk dört makalesine (Maimonides, 1135) ulaşılmış olup, bunlarda Râzî'nin belirttiğine benzer bir bilgiye rastlanmamıştır; bunun nedeninin ulaşılan metnin tam metin olmayıp İbn Meymûn tarafından özetlenirken değişmiş olabileceğinden kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Ḥuneyn b. İsḥâḳ'ın (808-873) oftalmoloji üzerine yazdığı *Kitâbu'l-ʿAşr Maḳâlât fî'l-ʿAyn* isimli eserini Arapçadan İngilizceye çeviren Meyerhof (1928), bu çevirisinde koyduğu dipnotta İngilizceye *small-pox* olarak çevirdiği yerlerde kelimenin Yunancasının *ἀνθρακώσεις* yani *carbuncles* olduğunu, fakat Ḥuneyn tarafından 'جدري/cuderî' olarak çevrildiğini, çiçeğin Yunanlılarca bilinmemesi nedeniyle bunun muhtemelen bir müstensih hatası olduğunu belirtmiştir. Başka bir dipnotunda da Ḥuneyn'in

---

[379] "…alterum vero, quod collecta haec excrementa tandem computrescunt, eoque modo acriora simul ac calidiora tandem reddita inflammationes, erysipelata, herpetas, carbunculos, febres innumerabilemque aliorum morborum turbam exuscitant (Kühn, 1822, Tomvs III, s. 686)."

[380] "(...) هذه الفضول التي تجتمع في العضو تعفن على طول الزمان حتى انها تحتد وتسخن فتولّد الأورام الحارة والحمرة والجدري والقروح الساعية والحميات وأمراض آخر كثيرة شبيهة بما وصفت (...) (Galien, 1283, v. 152b) "

[381] "In the other, the residues accumulated in the course of time putrefy and so give rise, as they become more acrid and warmer, to inflammations, erysipelas, herpes, carbuncles, fevers, and an unnumbered host of other diseases (May, 1968, s. 423)."

[382] "In praesentia peculiariter de iis sermo nobis est, quae ad maligna et dysepulota faciunt, eaque potius maligna, quae chironia nonnullis appelantur, quemadmodum et ipsi Andromacho. Ordine itaque ex duodecim medicamentis modo relatis, quum duo ad carbunculos prodiderit, unum ad herpetas, quartum aliud post tria hisce verbis conscripsit. [At the present time we have a special discourse about those who do evil and mischievous things, and rather evil things, which are called chironia by some, as Andromachus himself. Accordingly, in the order of the twelve medicines just mentioned, when he came up with two for carbuncles, one for herpes, and a fourth, he wrote something else after these three words.] (Kühn, 1827, Tomvs XIII, s.694)"

yanlışlıkla *carbuncles* veya *anthrax*'ı [جمره/cemre] Galenus'un bilmediği *small-pox* [جدری/cuderî] ile özdeşleştirdiğini; geçmişte ve Meyerhof'un bu çeviriyi yaptığı dönemde de halen çiçek için bir Yunanca sözcük bulunmadığını ve Yeni Ahit'ten alınan *εὐλογία* (kutsama) kelimesinin kullanıldığını, çiçek hastalığından ilk kez Ḥuneyn b. İsḥâḳ'ın hocası Yaḥyâ b. Mâseveyh'in eserlerinde bahsedildiğini gördüğünü belirtmiştir (Ḥunayn ibn Isḥāq al-'Ibādī, 1928). Adams (1844) da Râzî'nin bu yanılgısının Galenus'un eserlerinin Süryânîceye çevrilirken yanlışlık yapılması nedeniyle olabileceğini belirtmiştir. Ulaşılabilen bilgilere göre Galenus'un eserlerinden *De usu pulsuum*'un Ḥuneyn tarafından Süryânîceye, Ḥubeyş b. Ḥasen el-Aʿsem ve İsḥâḳ b. Ḥuneyn tarafından Arapçaya çevrildiği; *De usu partium corporis humani*'nin Sergius (ö. 536) tarafından Süryânîceye yapılmış kötü bir çevirisi olduğu, daha sonra Ḥuneyn tarafından tekrar çevrildiği, Arapçaya çevirisinin Ḥubeyş tarafından yapılarak daha sonra Ḥuneyn tarafından kontrol edildiği öğrenilmiştir (Meyerhof, 1926). Çevirilerde bazı yerlerde *carbuncle/carbunculos/anthrax* için, bazı yerlerde ise *herpetas/herpetes* için 'الجدري/el-cuderî' kelimesini kullandığı fark edilmiştir. Meyerhof'un çevirdiği metinde verdiği açıklamalar da göz önüne alındığında Ḥuneyn veya Ḥubeyş için 'الجدري/el-cuderî' kelimesinin karşılığının net olmadığı düşünülebilir. Bütün bunlardan Râzî'nin Ḥuneyn ve Ḥubeyş'in çevirilerini göz önünde bulundurarak Galenus'un çiçek hastalığını bildiğini düşündüğü söylenebilir. Alanyazında Antik Yunanca bildiği belirtilen (Modanlou, 2008) ve Ünver (1948) tarafından da Şânîzâde'den aktarılarak 'Süryânî' asıllı olduğu ifade edilen Râzî'nin, *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'deki çiçek hastalığını Yunanca ve Süryânîce bilenlere sorduğu ifadesi göz önünde bulundurarak, Râzî'nin Süryânîce veya Yunanca metinleri görmediği, ya da Râzî hakkındaki bu bilgilerin doğruluğunun sorgulanmasının gerekebileceği sonucuna varılmıştır.

Alanyazındaki bilgilere göre kızamık hastalığı Hippokrates ve Galenus'un eserlerinde tanımlanmamıştır. Ayurvedik metinlerde ise geçtiği bilgisi bulunmaktadır (Berche, 2022). Yedinci veya erken VIII. yüzyıla ait Sanskritçe metin *Madhava Nidana*'nın başında yer alan ve Sanskritçe hastalıklar/durumlar ile Arapça ve İngilizce karşılıklarının yer aldığı listeye göre İngilizcedeki *measles* kelimesinin karşılığı 'रोमान्तिका/romantika' olarak geçmektedir ve karşılığı olarak Arapça bir kelimenin verilmediği görülmüştür (Mâdhavakara, 1920). Bununla birlikte tez yazarı tarafından Sanskritçe bilinmediğinden ana metinde bu kelimenin geçip geçmediği ve ne anlamda kullanıldığı değerlendirilememiştir. Pormann ve Savage-Smith (2007a), çiçek gibi kızamığın ilk kez tariflenmesinin Arap alanyazınında gerçekleştiğini ifade etmişlerdir. Kızamık için kullanılan Arapça kelime 'الحصبة/el-ḥaṣbe'dir. Richter (1911) kızamık kelimesi için Cremonalı Gerard'ın (y. 1114 – 1187), Arapçadan Latinceye çevirileri

yaparken tekil *morbillus* kelimesini, Antakyalı Stefanus'un (XII. yy.) *rubeola* kelimesini kullandığını bildirmiştir.

İskenderiyeli Ahron 622'de Mısır'da çiçeğin ilk tanımını yapan kişi olarak bildirilmektedir (Garrison, 1929; Thèves vd., 2016; Ullmann, 1978a). Râzî *el-Ḥâvî*'sinde Ahron'un *Künnâş*'ından alıntılar yapmıştır. Bu alıntılara göre vebalı ülserler (*anthrax*) kasık ve koltukaltlarındaki sıcak apselerdir ve birkaç gün içinde öldürürler. Siyah taun kötü ve kırmızı taun daha az kötüdür, kimse siyah ve yeşil olandan kurtulamaz; çiçeğin, kızamığın ve diğer döküntülü hastalıkların da en kötüleri siyah ve yeşilimsi, sonra da sarı olanlardır. En iyileri beyaz ve kırmızı olanlardır. Çiçek ve kızamığın çıkmasıyla ateşin düşmesi iyiyken ateşin artması ölümcüldür. Döküntüler başladıysa soğuk ilaçlar verilmemelidir. Ahron'un, çiçek, çıbanlar vd.nin safra ile kirlenmiş/yanmış kötü kandan olduğunu da söylediği aktarılmıştır. Daha sonra hastadan kan alınması bildirilmiştir. Hastanın döşeğinin nasıl olacağı, tütsüleme, hastaya ne içirileceği gibi bilgilere de yer verilmiştir (Acıduman ve Aşkit, 2023; Ar-Rází, 1848e). Greenhill'in düzenlediği kitapta *Liber continens* başlığı altında Ahron'a atfedilmeyen, fakat Acıduman ve Aşkit (2023) tarafından Ahron'dan alındığı aktarılan diğer bilgilere göre de çiçek ve kızamığın belirtileri şiddetli/akut ateşle beraber baş ağrısı ve gözde kızarıklık olmasıdır; ateşin üçüncü gününde veya ateş azalırken döküntünün görülmesi iyidir. Erişilen bu bilgilere göre Ahron çiçek, kızamık ve diğer döküntülerin ve muhtemelen bubonik vebanın ölümcül türlerinin lezyonlarını tariflemiş, kötü prognoz göstergelerini belirtmiş, çiçek ve çıban gibi hastalıkların etiyolojisini ifade etmiş ve hastaların yönetimi için birtakım önerilerde bulunmuştur.

Ahron'un *Künnâş*'ını Arapçaya çeviren Mâserceveyh'e (El-Yehûdî) (Sezgin, 1970; Wüstenfeld, 1840) *el-Ḥâvî*'de yapılan atıflara göre çiçek püstülleri küçük, yakın ve yeşilimsiyse ölümcül, büyük ve ayrıksa tedavi edilebilirdir. Püstüller çıkmaya başlayınca soğutucu ilaçlar kullanılmamalıdır. Hastalığın başında bağırsağın açılabileceği, sonrasında ise kabız edilmesi önerilmiştir. Ağızda çıkabilecek püstülleri engellemek için bir gargara yapılması ve nar emilmesi, gözde çıkabilecek püstülleri engellemek içinse havyarlı bir kolir veya kişniş suyu veya kâfur suyunda kuhl uygulanması anlatılmıştır. Ek olarak Mâserceveyh'in püstüllerin gözde çıkışını engelleyen veya onların zarara yol açmasını engelleyen kişinin usta bir hekim olduğu ifadesi de aktarılmıştır. Daha sonra sarı çıbanların sarı safranın varlığına, yeşilimsi ve siyah olanların kanın şiddetli bir şekilde ısınıp kurumasına işaret ettiği, yeşilimsi ve siyah olanların ölümcül olduğu ve bunların çiçek için de geçerli olduğu belirtilmiştir. Ateş, hararet, baş ağrısı, boğaz ağrısı, öksürük, hapşırma, gözde

kızarıklık, burun kaşıntısı ve terleme görüldüğünde çiçeğin kesinlikle çıkacağı ve bunun genelde üçüncü günde olduğu söylenmiştir. Kızamığın çiçekten daha az yüksek olduğu ve çiçeğin de göze daha zararlı olduğu ifade edilmiştir. Bunları takiben bir kuhl ve kolir tariflenmiş, hastaya serpilecekler, verilecekler, hastanın ağzında ve boğazında püstül çıkmasın diye yapılacaklar, yatırılacağı şilte, tütsüler, kışın odasında yakılacak ateş açıklanmıştır. Soğuk şeyler içirilmemesi gerektiği, ateşten sonra çıkan püstüllerin daha az tehlikeli olduğu, kızamığın bir anda, çiçeğinse yavaş yavaş çıktığı, mor veya yeşilimsi kızamığın, özellikle de çöküyorsa ve hasta endişeye tutulur veya baygınlaşırsa ölümcül olduğu aktarılmıştır. Çiçekte ölümcül olanlar ise siyah, çok sayıda, kuru, siğilimsi ve neredeyse tüm vücudu kaplan püstüllerdir (Ar-Rází, 1848e). Bu aktarılanlara göre Mâserceveyh'in çoğunlukla çiçekten bahsettiği, bununla beraber kızamık ve çiçek arasındaki bazı farkları da bildirdiği, bunların hangilerinin kötü olduğunu açıkladığı da görülebilir. Kızamığın çiçekten daha az yüksek olduğu, bir anda çıktığı; çiçeğinse göze daha çok zarar verdiği ve daha yavaş çıktığı bilgileri bu ikisinin ayrımı için kullanılabilir. Mâserceveyh'in çiçek hastalığının nedeni olarak çıbanlarla aynı nedenleri gösterdiği, kızamık içinse bir açıklama yapmadığı görülebilir. Ahron'dan farklı olarak ağız ve gözlerde çıkabilecek püstüller ve bunlar için ne yapılması gerektiğinden bahsetmiştir.

Abbâsî halifesi Mansûr döneminde (754-775) yaşayan ve Cündîşâpûr hastanesi başhekimliği yapan Cûrcis b. Cibrâîl b. Buḫtîşûʿ, Yunanca tıbbi metinleri Arapçaya çevirmiş, kendi eserlerini Süryânîce yazmıştır. *Künnâş*'ı Huneyn tarafından Arapçaya çevrilmiştir (Sezgin, 1970). *El-Ḥâvî*'de yapılan atıflara göre Cûrcis, kızamığın büyük miktarda sarı safrayla karışık kandan, çiçeğin ise çok fazla nem karışmış kaba kandan kaynaklandığını, bu yüzden kızamığın kuru, çiçeğin yaş özellikte olduğunu belirtmiştir. Bu hastalıkların kuru havalarda, yağmur yokken, genellikle sonbaharda, kuzey rüzgarları yokken, hava bulanık, tozlu ve belirsiz havalarda ve güney rüzgarları baskınken görüldüğünü bildirmiştir. Özellikle güney rüzgarları hakimse ve hastalardan bir süredir kan alınmadıysa ve bozulup iltihaplandıysa çiçek ve kızamığın çıktığını ifade etmiştir. Semptomlar arasında akut/sürekli ateş, şiddetli baş ağrısı, sırt ağrısı, kafada ağırlık, gözde kızarıklık, boğazda ve göğüste ağrı, kalın ve yapışkan tükürük, dilde ve tükürükte kuruluk, burun kaşıntısı ve hapşırma, yüzde doluluk, nefes darlığı, bulantı, iştahsızlık, gerinme ve huzursuzluk, uykuda sıçrama, zihinde bozukluk sayılmıştır. Bu semptomların ya da bir kısmının görülmesi halinde çiçek veya kızamığın mutlaka çıkacağını bildirmiştir. Kızamığın (çiçekten daha[383]) az yüksek olduğunu

[383] Greenhill, "çiçekten daha" ifadesinin Arapça el yazmasında bulunmadığını dipnotunda belirtmiştir (Ar-Rází, 1848e, s. 127).

ifade etmiştir.[384] Hastalıklar sırasında olabilecek en iyi ve sağlıklı krizin burun kanaması olduğunu söylemiştir. Kızamık ve çiçek mor veya siyahsa, çöküyorsa, büyük endişe, ses kısıklığı, deliryum varsa, püstüller kuru ve siğilimsiyse, nefes darlığı varsa ölümcül olduğunu belirtmiştir. Kızamık mor veya yeşilimsiyse ve birdenbire çökerse baygınlık gelip hastanın öleceğini; çiçek püstülleri küçük, birbirine yakın, kuru, siğil gibiyse ve patlarlarsa baygınlık, endişe ve deliryumun gelişeceğini bildirmiştir. Bazen büyük püstüllerin içinde küçük püstüllerin bulunduğunu ve buna "çifte püstüller" dendiğini ifade etmiştir. Bunların yanı sıra çok soğuk ilaçlarla tedavi uygulanmaması gerektiğini söylemiştir. Mevsime göre hastaya verilecekler, gözde püstül çıkmasın diye kullanılacak kolir, öksürük, susama ve ishal olmasın diye verilmemesi gerekenler, ishal olursa verilecekler anlatılmıştır. Hastanın döşeği tariflenmiş, yara izleri oluşmasın diye yapılacak bir sıva/merhem tariflenmiştir (Ar-Rází, 1848e; Kahl, 2015). Bu alıntılara göre Cûrcis'in kızamık ve çiçek için ayrı etiyolojiler belirtmiş olması, kızamığın çiçekten daha az yüksek olduğunu ifade etmesi bu hastalıklarının ayrımlarının yapılması açısından önemli ifadelerdir. Râzî'nin *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de bahsettiği "çifte püstüller"in Cûrcis tarafından da ifade edilmiş olması dikkat çekmektedir. Râzî (1848b), *el-Ḥâvî*'de Cûrcis'in de bahsettiği burun kanaması sonucu birkaç kişinin iyileştiğini söyleyerek, yani kendi deneyimlerine dayanarak bunun yararlı olduğunu yazmışsa da bu bilgiyi *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'ye aktarmadığı görülmektedir.

Babası gibi Cündîşâpûr'da çalışmış Buḫtîşûʿ b. Cûrcis, Sezgin (1970)'in bildirdiğine göre zamanının en iyi hekimi olarak kabul edilmiştir. *El-Ḥâvî*'de Buḫtîşûʿ'dan olduğu düşünülen alıntılar bulunup, bunlarda geçen ifadeler şu şekilde özetlenebilir: Çiçekte ateşle beraber yüz ve vücutta kızarıklık, özellikle diş etlerinin yoğun kızarıklığı görülür. Hastalığın başında püstüller geniş ve yemişler gibi kabarıksa çiçek, kırmızı yerler vücut yüzeyiyle neredeyse aynı düzeydeyse kızamıktır. İkisinin tedavisi neredeyse aynıdır. Râzî, daha sonra Buḫtîşûʿ'nun Tirmiẕî ile neredeyse aynı kelimelerle devam ettiğini söylemiş ve püstüller patlayınca bir sıva tarifi ile hastanın sıvanarak güneşte bekletilmesini, nasıl yıkanacağını, daha sonra yapılacak tütsüleri, merhemleri, püstüller kurumaya başlayınca deve sütü içirilmesini, ishal durumunda verilecekleri tariflediğini aktarmıştır. Yedinci günde hasta şişer, abseler oluşur, sesi kısılır ve kuruluk (?) çok olursa bunun ölümcül olacağı, püstüller siyah veya çok koyu kırmızıysa bunun da kötüye işaret olduğu bildirilmiştir (Ar-Rází, 1848e). *El-Ḥâvî*'de aktarılan bu bilgilerden Buḫtîşûʿ'nun tedavi ve prognoz açısından çiçek ve kızamık için bir fark gözetmemekle beraber lezyonlarının farkını belirttiği, *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de de bahsi geçen diş eti kızarıklığından bahsettiği anlaşılmaktadır. Buḫtîşûʿ'nun kızamığın vücut

[384] Bu cümle Kahl'ın (2015) çevirisinde "Kızamık daha ölümcüldür" şeklinde yer almaktadır (s. 205).

yüzeyiyle aynı, çiçeğinse kabarık olduğu, Mâserceveyh'in ve Cûrcis'inn(Greenhill'in çevirisine göre) kızamığın daha az yüksek olduğu ifadeleri çiçek ve kızamığın ayrılmasında kullanılabilecek özelliklerken Râzî'nin bu ayrımı *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de vermediği fark edilebilir.

Râzî'nin, hayatı ve kim olduğuyla ilgili bir bilgiye ulaşılamamış Tirmiẕî'nin adını vererek *el-Ḥâvî*'de yaptığı alıntıda püstüllerin patladıklarında ve kuruduklarında yapılacak bakımla ilgili bilgiler yer almaktadır (Ar-Rází, 1848e). Bir önceki paragrafta belirtilen, Buḫtîşûʿ'nun Tirmiẕî ile neredeyse aynı kelimelerle devam ettiği ifadesine göre bakıldığında, Tırmızî'nin ishal durumundan bahsetmediği ve hastanın durumunun ne zaman kötüleştiğine dair bilgilerden bahsetmediği görülmektedir.

Râzî *el-Ḥâvî*'de Halife Harun döneminde (786-809) yaşamış Mesîḥ ed-Dımaşḳî'den çiçek izlerini gideren ve çiçeği yüzeye çıkaran iki ilacı alıntılamıştır (Ar-Rází, 1848e).

El-Ḥâvî'de, tıbbın pek çok farklı alanında eserlere sahip Süryânî hekim Ebû Zekeriyyâ Yûḥannâ (Yaḥyâ) b. Mâseveyh'ten (M. C. Kaya, 2013) yapılan alıntılarda hastada sarımsı kahverengi çıbanlar görüldüyse ve bunlar tüm vücuda yayılmışsa, hasta inliyorsa, karnı şiş ve davul gibi rezonantsa bunun ölümcül olduğu; çiçeğin semptomlarının sürekli ateş, göz ve yanak kızarıklığı, vücut ve kafada ağırlık, burunda kaşıntı, hapşırma, tüm vücutta batıcı ağrı ve uykuda huzursuzluk olduğu; ilk bakımın göze yapılması ve bunun için sumak yumuşatılmış gül suyuyla hazırlanmış kolir ve püstüller çıkınca kâfur ve kuru kişniş suyunda ovulmuş bir kuhl kullanılması; yiyeceklerinin akut hastalıklarda verilen türden olup gerekirse ilk hafta bağırsakların açık tutulması, fakat sonra bundan kaçınılması, büzücü yiyecekler kullanılması; püstüller kuruyunca kışın yakılacak ateşin nasıl olması gerektiği ve vücudun sıvanması; burun deliklerinde püstül çıkarsa menekşe yağı içeren bir merhem kullanılması, hastalığın başında da sonuna doğru da vücudun yağlanmaması, püstüller kuruyup ateş düşünceye kadar hastaya genç kuşların yedirilmemesi; koyultulmuş ışkın suyu, koruk suyu vd.nin çiçek, kızamık ve vebalı ülserlerde yararlı olduğu çünkü sarı safranın keskinliğini yatıştırdıkları ve kanı söndürücü görev gördükleri aktarılmaktadır. Bunlara ek olarak çiçek izlerini gideren, içinde dışkı, yanmış kemikler, kamış kökleri, ben tohumu ve diğer başka malzemelerin de bulunduğu bir ilaç tarifi de verilmiştir. Ayrıca "*Liber Liberationis*"ten olduğu söylenerek çiçeğin çıkışını hızlandıran ve hastalığın başında verilmesi gereken bir ilacın tarifi de verilmiştir (Ar-Rází, 1848e). Bu bilgilere göre Yûḥannâ b. Mâseveyh'in kızamıktan neredeyse hiç bahsetmediği, çiçeğin semptomlarından, göze ve burna yapılacak bakımlardan, püstüllerin bakımından

bahsetmiş olduğu görülmektedir. Karnın şiş ve rezonant olması, burna uygulanacak merhem, yanmış kemik, dışkı gibi malzemelerin kullanıldığı bir ilaç tarifi verilmesi diğer hekimlerden aktarılanlardan değişik uygulamalardır. Açıkça bir neden belirtmemiş olsa da safra keskinliğini yatıştıran ve kanı söndürenlerin kullanılmasının belirtilmesi, hastalığın etiyolojisine dair bir fikir bulunduğunu göstermektedir. Râzî, burada çıbanlar için kullanılan sarımsı kahverengi lezyonların kötü olduğu bilgisini *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaşbe*'de çiçek lezyonları için vermiştir. Burna uygulanan merhemi tariflerken de menekşe değil, gül yağı kullanmıştır.

İslâm tıbbının en önemli eserlerinden olan, Hint, Yunan ve Arap tıbbına ait içeriği de barındıran *Firdevsü'l-Ḥikme*'nin yazarı Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Sehl Rabben eṭ-Ṭaberî de Râzî'nin *el-Ḥâvî*'de atıf yaptığı hekimlerdendir (Taylan, 1989). *El-Ḥâvî*'de geçen alıntıya göre (Kan hummasında (Acıduman ve Aşkit, 2023)) göz ve yüz kızarıklığı, vücut ve kafada ağırlık, ateş, burunda kaşıntı, hapşırma, huzursuzluk ve endişe çiçeğin geldiğini göstermektedir. Göz için yağmur veya kişniş suyunda ovulmuş bir kuhl uygulanması ve göze nar suyu sıkılması söylenmiş, çiçeğin çıkışını hızlandıracak tarif ve kabız yapacak şeyler verilmesi anlatılmıştır. Ek olarak çiçek ve kızamığın çıktığı gün göz için hayvarlı bir kolir yapılması da bildirilmiştir (Ar-Rází, 1848e). Acıduman ve Aşkit (2023) çalışmalarında *el-Ḥâvî*'nin Arapça nüshasında Ṭaberî'den yapılan alıntılarla *Firdevsü'l-Ḥikme*'nin "Yirmi birinci bölüm Yılancık ve Çiçek, ikisinin belirtileri ve tedavileri hakkındadır" bölümünde yer alan bilgileri karşılaştırmış, havyarlı kolir (Acıduman ve Aşkit'in makalesinde "*murrī* ile sürme" olarak çevrilmiştir) yapılmasının söylendiği ifadenin *Firdevsü'l-Ḥikme*'de bulunmadığını bildirmişlerdir. Ayrıca *Firdevsü'l-Ḥikme*'deki bölümde *el-Ḥâvî*'de alıntı yapılandan daha fazla bilgi yer almakta olup, bunlar bağırsakların yumuşatılmaktan sakınılması, çiçek bağırsakları yaktığından son aşamasında ishal oluşması, hastaya yedirilecekler, kışın ılgın ağacından yakılacak ateş, kuruduğunda püstüllere sürülecek şeyler ve çiçeğin kurşun renkli veya siyahsa, küçükse ve başları düşmüşse kötü olduğudur.

Greenhill'in hazırlamış olduğu kitaptaki *Liber continens* başlığı altında verilen metne göre Râzî (1848e) hem Serâbiyûn'a hem de Yûḥannâ b. Serâbiyûn'a atıfta bulunuyor gibi görünmektedir. Bununla birlikte *el-Ḥâvî*'nin Arapça nüshasına (ar-Rāzī, 2000) başvurulduğunda Râzî'nin sadece Yûḥannâ b. Serâbiyûn'a atıfta bulunduğu fark edilmektedir. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan (M. Kaya, 2013) Yûḥannâ b. Serâbiyûn'dan *el-Ḥâvî*'de yapılan alıntılarda çiçek semptomları başlar başlamaz hastanın gücüne göre bir lansetle ya da kupayla kan kaybettirilmesi, döküntüler başlayınca gözle ilgilenerek püstül çıkmaması için sumak kaynatılmış gül suyu veya nar suyu damlatılması, püstül çıkarsa taze

kişniş suyu veya yağmur suyu ve kuru kişnişle hazırlanmış bir kuhl uygulanması, döküntüleri hızlandıracak ve sonrasında verilecek şeyler, püstüller kuruyana kadar genç kuşların yenmemesi anlatılmıştır (Ar-Rází, 1848e). Yûḥannâ b. Serâbiyûn'dan aktarılan en dikkat çekici ifade çiçekte hiçbir şeyin bayılana kadar kanatmaktan iyi olmadığıdır, bu yapılamazsa kupa çekilmelidir. Bu bilgilere göre Yûḥannâ b. Serâbiyûn'un yalnızca çiçekten bahsettiği ve püstüllerin çıkışını engelleme ve tedavisiyle ilgili bilgiler verdiğini görmek mümkündür. Hastalığın etiyolojisi ve prognozuna dair bir açıklamada bulunmadığı söylenebilir. Yûḥannâ b. Mâseveyh'te yapılan alıntıda geçen genç kuşların yenmemesi ifadesi burada da geçmektedir.

El-Ḥâvî'de *el-İḫtiṣârât*'ın yazarı (Sezgin'de (1970) Yaḥyâ el-Bermekî olduğu bilgisi yer almaktadır) denerek alıntı yapılan kısımda çiçek ve kızamığın sıcak hastalıklardan olup, özellikle yazın güney rüzgarları şiddetliyse ve uzun zamandır kan aldırmamış insanlarda görüldüğü bilgisi aktarılmıştır (Ar-Rází, 1848e). Bu hastalıkların görülmesinin güney rüzgarlarıyla ilişkisi Cûrcis'te de geçmekte olup, Râzî'nin de bu bilgiyi eseri *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de kullandığı görülebilir.

Halife Muʿtażıd-Billâh'ı (892-902) tedavi etmiş hekim ʿAbdûs b. Zeyd (Sezgin, 1970), "*Liber Memorialis*"inden olduğu söylenerek verilen alıntıda "yazarı bilinmeyen, çiçek izlerini gidermede harikulade etkili ilaçlar" olarak dört ilaçtan bahsedilmiş, bunlardan biri yüze sürülen ve acıbakla, siyah nohut, yanmış kabuklar ve yanmış inek pisliği içeren; biri arpa, koyun pisliği, kırmızı sirke içeren, biri kızartılmış koç[385] toynağındaki su, sonuncusu ise uzuvlara sürülen, eşek yağı ve gül yağı içeren karışımdır (Ar-Rází, 1848e). Yazardan yalnızca izleri gidermek için ilaçların alıntılandığı bu kısımda bahsi geçen bu tariflerin ilginç malzemelerden oluştuğu görülmektedir. *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de böyle bir tarife rastlanmamaktadır.

El-Ḥâvî'de İsḥâḳ b. Ḥuneyn'e ait alıntıda ise çokça püstül çıkar çıkmaz hasta baygınlaşana kadar lanset veya kupa ile kan alınması, sonra arpa suyu verilmesi geçmektedir. Bağırsaklar gevşeyince, özellikle de ishal geliştiği için kızamıkta arpa lapası verilmesi ve tatlı ve kalın yiyeceklerden uzak durulması bilgileri yer almaktadır (Ar-Rází, 1848e). Bu kısa alıntıda ishalin özellikle kızamıkta görüldüğünün aktarılması dikkat çekmiştir. *Kitâbu'l-*

[385] Greenhill burada bir dipnot vermiş ve cümleyi açıklayamamaktan dolayı üzüntü duyduğunu ve kelimenin bazı nüshalarda 'deve' olarak yer çevrilebileceğini söylemiştir.

Cuderî ve'l-Ḥaşbe'de iki hastalığın da sonlarına doğru ishal olduğu, fakat kızamıkta daha çok olduğu bilgisi yer almaktadır.

Hekim, matematikçi ve tercüman olan, Halife Müktefî-Billâh döneminde (902-908) yaşamış, Râzî'den yaşlı çağdaşı (Sezgin, 1970) Yûsuf el-Ḳass es-Sâhir'e ait alıntılar da *el-Ḥâvî*'de yer almaktadır. Bu alıntılarda da devamlı ateşle göz ve yanaklarda kızarıklık, burunda kaşıntı, kafada ağırlık varsa çiçek veya kızamık çıkacağı, çarpıntı ve ani ölüm olmaması için hızlıca yüzeye çıkarılmaları gerektiği, bunun için bir reçete, ilk hafta bağırsakların açılmaması, büzücü yiyecekler verilmesi, kışın yakılacak ateşin tarifi ve yazın ateşe gerek olmadığı bilgileri verilmiştir (Ar-Rází, 1848e). Bu bilgiler göz önüne alındığında es-Sâhir'den yapılan alıntının az sayıda semptomu içerdiği, çiçek ve kızamığın her ikisinin de adının geçtiği ve diğer yazarların belirttiğiyle ortak ifadelerin yer aldığı görülmektedir.

El-Ḥâvî'nin çiçek ve kızamıkla ilgili kısımlarında bahsedilen bu hekimlerden alıntıların yanında Râzî'nin kendi fikirlerini ve tecrübelerini aktardığı da görülebilir. Râzî'nin kendi ağzından ifade ettiği çeşitli ortak tarifler, hastaya yedirilip içirilecekler, kurutucu ve söndürücülerin verilmesi, döküntü başlamadan önce hastadan kan alınması, döküntü görüldükten sonra soğutucu verilmemesi ve kan alınmaması, hastaya hazırlanacak şiltenin özelliği, bağırsakların gevşemesi halinde kullanılması gereken ilaçlar, püstüller kurusun diye yapılacak tütsüler, burun için merhem ve ağız için gargaralar, döküntüyü hızlandıracak reçeteler, püstül çıkmadan önce göz için sumak, gül suyu ve nar/nar çiçeğiyle hazırlanacak kolirler, gözde püstül çıkınca uygulamak üzere kişniş, kâfur ve havyarın gül suyunda ovulması, kışın hastanın odasında yakılacak ılgın ateşi, püstüller kuruyup kabukları ve ateş düşene kadar genç kuşların etinin yenmemesi, bağırsakların gevşetilmemesi, çiçek izlerini gidermek için reçeteler de *el-Ḥâvî*'de yer almaktadır. Bu bilgiler kendinden önce gelen hekimlerden aktardıklarıyla uyumlu görünmektedir.

Yine ateşten sonra çıkan püstüllerin daha az tehlikeli olduğu, püstüller çıkarken ateş hafiflemiyorsa bunun kötü olduğu, kızamığın birden, çiçeğin azar azar çıktığı, kızamık semptomlarının ses kısıklığı, göz ve yanaklarda kızarıklık, boğaz ve göğüs ağrısı, dil kuruluğu, kafada ağrı ve ağırlık, gözyaşı artışı, bulantı, endişe olduğu; sürekli ateş, endişe ve sürekli huzursuzluğun özellikle kızamık semptomları olduğu; kızamık yeşilse ve özellikle de çöküyorsa kötü olduğu, birden çöker ve baygınlık gelirse ölümün yakın olduğu, çiçek püstülleri siyah, mor veya yeşilse, sert, sıvısız, siğilimsiyse ve baygınlık gelirse ölümcül olduğu, hastanın bulunduğu odayı çok soğutmanın ciltteki gözenekleri tıkayarak döküntüyü

zorlaştıracağı, çiçek çıkarken hastanın iyice sarılması, soğuktan ve soğuk hava solumaktan korunması gerektiği, terleyeceği bir yere konması, bayılma nöbeti gelirse havadar bir yere konulması çiçek ve kızamığa dair *el-Ḥâvî*'de yer alan diğer bilgilerdir.

Râzî, *el-Ḥâvî*'de fıstık yağının izleri geçirdiğini ve püstüller kuruyup eskar oluşunca bunların yağlanmasını söylemiştir. Benzer bir bilgi *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de de yer almaktadır. Râzî (1848e), Galenus'un çiçek hastalığından bahsetmekle birlikte ona özel bir tedaviden bahsetmemesinin, çiçeği bir kriz/buhran türü olarak gördüğüne işaret ettiğini ifade etmiştir, fakat bu ifadeyi *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de tekrarlamamıştır. Püstüllerin kritik bir günde çıkıp hızla olgunlaşmasının olumlu olduğunu belirtmiştir. Benzer bir ifadenin *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'nin son bölümünde de yer aldığı görülebilir. Bu krizin neden özellikle çocuklarda olduğunun incelenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Çiçekte çok miktarda gereksiz sıvı olduğu ve bunların yüzeye çıkarılmasına yardım edilmesi gerektiği, hasta sıcak değilse söndürücüler yerine ısıtıcı ilaçlar kullanılması, fakat dil siyahsa ve hararet artarsa bu tedavinin kesilmesi, boğaza dikkat edilmesi Râzî'nin üstünde durduğu diğer noktalardır.

Râzî'nin (1848e) *el-Ḥâvî*'de aktardığı deneyimlerine göre özellikle belirttiği durumlar arasında çiçek ve kızamığın semptomlarının sürekli ateş, uykuda sıçrama, kızarıklık, burunda kaşıntı, sırtta şiddetli ağrı, devamlı esneme ve gerinme ve iltihaplı bir renk olduğu; çiçek geçirdiğini gördüğü birinin tuzlu suyla yıkanıp şişmiş ve püstüller olgunlaşamadığı için çok acı çekmiş olduğu (püstüllerin sık olduğu çiçekte tuzlu suyun zararına dair bir gözleminin *Kitâbu't-Tecârib'*de yer aldığı görülmektedir (E. Kaya, 2016)); pek çok kişinin hastalara hurma yedirdiğini gördüğü ve bunun çok tehlikeli bir hata olduğu; püstüller çıkmaya başlayınca marul, kan alma, kar suyu içirme kadar hasar veren şey görmediği, bunların yapıldığı bir hastada aşırı bir baygınlık ve kalp çarpıntısı geliştiğini gördüğü; küçük, siğilimsi ama siyah döküntüleri olmayan bir çiçek hastasının nefes darlığı ve bağırsakların şiddetli iltihabı nedeniyle öldüğünü gördüğü, hastaların sıklıkla nefes darlığı ve ekstremitelerinin soğukluğuyla birlikte senkoptan öldüğü; muayene sonucu çiçekte tehlikenin nefes alma güçlüğü ve ses kısıklığından tahmin edilebileceği, pek çok kişinin boğulma nedeniyle öldüğünü bulduğu ve bu nedenle önce boğazın bakımıyla başlanması gerektiği; burun kanaması sonucu birkaç kişinin iyileştiğini gördüğü; bazen bir kişide ateşin başlamasından sonra yedinci günde, şiddetli bir sıkıntı ve bulantı dışında bir semptom olmadığı halde kızamık çıktığını gördüğü; kötü türde çiçek geçiren bir hastanın pek çok müdahale sonucu durumu iyiye giderken birden sıvılarında bir bozulma olması, bacağında ani bir ağrı gelişmesi, püstüllerinin kararması ve ağrının şiddetlenmesi nedeniyle aynı gün öldüğü, bacağına kesikler

açmaya yeltendiği fakat buna fırsat kalmadan hastanın cildinin gözeneklerinden kan sızdığı; hastalığın sonuna doğru bacağında ağrıyla beraber büyük bir püstül çeşidi çıkan başka hastalar da gördüğü yer almaktadır.

El-Ḥâvî'nin çiçek ve kızamıkla ilgili kısımlarında Râzî'nin kendi ağzından bildirdiği ve önemli olduğu düşünülen ifadelerden biri şudur:

"Çiçek bazen içe çöker ve Kızamığa o kadar benzer ki kızamığın çiçeğe dönüştüğü söylenir. İkisi arasındaki farkın Çiçek yuvarlak çıkıntılardan oluşurken Kızamığın kırmızı olması ve üzerine çıkmadan sadece cilt yüzeyinde belirmesi olduğunu buldum. Bu çıkıntılar belirdiğinde dikkatini bunlara ver ve eğer hastalık hakkında şüphen varsa hakkında bir iki gün fikir belirtme; ama eğer çıkıntı yoksa hastalığın çiçek olduğu yönünde görüşünü belirtme (Ar-Rází, 1848e, s. 113)."

Bu cümlelerde ilginç bir yaklaşıma rastlanmaktadır. Buradan Râzî'nin iki hastalığın lezyonlarının farkını belirttiği görülmektedir. Bununla beraber lezyonlarda görülebilecek değişimler nedeniyle hastalığın adı değişebileceğinden, düşünülen tanının ifade edilmesinde temkinli olunmasının öğütlendiği anlaşılabilir. Bu da alanyazında da rastlanan, çiçek ve kızamıkla beraber diğer döküntülü hastalıkları birbirinden ayırmanın zor olabileceği bilgisine uygun bir yaklaşım olarak görülmektedir. Böyle bir yaklaşım *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de ifade edilmemiştir.

Bir diğer önemli ifade ise şöyledir:

"Birinin hastalığın diğer semptomları olmadan sırt ağrısı varsa, ve bağırsaklar gevşemişse ve idrar beyaza döndüyse, o Çiçek geçirecektir. Kısacası, Çiçeğin ateşle birlikte sırt ağrısından başka daha karakteristik bir belirtisi yoktur; yani sonbaharda bunun olduğunu görürsen Kızamıktansa Çiçeğin ortaya çıkacağından emin olabilirsin, zira Kızamıkta sırt ağrısı eşlik etmez. Bunun nedeni, bence, omurga boyunca uzanan vena cavanın şiddetli distansiyonudur; zira Kızamıkta bu ven gerilmez çünkü hastalık kanın fazlalığındansa kötü kalitesinden oluşur, öte yandan Çiçekte ise kanın kalitesi Kızamıktakine göre pek bozulmamıştır (Ar-Rází, 1848e, ss. 119-120)."

Bu ifadeye göre Râzî, *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de de ifade ettiği sırt ağrısının çiçeğe özgü olduğu fikrini burada da belirtmiştir. Kızamıkta kanın bozulduğunun anlaşılabileceği bu ifade ise *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de kızamığın safravi kandan

kaynaklandığı şeklinde değişerek yer almıştır. Râzî'nin kızamığın etiyolojisine dair düşüncesi için Ahron ve Cûrcis'ten etkilendiği düşünülebilir.

Önemli olduğu düşünülen bir başka ifade ise şöyledir:

"Çiçek, küçük bir çocuğunkinden genç bir adamınkine dönüştüğü sırada kanda gerçekleşen mayalanmadan kaynaklanır; ve buna büyük bir hararet ve hoş olmayan bir koku eşlik eder; ve bu hastanın mizacı sıcaksa olur. Hastalık aynı kişide bazen iki, hatta üç kez, ama genelde bir kez olur, özellikle erkeklerde, zira küçük çocukların kanı bu değişime uğramak zorundadır. Çiçek ve Kızamığa yatkın bünyesi olan çocukların ilkbahar ve kışın akut ateşe yakalanmamasına dikkat edilmelidir; kanın çalkantısı yatıştırılmalı ve hararet olabildiğince söndürülmelidir; yiyecekler hafif ve ince kan üreten türden olmalıdır. Vücudun gözeneklerinin ovalama, egzersiz ve hamamlarla açık tutulmasına dikkat edilmelidir; ama yazın vücuttan çok şey çözündüğünden ve sonbaharda kan eksik olduğundan yazın ve sonbaharda buna pek gerek yoktur. Çiçek ve Kızamığa yatkın çocuklar solgun veya kanlı canlı ve şişman ve açık saçlı olanlardır; fakat zayıf ve yağız/esmer olanlar bunlara pek tâbi değildir (Ar-Rází, 1848e, ss. 129-130)."

Râzî'den aktarılan bu ifadelerin önemi, çiçek hastalığının etiyolojisinin açıklanmaya çalışılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Râzî'nin burada bahsettiği kanın mayalanması sürecini ve bu değişimin zorunluluğunu daha ayrıntılı olarak *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de açıkladığı görülmektedir. Sezgin'in (1970) Neuburger'den aktardığı üzere Yûḥannâ b. Mâseveyh'e ithaf edilen, kanın zorunlu bir mayalanmasıyla çiçeğin oluştuğuna dair ifadenin Yûḥannâ b. Mâseveyh'in dediklerinden (*el-Ḥâvî*'de aktarılanlara göre) doğrudan çıkarılamayacağı, bununla birlikte Râzî'nin *el-Ḥâvî*'de aktardığı etiyoloji bilgisine daha çok uyduğu görülebilir.

Râzî'nin *eṭ-Ṭıbbu'l-Manṣûrî* adlı eserinde çiçek ve kızamık hakkında kısa bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde kızamık veya çiçeğin çıkacağını gösteren semptomları saymış, lanset veya kupa çekmeyle kan alınması, kâfur, ekşi nar suyu, arpa suyu, soyulmuş mercimek, soğutucu otlar, büzücü meyve suları vd.nin verilmesi gibi, *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de de yazdığı uygulamaları anlatmıştır. Gözün bakımı, hastanın sarılması, döşeği, kabukların yağlanması, bağırsakların açılmaması hakkında bilgileri de vermiş; en kötü tür çiçeğin mor, küçük, sert, yavaş olgunlaşanlar, en kötü kızamığın ise mor renkte olanlar olduğunu aktarmıştır. Püstüller yavaş çıkıyor, çıkmalarıyla hasta rahatlamıyorsa, ateş düşmüyor hatta

tersine artıyorsa, endişe ve çarpıntı da varsa hastanın öleceğini bildirmiştir (Ar-Rází, 1848c). *El-Manṣûrî*'de verilen bu bilgilerin *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'dekilerle uyumlu olduğu, fakat doğal olarak çok daha kısa olduğu söylenebilir. Kötü türlerinin renklerini betimlerken yapılan ayrım dışında bu hastalıkların farklı özellikleri üzerinde durulmadığı görülebilir.

Râzî, *el-Manṣûrî*'den sonra yazdığı *Kitâbu Taḳsimi'l-ʿİlel*'de de çiçek ve kızamık hakkında yazmış, çiçekte akut sürekli ateş, sırtta şiddetli ağrı, burunda kaşıntı ve uykuda sıçrama, kızamıkta ise ateş, şiddetli hararet ve büyük endişe olduğunu söylemiştir. Çiçekte semptomlar başlayınca kan alınmasını, fakat sonra kan alınmayıp gözlenmesini, çok soğuk şeyler içirilmemesini, zor çıkıyorsa hızlandırılmasını, tüm püstüller çıktıysa olgunlaşmalarına yardım edilmesini, hararete göre diyetin ayarlanmasını, özellikle kızamıkta ve hastalığın sonlarına doğru bağırsakların açılmamasını, püstüllerin kuruması için yapılması gerekenleri, tüm kabuklar düşene kadar ılık yağ ile yağlanmasını, göz kızarıp kaşındığında gözde püstül çıkmaması için göze damlatılması gerekenleri iletmiştir (Ar-Rází, 1848b). Diğer eserlerinde yer almayan bir ifade olarak, "gözler haricinde kızamık, çiçekten daha çok korkulacak bir hastalıktır" ifadesine rastlanmıştır. Şu anki tıbbi bilgilerimize göre çiçeğin göz tutulumundan bahsedildiği düşünülebilse de kızamığın neden daha korkulacak bir hastalık olduğunu söylediği bilinmemektedir. [Kızamığın daha çok korkulacak bir hastalık olması] nedeniyle de ısıtmadan safrayı çekecek şeylerin uygulanmasını söylemiştir. Endişe, huzursuzluk ve belki bayılma olması halinde kızamık çıkana kadar hastaya soğuk su yudumlatılması ve vücudunun ovulup sarılması, kızamık çıkınca söndürücülere devam edilmesi ifade edilmiştir. Hastalığın sonuna doğru bağırsaklara dikkat edilmesi, kızamığın çıktığı yerlerde kanlı eksüda görülmesi halinde soğuk su dolu küçük bir küvete oturtulması belirtilmiştir (Ar-Rází, 1848b). Burada bahsi geçen kanlı eksüda görülmesi ve *el-Ḥâvî*'de ifade edilen, hastanın cildindeki gözeneklerden kan sızması durumu şu anki bilgilerimize göre kızamığa değil, hemorajik tipte çiçeğe daha uygun görünmektedir, bu Râzî'nin kızamığın neden daha tehlikeli olduğunu ifade ettiğini de açıklayabilir; bununla birlikte böyle bir iddiada bulunurken şu an bildiğimiz hastalık tablolarının o dönemde görülen tabloya uymayabileceği ve zaman içinde değişim geçirmiş olabileceği fikri akıldan çıkarılmamalıdır. Râzî (1848b), kızamığın kırmızı ve mor olanının; çiçeğinse sarı, sert, birbirine yakın, birleşen, çok sayıda ve koyu kırmızı veya mor püstüller olan ve herpes gibi yayılan ve vücuda kanın cilt altında birikmesiyle oluşan geniş lekeli görünüm veren türlerin kötü ve ölümcül olduğunu belirtmiştir. Burada Râzî'nin çiçek lezyonlarıyla ilgili, diğer eserlerde yer alanlardan biraz daha farklı bir betimleme yaptığı görülebilmektedir. Râzî (1848b), daha sonra çiçek semptomlarını görür görmez yapılacak gargarayı, kulağa damlatılacak koliri açıklamış, burna ılgın yağı çekilmesini söylemiş; ayak

tabanı ve avuçta keskin bir acı oluşursa sıcak suya sokulmasını, kabuklar düşüp susuzluk ve nefes almada zorluk geçene kadar genç kuşların yenmemesini belirtilmiş ve sık sık banyo yapmanın ve şişmanlamanın çiçek deliklerini sileceği ve ilaçların da çiçek izlerini gidereceği bilgisiyle bölümü sonlandırmıştır. Bu kısımdaki en farklı ifadenin de ayak ve ellerde acı oluşması durumunda sıcak suya sokulmaları olduğu düşünülmüştür. Râzî buna benzer bir öneride *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'nin son bölümünde, uzvun kangrene gitmesi halinde de bulunmuştur.

El-Ḥâvî'de geçen (Ar-Rází, 1848d), aynı zamanda Meyerhof (1935) tarafından çeşitli hastalıklarla ilgili gördüğü vakaların derlendiği *Thirty-Three Clinical Observations*'ın *[Otuz Üç Klinik Gözlem]* on birinci vakası olarak da anlatılan, çiçeğe yakalanmış bir kadına uygulanan işlem ve tedavilere bakıldığında bunların Râzî'nin anlattığı bilgilere uygun olduğu görülmektedir. Râzî, kadının deve sütü içtiğinden şiştiğini ve misk ilacı tükettiğini, önceden kanatılmadığını veya müshil yapılmadığını ve sonucunda ateşinin çıkıp da çiçek çıkardığını söylemiştir. Aslında birbirinin peşi sıra dört çiçek atağı geçirdiğini eklemiştir[386]. Hemen gözlerine gül suyuyla hazırladığı koliri uygulamış ve böylelikle gözlerinin çiçekten etkilenmediğine dikkat çekmiştir. Kadının zayıf olması nedeniyle geçmeyen sıvıların kalıntılarının etkisi olan ateşin kalıntılarını yavaş yavaş atmasını sağlamış, iki hasta boyunca tam bir arınma sağlanmış, idrar kırk gün sonra olgunlaşmış ve elli günün sonunda da hastanın tamamen iyileştiğini belirtmiştir.

Thirty-Three Clinical Observations'ta yirmi dördüncü vakada ise kızamığı takip eden akut glomerülonefrit anlatılmıştır, burada Râzî önce hafif ve selim görünen, fakat sonra ağırlaşan ve ölümle sonuçlanan, muhtemelen en baştan beri kötü formda bir kızamık vakasını anlatmıştır (Meyerhof, 1935). Meyerhof (1935) bu vakanın neredeyse şüphesiz bir anjin ya da kızamıktan sonra görülen Bright hastalığı olduğunu bildirmiştir. Bu vaka üzerinde çalışan Ghafouri vd. (2019), anlatılan tablonun leptospirosis (Weil hastalığı), trombotik trombopsitopenik purpura (TTP) veya meningokoksemiyle uyumlu olduğunu ve eğer Weil hastalığı veya TTP ise bu hastalıklarla ilgili ilk olgu sunumunun Râzî tarafından yapılmış olduğunu iddia etmişlerdir.

Acıduman ve Arda (2012), Râzî'nin XVIII. yüzyılda Bursalı Ali Münşî'nin dönemin Türkçesine çevirdiği *Kitâbu't-Tecârib* çalışmasındaki çocuk hastalıklarıyla ilgili vakalarını sundukları çalışmada Râzî'nin ateş, öksürük ve yüz kızarıklığının olduğu bir çocuk için

[386] Bu cümle Meyerhof'un (1935, s. 338) çevirisinden alınmış olup, Greenhill'in çevirisinde yer almamaktadır.

“arkasında ağrı var mıdır?”, “burnunu kaşır mı?” gibi sorular sorarak ayırıcı tanıda bulunduğunu ve hastada “hasbe” yani kızamık ortaya çıkacağını söylediğini bildirmişlerdir. Bu sorular Râzî’nin *Kitâbu’l-Cuderî ve’l-Ḥaṣbe*’de geçen, çiçek ve kızamık hastalıkları arasındaki fark ile uyumludur. Yazarlar, *Kitâbu’t-Tecârib*’de kızamık ve çiçek için ayrı başlıklar bulunduğu bilgisini de vermişlerdir (Acıduman ve Arda, 2012).

Kitâbu’z-Ẕahîre fî ʿİlmi’ṭ-Ṭıbb’ın yazarı Ṣâbit b. Ḳurra, Râzî’den büyük olmakla beraber Râzî’yle benzer dönemde yaşamışlardır. Bununla beraber *Kitâbu’z-Ẕahîre*’de çiçek ve kızamık hakkında bir bölüm bulunduğu halde Râzî’nin *el-Hâvî*’de Ṣâbit’e atıfta bulunmadığı görülmektedir (Acıduman ve Aşkit, 2023; Ar-Rází, 1848e). *Kitâbu’z-Ẕahîre*’nin “sağlığın korunması üzerine” bölümünde çiçek ve kızamığın bulaşıcı hastalıklardan olduğu ve bu hastalardan uzak durulması gerektiği ifade edilmiştir. Ṣâbit’in kitabının “Çiçek ve Kızamık hakkındadır” isimli bölümünde bu iki hastalığın belirtileri olarak “akut ve sürekli ateşle birlikte nabızda dolgunluk, yüzde, şakaklarda ve juguler venlerde şişme, boğazda sertlik, ağız içinde tatlılık, gözyaşı ve burnun akması, eklemlerde ve sırtta şiddetli ağrı” sayılmış, çiçekte en kötü olanların siyah, yeşil ve menekşe renkli, daha sonra sarı, sonra kurşuni beyaz olanlar, en iyilerin de özellikle de üçüncü günde çıkan ve ateşin azaldığı yuvarlak ve kırmızı olanlar olduğu belirtilmiştir. Hastanın kuvvetine göre kan alınması söylenmiş ve hastaya içirilecekler tarif edilmiştir. Özellikle hastalığın başında soğutuculardan kaçınılması ve hastalığı hızlandıracak şeylerin verilmesi önerilmiştir. Bunun için bir ilaç tarifi verilmiş, kabızlığı gidermek gerekirse verilecek şey söylenmiş, gözde bir şey çıkmasın diye kâfurla taze kişniş suyu kullanarak hazırlanan bir sürme çekilmesi belirtilmiştir (Acıduman ve Aşkit, 2023). Bu çeviriye göre Râzî’nin *Kitâbu’l-Cuderî ve’l-Ḥaṣbe*’de daha çok çiçekte görüldüğünü belirttiği sırt ağrısının Sâbit tarafından her iki hastalığın da belirtisi olarak ifade edildiği fark edilmiştir. Yazarların genel olarak belirttiğinin aksine, bağırsakların yumuşatılmamasına dair uyarı Ṣâbit’te yer almamaktadır. Bölümün başlığında çiçek ve kızamığın her ikisinin adı yer alıp belirtiler sayılırken her iki hastalığın da adı anılmış olsa da Ṣâbit’in geri kalan bilgileri çiçek için verdiği görülmektedir. Sezgin (1970), Ṣâbit’in Halep, el-Mâşiṭa’da (Sbath, 1938) bulunduğunu belirttiği *Kitâb fî’l-Cuderî ve’l-Ḥaṣbe* adlı risalesinin keşfedilmesiyle Râzî’nin *Kitâbu’l-Cuderî ve’l-Ḥaṣbe*’sinin çiçek ve kızamık hakkındaki ilk monografi olduğu bilgisinin geçersiz hale geldiğini iddia etmekle birlikte adı geçen eser üzerine yapılmış bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Râzî ile benzer dönemde yaşadığı düşünülen, Batılı kaynaklarda Isaac (ben Salomon) Israeli ve Isaac Judaeus adıyla geçen İsḥâḳ b. Süleymân el-İsrâîlî Mısırlı bir hekimdir ve tıp

ve felsefe üzerine eserleri bulunmaktadır (Şahin ve Cihan, 2000). İsrâîlî, çiçek hastalığının gebelik sırasında regl kanının birikmesiyle çocukta oluşan çürümenin sonucunda oluştuğunu ve dolayısıyla da kaçınılmaz olduğunu söylemiştir (Kahn, 1963; Moore, 1815). Moore'un (1815) bildirdiğine göre İsrâîlî çiçeği dört türe ayırmış ve bunların her birinin kan, balgam, sarı safra ve kara safranın birinden kaynaklandığını söylemiştir. İsrâîlî'ye göre gebelik sırasında anneden fetüse geçen kirli sıvılar beslenmeye uygun olmadığından vücut tarafından cilde yakın bazı yerlere gönderilmekte ve kötü yiyecek ve bozuk hava gibi şeyler tarafından harekete geçirilene kadar beklemektedir. Bunların çiçek olarak dışarı atılması talihli olarak görülmektedir. Tedavisi ise sıcak ve nemli ilaçlarla yapılmalı, soğuk ilaçlara karşı dikkatli olunmalıdır (Moore, 1815). İsrâîlî, beş makaleden oluşan eseri *Kitâbu'l-Ḥummeyât [The Book on Fevers]* için yazdığı önsözünde, dördüncü makalenin akut ateşler ve bunu takip edenler hakkında olduğunu belirtmiştir, bunların arasında çiçek ve kızamık da yer almaktadır. Aynı kitabın beşinci makalesi ise humorlar tarafından oluşturulan çürüme üzerinedir (Ferre, 2023). Yapılan araştırma sonucu ulaşılan Fazıl Ahmet Koleksiyonu 962'deki nüshasında Ferre'nin (2023) çevirisinde ulaşılan bilgiye dayanarak dördüncü makaleye bakılmış fakat burada çiçek ve kızamık kelimelerine rastlanmamıştır. Çiçekle ilgili bilgilerin beşinci makalede yer aldığı (el-İsrâîlî, 1193) görülmektedir. Ayrıntılı bir karşılaştırma için İsrâîlî'ye ait eserin ilgili bölümü/bölümlerinin çevrilmesi gerekmektedir.

ʿAlî b. el-'Abbâs el-Mecûsî'nin önemli kitabı *Kâmilu'ṣ-Ṣınâʿati'ṭ-Ṭıbbiyye* boyut olarak *el-Ḥâvî* ve *el-Manṣûrî* arasında yer almaktadır. Sezgin'e göre (1970), Ṭaberî'nin eseri *Firdevsü'l-Ḥikme* ile beraber dünyada tıbbın ilk gerçek el kitapları olarak kabul edilmektedirler. ʿAlî b. el-ʿAbbâs el-Mecûsî, Hippokrates ve Galenus'u eleştirmiş; Oribasius, Aeginalı Paulus, Ahron ve diğerlerinin eserlerindeki eksikleri işaret etmiş; Râzî'nin ise *el-Ḥâvî*'de çokça tekrar yaptığını, bağlantıların sıklıkla eksik olduğunu ve daha çok uygulamalı tıpla ilişkili olduğunu söylemiştir. Teorilere Râzî'den daha geniş kapsamda yer vermiştir. Tıbbın gelişimine genel bir bakış sunmaya çalışmıştır (Sezgin, 1970). ʿAlî b. el-ʿAbbâs el-Mecûsî, *Kâmilu'ṣ-Ṣınâʿati'ṭ-Ṭıbbiyye* adlı eserinde üç bölüm altında çiçek ve kızamıkla ilgili bilgileri vermiştir, bu bölümler şunlardır: "On dördüncü bölüm çiçeğin niteliği, sebepleri ve belirtileri hakkındadır", "Birinci bölüm çiçek ve kızamık tedavisi hakkındadır" ve "Beşinci bölüm yaraların, çiçeğin ve yeşilliğin tedavisi hakkındadır" (Acıduman, 2024a). Acıduman (2024a) tarafından Türkçeye çevrilen bu bölümlere göre ʿAlî b. el-'Abbâs el-Mecûsî, çiçeğin genelde büyüme zamanı ortaya çıkan, vücudun tamamı ya da çoğuna yayılan bir sivilce/püstül olduğunu ve buna daha önceden yılancık (الحمرة/el-ḥumre) adı, Yunanlılar/Süryânîlerce de ateşin kızları (بنات النار/benâtu'n-nâr) adı verildiğini; neden olarak ceninin annesinin kanıyla

beslendiğini, kullanılmayarak artan kısmının ceninin damar ve uzuvlarında kaldığını, sütün de annenin adet kanından oluştuğunu, tabiat bir nedenle harekete geçene kadar çocuğun vücudunda kaldığını; sonra ya bir dış sebeple ya da bir iç sebeple ortaya çıktığını bildirmiştir. Dış sebepler "ya salgın havası ya da çiçek geçirenlerin oturduğu yerde oturmak ve çiçek geçirenlerin yaralarından çözülen buharların karıştığı havayı burna çekmek/solumak"tır. İç sebep ise sıcak, nemli, kaba gıdalar, tatlılar, etler gibi kötü artıkları biriken yiyecekler nedeniyle artıkların artması, bunun sonucunda kaynama oluşması ve bedenin dışına itilmesiyle püstüllerin oluşmasıdır. Kan sıcaksa, yoğunsa ve kötü değilse en güvenli; kalın, siyah ve kötüyse birleşen ve siyah kabuk olan kötü ve öldürücü tür olur. Kanın irinle karışması sonucu Fars ateşi denen durum oluşur ve bu çok kötüdür. ʿAlî b. el-ʿAbbâs el-Mecûsî, kızamığın çiçeğin sıcak, ince ve kötülükte kuvvetli olmayan bir çeşidi olduğunu ifade etmiştir. Semptomları arasında "ateş, yüzün, şakakların ve jugular venlerin şişmesi, burun kaşıntısı, yüzde ve bunun ortaya çıktığı uzuvda kızarıklık ve iltihaplanma, kafada ağırlık, boğazda sertlik" bulunmaktadır ve bunlar devamlı ateşle birlikte olduğunda çiçeğe işaret etmektedir. Sırt ağrısını semptomlar arasında belirtmemiştir. Uygun olması halinde hastadan bayılana kadar kan alınmalıdır. ʿAlî b. el-ʿAbbâs el-Mecûsî kendinden önce gelen hekimlerin kullandıklarına benzer özellikte tedaviler tarif etmiştir. Yedinci günden sonra, özellikle kızamıkta bağırsakların yumuşamasına karşı uyarıda bulunmuştur. Baştan beri gözde çıkabilecek çiçeğe karşı gözlere özen gösterilmesini söylemiştir. Çiçek ve yara izleri için reçeteler vermiş, bunların yanı sıra yeşillik denen bir şeyin nasıl giderileceğine dair reçetelerden de bahsetmiştir. Çiçekler kuruyup kabuklar düşene kadar tavuk yenmemesini de belirtmiştir (Acıduman, 2024a). Çiçek ve kızamığın adlarını ayrı ayrı vermesine rağmen kızamığı çiçeğin bir türü olarak tanımlamıştır. Çiçek ve kızamık lezyonlarının bir farkı olup olmadığından bahsetmemiş, ikisinin de tedavisini bir tutmuştur. Tedavide kendinden önce gelen hekimlerin de tariflediği kan almadan bahsetmiş, fakat bunu Râzî'nin *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de tariflediği kadar ayrıntılı anlatmamıştır. ʿAlî b. el-ʿAbbâs el-Mecûsî'nin bu ifadelerinden Moore'un (1815) da ifade ettiği şekilde çiçeğin etiyolojisiyle ilgili Râzî'nin teorisini değil, İsrâîlî'nin teorisini benimsediği görülmektedir (Acıduman, 2024a). Bunların yanında annenin kanından kaynaklanan bu hastalığın ortaya çıkmasını tetikleyen bazı iç ve dış faktörleri de etiyolojik açıklamasına eklemiştir. Bu faktörler içinde en dikkat çekeni, bulaşıcılığın keşfine işaret edebilecek, çiçek hastalığı geçirenlerle aynı yerde oturmak veya bu hastaların püstüllerinden çıkan buharların solunmasıdır (Acıduman, 2024a; Moore, 1815). Bu yolla bulaşmayı ifade etmesi bir tesadüf gibi görünse de (Acıduman, 2024a) çiçeğin günümüzde bilinen bulaşma mekanizmasına (nazal ve oral sekresyonlar ve havada asılı damlacık veya aerosollerin solunması) uygun görünmektedir. *Kâmilu'ṣ-Ṣınâʿati't-*

Ṭıbbiyye'nin "On dördüncü bölüm çiçeğin niteliği, sebepleri ve belirtileri hakkındadır" bölümünü Arapçadan Almancaya çeviren Richter'in (1911) ilginç yorumlarda bulunduğu görülmektedir. Richter, hastalığın etiyolojisiyle ilgili olan kısmın üstünde durmamış ve tamamen Galenik olduğunu söylemiştir. Daha sonra farklı özelliklerde tarif edilen lezyonlardan ilkinin şüphesiz suçiçeği, ikincisinin gerçek çiçek, üçüncüsünün yani Fars ateşinin malign şarbon olduğunu, dördüncüdeki lezyon 'الحصبة/el-ḥaṣbe'yi Afrikalı Constantinus'un çevirmeyerek bıraktığını, ilk kez Cremonalı Gerard'ın *morbillus* olarak çevirdiğini, Antakyalı Stefanus'un *rubeola* kelimesini kullandığını, Ferec b. Sâlim'in (Farragut) ise *rubeola* ile kırmızılığın vurgulanması nedeniyle "mor" anlamındaki *blattea*dan türemiş *blactiae* kelimesini kullandığını bildirmiştir (Richter, 1911).

Batı dünyasında Albucasis olarak da bilinen Endülüslü hekim Ebû'l-Ḳâsım Ḫalef b. ʿAbbâs ez-Zehrâvî (936-1013) bilinen tek eseri *Kitâbu't-Taṣrîf li-men ʿaceze ʿani't-teʾlîf*'te çiçek ve kızamık için ayrı başlıklar açarak bu hastalıkları ele almıştır. Çiçeği iyi ve kötü huylu olmak üzere ikiye ayırmıştır. "Kanın kokuşmasından ve kaynamasından ortaya çıkar, kandan çıkan buharların fazlaları solunur ve çocukluk kanı gençlik kanına değişir; çoğunlukla çocuklarda ya da sıcak, nemli, kırmızılıkla karışmış beyaz mizacı olanlarda ortaya çıkar, nadiren diğer mizaçlarda ortaya çıkar." ifadesiyle çiçeğin etiyolojisine ilişkin açıklamasını vermiştir. Râzî'nin *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de saydığı semptomları saymış, özellikle sırt ağrısı, uykuda korkma ve sürekli ateş görülmesi durumunda hatalığın çiçek olduğunu söylemiştir. İyi huylu ve kötü huylu çiçek lezyonlarının özelliklerini tanımlamış, iyi huylu olanda lezyonların çıkmasıyla ateşin sakinleştiğini, kötü huyluda kusma, çarpıntı, ateş olması halinde ve çıkması yavaşlarsa ölümcül olduğunu belirtmiştir. "Çiçeğin tedbirinin belirtileri sekizdir:" diyerek *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de Râzî'nin yaptığı gibi bunları sıralamış, daha sonra alt başlıklar şeklinde bunları açıklamıştır. Bayılana kadar kan almaktan, oturulan yeri soğutmaktan, kanı kalınlaştıran, kaynamasını yatıştıran, söndürücü ilaçlardan bahsetmiştir. Azar azar soğuk su içirilmesini, buhar tutulmasını, vücudu kurutmayı, çiçeğin çıkışını kolaylaştıran ilaçların kullanılmasını önermiştir. Gözlere, ağız ve boğaza, burun ve kulaklara, eklemlere yapılacak bakım ve uygulamaları anlatmıştır. Eklemlerle ilgili kısımda "Yanlış tedbir nedeniyle başlarına bunun geldiği, dirsekleri, dizleri, kalçaları ve bedeni işlevsiz kalmış çocuklar görmüştüm." cümlesiyle kendi tecrübesini aktarmıştır. Ayaklar için farklı bir alt başlık açmıştır. Çıkan çiçeklerden çok büyük olanların iyice deşilmesini ifade etmiştir. Kabukları ve izleri giderecek tarifleri de vermiştir. Çiçek izlerini gidermede Râzî'den farklı olarak kaşıntının üzerinde durmuş, iz kalmasın diye, hastanın yüzünü gözünü kaşımaması için çocuğun ellerinin yumuşak bir bezle bağlanması ya da fil ya da tavşan derisinden eldiven

giydirilmesi ve bu eldivenlerin tüylerinin dışarı doğru olması gerektiği bilgisini vermiştir. Hastaya yedirilecekleri saymış, bağırsakları yumuşatanlar ve bağırsaklar yumuşaksa verilmemesi gerekenleri belirtmiştir. Hastalığın, özellikle de kızamığın sonunda ishal görülmesi halinde yapılması ve yapılmaması gerekenleri açıklamıştır. Daha sonra kızamık başlığında da çiçekle benzer şekilde kızamığın iyi ve iyi huylu olmayan şeklinde iki türü olduğunu söylemiş, çiçeğe özgü sırt ağrısı hariç çiçekteki tüm semptomların kızamıkta da görüldüğünü, endişe, bayılma ve sıkıntının ise daha çok kızamığa özgü olduğunu belirtmiştir. Kızamığın nedeni olarak da çok safralı kanı göstermiş, kuru, zayıf ve sıcak vücutlarda görüldüğünü belirtmiştir. Kötü huylu kızamıktaki lezyonları tariflemiş, çiçek ve kızamık çıktıktan sonra içeri dönerse sıkıntı ve bulantı, daha sonra da ölümcül bir bayılmanın takip edeceğini bildirmiştir. Tedavi olarak ishal de yoksa safra çıkarılması, sonra söndürücülerin kullanılması, ve diğer kullanılacak malzemeler; yiyeceklerin nasıl olması gerektiği, kızamıkta karın çiçek hastalarına olduğundan daha faydalı olduğu, kızamığın bu yönden çiçekten farklı olduğu ve geri kalan tedavilerin çiçekle aynı olduğu belirtilerek bölüm sonlandırılmıştır (Acıduman ve Aşkit, 2024a). Bölümlerinde Râzî'den çok miktarda alıntı yaptığı fark edilen Zehrâvî'nin, Râzî'nin *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'sindeki bölümlerde çiçek ve kızamıkla ilgili bilgileri aldığı ve bunları ayırarak ayrı başlıklar altında verdiği görülmektedir. Acıduman ve Aşkit (2024a) Zehrâvî'nin e*t-Taṣrîf*'indeki bölümlerle *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'yi ayrıntılı olarak karşılaştırmış, kızamık için bahsedilmesine rağmen çiçeğin görüldüğü zamanlardan bahsedilmediğini, Râzî'den alıntı yapılan kısımların yerlerinin değiştiğini, kısaltıldığını, birebir alıntı şeklinde değil de benzer cümleler kullanılarak alıntı yapıldığını, bazı yerlerde yazılanların kelime kelime uyuştuğunu; özetle "Rāzī'nin eserinin kısaltılmış bir versiyonunu ya da bir başka deyişle muḫtaṣarını oluşturduğu" söylenebileceğini, ilginç olanının ise "Zehravī'nin bu bölümlerde Rāzī'yi ve eseri *Kitābu'l-Cederī ve'l-Ḥaṣbe*'yi hiç anmaması" olduğunu belirtmişlerdir.

İbn Sînâ'nın (y. 980-1037) hocası olduğu söylenen, sapkınlıktan şüphelenildiği için (Sezgin, 1970) öğrencisi olduğu söylenen İbn Sînâ ile Mâzenderan'a doğru kaçarken 40 yaşında bir kum fırtınasında ölen, hayatına dair fazla bilgi bulunmayan tabip ve filozof Ebû Sehl Îsâ b. Yaḥyâ el-Mesîḥî'nin (ö. 1010) çiçek üzerine *Risâle fî Mâhiyyeti'l-cederî ve tedbîrihi* isimli bir risalesi bulunmaktadır (Alper, 2004; Sezgin, 1970). Fakat bu risale henüz çevrilmediği için içeriği hakkında bir değerlendirme yapılamamıştır. Mesîhî'nin en iyi bilinen eseri *Kitâbu'l-Mi'e fî't-Ṭıbb*'da *(Book of the Hundred)* ise çiçek hastalığının geçmediği söylenebilir (Karmi, 1978).

Dünyaca ünlü hekim ve filozof, Batı'da Avicenna adıyla bilinen Ebû Alî el-Ḥüseyn b. ʿAbdillâh b. ʿAlî b. Sînâ, yani İbn Sînâ da ünlü eseri *el-Ḳânûn fi't-Ṭıbb*'da "Veba ve O Cinsten Hastalıklar; Çiçek ve Kızamık" başlığı altında çiçek ve kızamıkla ilgili bilgilere yer vermiştir. Çiçeğin hamilelikteki menstrual kanın besinden arta kalanlarla karışarak kanı hareketlendirmesi, bu hareketlenmenin de oluşturduğu arızaların çürüme ve bozulma meydana getirmesinden, kanın galeyana gelmesinden meydana geldiğini açıklamıştır. Besin artıklarının ısınıp yoğunlaşarak üzümün özsuyu tabiatında dirençli kabuklar oluşturduğunu anlatmaktadır. Sıvıların kanla karışması da bu hastalığın sebeplerinden biridir. Çiçek hastalığının çoğunlukla çocuklarda görülmekle beraber gençlerde de görüldüğü, yaşlılarda ise nadir olduğu, ancak çok güçlü bazı sebepler olursa yaşlılarda görüleceği verilen bilgiler arasındadır. Çiçeğin yalnızca deride değil, her yerde, hatta diyafram ve sinirlerde bile oluşabileceği ifade edilmiştir. Lezyonların renklerine göre türlere ayrıldığı, püstüllerin çıkışıyla ateşin düştüğü ve bunun genelde hastalığın üçüncü gününde olduğu, ateşin çiçeğin çıkışından sonra olmasının daha kötü olduğu, hastanın nefesi iyiyse durumunun da iyi olduğu, çiçek ve kızamıkta yeşillenme olması halinde hastanın helak olduğu, çiçekte ölüm nedeninin genellikle boğulup tıkanmak olduğu, hastada kanlı idrar görülüp takiben idrarının siyahlaşması halinde hastanın helak olduğu, hastanın gücünün düşmesiyle kanının yeşile döndüğü anlatılmaktadır (İbn Sînâ, 2018; İbn-i Sînâ, 2015). Bunlardan sonra Kâhya'nın "suçiçeği" olarak çevirdiği *humika* ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. *Humika*, "Çiçek ve kızamık arasında bir hastalıktır. O her ikisinden de daha iyidir.". Maddenin atılamamasından dolayı çiçeğin çoğunlukla iki kez olduğunu söylenmiştir. *Mum-u resas* adında kötü mizaçlı bir nevi çiçeğin yüzde, göğüste, karında, baldır ve ayaklarda görülen püstüller olduğu belirtilmiştir. Daha sonra çiçeğin ortaya çıkacağını gösteren işaretler anlatılmıştır ve bunlar daha öncekilerin anlattıklarına benzerdir. Ek olarak titremeye meyilden bahsedilmiştir. Kızamıkla ilgili verilen bilgiler arasında kızamığın safravi çiçek gibi bir hastalık olduğu, safravi olması dışında çiçekle arasında pek bir fark olmadığı, kızamığın hacmen daha küçük ve cildi de etkilememiş gibi olduğu, belirtilerinin çiçektekine yakın olduğu, ancak kızamıkta çoğunlukla kusmaya meyil, yoğun tasa, şiddetli yanma ve biraz sırt ağrısı görüldüğü, kızamığın ani ortaya çıkıp hızlı ilerlediği bulunmaktadır. Çiçekte daha çok görülen sırt ağrısının uzun süreli demevi doluluk nedeniyle olduğu açıklanmıştır. Tedavilere geçildiğinde hastalardan kan alınmasının gerekebileceği, burun kanamasının sıkıntıyı azaltacağı söylenmiş, yiyecek ve içecek olarak ne verilmesi gerektiği anlatılmış, çiçek döküntüleri görülünce hastanın soğutulmaması gerektiği belirtilmiş, çeşitli reçetelere yer verilmiştir. Hastanın özellikle kışın sıkı giydirilerek soğuğa çıkarılması, terletilerek tedavi edilmesi söylenmiş; karla soğutulmuş su içirilmesi ve içine soğuk işlemesinin kötü olacağı ifade edilmiştir. Hasta sıcaktan bayılırsa serinletilmelidir. İshal oluşur ve idrarda kan görülürse

hastalığın tehlikeli olduğu düşünülmektedir. Çiçeğin yedinci günde olgunlaştığı, püstüllerin iğneyle delinerek neminin alınması gerektiği, kanatmadan merhem uygulanması, merhemin yarayı kurutarak düşürdüğü ifade edilmiştir. Boğaz, gözler, burun kökü, akciğer ve bağırsakların çiçekten korunması gereken organlar olduğu ve bunlar için nelerin yapılması gerektiği anlatılmıştır. Gözün harap olmasıyla görme kaybı olduğu, boğazdaki yaraların boğazdan bir şeyin geçmesini engelleyeceği, burun kökündeki yaraların hava yolunu tıkayacağı belirtilmiştir. Göz için uygulanacak şeyler açıklanmış, fıstık yağının da burada kullanıldığı görülmüştür. Son olarak da çiçek izlerini gideren ilaçlardan bahsedilmiş, hamamın gerekliliği vurgulanmıştır (İbn Sînâ, 2018; İbn-i Sînâ, 2015). İbn Sînâ'nın yazdıklarından, hastalığın nedeniyle ilgili farklı hekimlerce ortaya atılmış fikirleri bir araya getirdiği anlaşılmaktadır. Öncüllerinden gelen bilgilerin neredeyse hepsini sentezlemiştir. Çiçeğin genelde çocuklarda, daha sonra gençlerde görüldüğü ve yaşlılarda nadir olduğu bilgisi de alanyazındaki diğer bilgilerle uyumludur. Çiçeğin bir çeşit buhran olduğu beyanının, Râzî'nin *el-Ḥâvî*'de 'Galenus'un çiçek hastalığından bahsetmekle birlikte ona özel bir tedaviden bahsetmemesinin, çiçeği bir kriz/buhran türü olarak gördüğüne işaret ettiği' açıklamasıyla benzer olduğu görülmektedir. İbn Sînâ'dan öğrenilen değişik bir veri çiçeğin yalnız dışta değil içte de, hatta sinir uçlarında bile çıkabileceği bilgisidir. ʿAlî b. el-ʿAbbâs el-Mecûsî'nin metninde geçen yeşillik, İbn Sînâ'da da yeşillenme olarak yer almaktadır. Kanlı idrar ve idrarın siyahlaşması incelenen diğer yazarların çiçek ve kızamıkla ilgili metinlerinde rastlanmamış bir bulgudur. Berche'nin (2022) verdiği, İbn Sînâ'nın sonradan rubella olarak yorumlanmış "zayıflatılmış kızamık" ile ayrım yapmış olduğu bilgisine ve Richter'in (1911) Arapçası 'حماق/ḥumâḳ'ın anlamını "kızıl" olarak ifade etmesine karşın Kâhya tarafından "suçiçeği" olarak çevrilen, çiçek ve kızamık arasında bir hastalık olduğu bildirilen *ḥumîḳa/ḥumeyḳa* kelimesinin karşılığı *Lane Arabic-English Lexicon*'dan (Lane, 1968) ve *Elias' Modern Dictionary Arabic-English*'ten (Elias ve Elias, 1962) "suçiçeği" olarak bulunmuştur; bu nedenle *ḥumîḳa/ḥumeyḳa* ile hangi hastalığın anlatılmak istendiği bilgisi tekrar değerlendirmeye açık görünmektedir. *Ḥumîḳa/ḥumeyḳa* kelimesine Sezgin'in (1970) İbn Ebî Usaybiʿa'dan naklettiğine göre İbn Sînâ'dan önce yaşamış İranlı hekim Aḥmed b. Ebî el-Eşʿaş'a (ö. 971) ait *Kitâb fî'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe ve'l-Ḥumeyḳa* adlı eserin başlığında da rastlanmakla birlikte bu eserle ilgili yapılmış bir çalışma da bulunmamaktadır. Çiçekte sırt ağrısının görüldüğü bilgisi İbn Sînâ tarafından da verilmiş olup, Râzî tarafından kızamık için üstünde durulan endişenin baskın olduğu bilgisine incelenen bu bölümde rastlanmamıştır. *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'dekinden farklı olan bir diğer ifade de hastanın sıkı giydirilerek soğuğa çıkarılması önerisi ile karla soğutulmuş su içirilmesi ve içine soğuk işlemesinin kötü olacağının söylenmesidir. *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de, aksine, hastaya tekrar tekrar soğuk

su içirilmesi, karla soğutulmuş suyun içirilmesi ve hastanın odasına serpilmesi püstüllerin çıkmasını önlemek amacıyla yapılan uygulamalardır. Moore'un (1815) İbn Sînâ'nın bazı insanların çiçekten iki kez etkilendiğini belirttiğine dair ifadesinin incelenen metinlerde yer aldığı görülebilir.

Batı'da Avenzoar olarak bilinen, başarısı geleneksel yöntemlerden çok klinik deneylere verdiği önemden kaynaklanan Ebû Mervân ʿAbdülmelik b. Ebû'l-Alâ b. Zühr ya da kısaca İbn Zühr (1092-1162) (M. Kaya, 1999), en ünlü eseri *Kitâbu't-Teysîr fi'l-Müdâvât ve't-Tedbîr*'de "Çiçek ve Kızamık" başlığı altında bu hastalıkları incelemiş; çiçek ve kızamıktan neredeyse kimsenin kaçamayacağını, bunun sebebinin "çocuğun kanında bulunan hoş olmayan kötü kan", "yani annesinin karnından beslendiği adet kanı" olduğunu, çocuk güçlendiğinde bunu atacağını, bu ne kadar gecikirse kötülüğünün o kadar artacağını, çiçek ve kızamığın farkının "çiçeğin ḫılṭının kalın, kızamığın ḫılṭının ince ve kuru olması" olduğunu bildirmiştir. Tabiplerin önerilerini sıralamış, daha sonra kendisinin yararlı bulduğu şeyleri saymıştır, ki bunlardan biri de marul yenmesidir (Râzî, *el-Ḥâvî*'de marulun zarar verdiğini söylemiş, fakat daha sonra *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de marulu kullanmıştır). Çiçeğin sıklıkla gözde çıkarak zarar verdiğini ifade eden İbn Zühr, gözlerine sumaklı gül suyu damlattığı herkesin gözünü koruduğu bilgisini vermiş, sonra da tatlı ve bal ve tuzlu balık yedirmenin çok tehlikeli olduğunu, kendisi küçükken çiçek geçirdiği sırada halkın cahilliğinden kendisine bal verildiğini, bunun sonucunda çok büyük bir azap çekip sonrasında büyük bir badireden kurtulduğu tecrübesini aktarmıştır. Halkın cahilliğinden uzak durulması gerektiğini söylemiştir. Çiçekte püstülleri baskılayan şeylerden kaçınılmasını söylemiş, bunların arasında buzağı ve ceylan yavrusunun kemik iliklerini saymış, kızamığın annenin biraz kuru olan ince kötü kanından olduğu ifadesini tekrarlamıştır. Kızamığın tedavisinin çiçektekiyle aynı olduğunu, kızamıkta buzağı ve ceylan yavrusunun kemik ilikleri dışında bir şeyle yağlanmaması gerektiği ile bölüm sonlandırılmıştır (Acıduman ve Aşkit, 2024b). Acıduman ve Aşkit (2024b) yaptıkları çeviriler sonucu bulguların değerlendirmesiyle İbn Zühr'ün ʿAlî b. el-ʿAbbâs el-Mecûsî'nin etiyoloji açıklamasına benzer bir açıklama yaptığına, fakat açıklamasına ʿAlî b. el-ʿAbbâs el-Mecûsî'nin bahsettiği iç ve dış etkenleri dahil etmediğine, hastalıklar için verdiği semptom sayısının öncüllerinden daha az olduğuna, dönemin tabiplerinin ve halkın uygulamalarını eleştirdiğine, kendi deneyimlerini aktardığına, Râzî gibi baldan sakınılması gerektiğini ifade ettiğine, çiçek ve kızamığın tedavisinin aynı olduğunu belirtmekle beraber birbirine zıt bir uygulamadan bahsettiğine dikkat çekmektedirler.

Muhezzebu'd-dîn b. Hubel el-Baġdâdî'nin (ö.1122-1213) teorik ve pratik tıbbi bilgileri içeren eseri *Kitâbu'l-Muḫtârât fi'ṭ-Ṭıbb*'da yer alan "Çiçek ve Kızamık hakkındaki bölüm" ve "Yaraların, kızamık ve çiçeğin izlerinin sökülmesi hakkındaki bölüm"leri Acıduman (2024b) tarafından günümüz Türkçesine çevrilerek incelenmiş, bu çevirilere göre İbn Hubel çiçeğin çok sayıda küçük sivilce/püstüller olduğunu, az veya çokluğunun maddenin miktarına bağlı olduğunu, eskilerin buna kızarıklık/yılancık, Süryânîlerin ateşin kızları adını verdiğini, genelde büyüme zamanı çıktığını söylemiştir. İyi kandan çıkan iyi türdeki lezyonların aşamalarını anlatmış, niteliği kötü, sevdavi kandan ortaya çıkan püstüllerin özelliklerini de betimlemiştir. Kızamığın çiçekten daha küçük bir sivilce/püstül olup irin içermediğini, aksine kabuk olduğunu; sebebinin de "kanda tutulan adet kanından kalan maddenin fazlalığı" olup "havada ortaya çıkan salgın ve ısıtıcı bir tedbir ya da çiçek hastasının yakınında olana benzer maddelerden çözülmüş olan buharlara yakınlık gibi özellikle onu harekete geçiren görünür sebeplerle" bu maddelerin defedilmesinin güçleneceğini bildirmiştir. Hastalıkların başlangıcındaki belirtiler, hastalık görülmeden önce ve sonra yapılacak tedaviler, bağırsakların yumuşatılmaktan kaçınılması, piliç yedirilmemesi gibi, öncüllerinin söyledikleriyle benzer bilgi ve yaklaşımları aktarmıştır. Yara izlerinin giderilmesiyle ilgili bölümde derin olmayan izlerde leke ve çil tedavisi, çiçeğin derin izlerinde ise şişmanlatmak, merhemler uygulamak, yıkanmak gibi tedavilerden bahsedilmiştir (Acıduman, 2024b). Acıduman (2024b) incelemeleriyle İbn Hubel'in çiçek ve kızamık hakkındaki bölümleri yazarken tedavi öncesi bölümde ʿAlî b. el-ʿAbbâs el-Mecûsî'nin *Kâmilu'ṣ-Ṣınâʿati'ṭ-Ṭıbbiyye*'sini, tedavi kısmında ise Râzî'nin *el-Manṣûrî*'sini özetlediği, ayrıntılı bir etiyolojik açıklamayı ise yapmadığı sonucuna ulaşmıştır.

İbnü'n-Nefîs'in (1210-1288) *el-Ḳânûn*'dan özetlediği *el-Mûcez fi'ṭ-Ṭıbb* adlı eserinde (E. Yıldız, 2016) de çiçek ve kızamık üzerine bir bölüm yer almakta olup bu bölümde kötü ve iyi türde lezyonlar tanımlanmış, çift katlı ve büyük lezyonların kötü olduğu belirtilmiş, çiçek ve kızamığın ateşi takiben çıkmasının aksi durumdan iyi olduğu, nefes ve sesin sağlıklı olmasının her iki durumda da çok iyi olduğu söylenmiştir. "Eğer çiçek ya da kızamık geçiren kişinin nefesinin art arda geldiğini gördüysen, diyaframda şişlik ya da kuvvette düşüklük vardır." şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Ölümün yakın olduğunu gösteren semptomlardan bahsedilmiştir. Çiçek ve kızamığın çocuklarda ve gençlerde görüldüğü ve yaşlılarda nadir olduğu, çoğunlukla baharda, sıcak ve nemli ülkelerde ortaya çıktığı aktarılmaktadır. "Kızamık safravî ve boyutça küçük olmasıyla çiçekten ayrılır, deriyi geçmez, kalınlığı olmaz." ifadesinden de daha önce gelen hekimlerin de bahsettiği çiçek ve kızamık lezyonlarının farkından bahsedildiği görülmektedir. Tedavi olarak burun kanamasının yerini tutup organları

koruyacak burun damarından kan alma önerilmektedir. Sonrasında kısaca yiyecek ve içeceklerden de bahsedilmektedir (Acıduman, t.y.). Acıduman (t.y.) yaptığı değerlendirmede İbnü'n-Nefîs'in eserinde yer alan bölümde çiçek ve kızamığın etiyolojisine ve semptomlarına yönelik bir bilgi verilmediği, çiçek ve kızamık arasındaki farkın bir cümleyle de olsa açıklandığı, bölümün *el-Ḳânûn*'da geçen bilgilerin bir özeti olduğunu sonucuna varmıştır. Bu bulgu, alanyazındaki *el-Mûcez*'in *el-Ḳânûn*'un bir özeti olduğuna dair bilgiye uygundur.

Pormann ve Savage-Smith'in (2007a), çevirisini Dole'un yaptığı Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Rıḍvân b. ʿAlî b. Caʿfer el-Mıṣrî'den (ö.1068?) aktardığına göre bir yerde pek çok insanı yakalayan hastalık salgındır ve salgınların nedenleri dört gruptadır. Bunlar havanın niteliğindeki değişim, suyun niteliğindeki değişim, yemeğin niteliğindeki değişim ve ruhani (psişik) olayların niteliğindeki değişimlerdendir. Orta Çağ'da etkisini sürdüren, organik maddelerin kokuşmasıyla ve topraktan çıkan buharlarla kirlenen havanın vücuda girmesiyle hastalıklara ve salgınlara yol açtığına inanılan miazma teorisi (Ullmann, 1978c), uzunca bir süre çiçek salgınlarının da açıklanmasında kullanılmıştır. Bu teoriye göre vücuda giren *miazmata*, vücuttaki sıvıların yapısını ve dengesini bozarak hastalıklara sebep olmaktadır.

İtalyan hekim ve şair Girolamo Fracastoro (1478-1553), 1546 tarihli eseri *De contagionibus et contagiosis morbis et eorum curatione*'nin ilk kitabında üç temel bulaşıcı hastalık olduğunu söylemiştir. Bunlardan ilki yalnızca temas yoluyla bulaşanlar, ikincisi yalnızca temas yoluyla bulaşan ve aynı zamanda kendi başına bulaşıcılığı yayabilecek bir odak bırakan ve üçüncüsü de sadece temasla ya da bir odak aracılığıyla değil, aynı zamanda uzaktan da bulaşan hastalıklardır ve bu üçüncü grupta çiçek de yer almaktadır. Uzaktan da bulaşabilen hastalıkların ikinci gruptaki hastalıktan farkı hastalığın viskozitesinden kaynaklanmaktadır. Uzaklara taşınan *seminaria* yani *germ*ler/mikroplar bulaşıcı hastalıklara sebep olmaktadır Fracastoro'ya göre salgınlar yıldızların diziliminden de etkilenmektedir (Fracastoro, 1546). Fracastoro'nun *seminaria*ları, hastalıkların açıklanmasındaki *germ*/hastalık yapıcı mikrop teorisinin temel formunu oluşturmaktadır.

Çiçek, kızamık ve kızılın ayrımlarını yapan hekim Sydenham, hastalıkların semptomlarını gün gün, ayrıntılı olarak betimlemiştir. Kızılın kızamıktan daha kırmızı olduğunu, en çok küçük çocuklarda (infant) ve yazın sona doğru görüldüğünü ifade etmiştir. Genelde çocuklarda görülen kızamıkta lezyonların yüzde ve alında küçük kırmızı benekler olarak başladığını, daha sonra sayılarının artarak yüzü kapladığını, ciltten hafifçe kabarık olduğunu ve bunun gözle değil, ancak elle hissederek anlaşılabileceğini söylemiştir.

Sydenham'ın tarifine göre kızamık lezyonları daha sonra göğse, göbeğe ve bacaklara yayılmaktadır ve buradaki lezyonlar ciltle aynı düzeydedir. Lezyonların çıkmasının çiçekteki kadar hastayı rahatlatmadığını da belirtmiş, lezyonların alın ve yüzden başlayarak, un gibi pullar şeklinde soyularak kaybolduklarını tariflemiştir. Çeşitli malzemelerden oluşan karışım tarifleri, kızamığı takip eden ishalde kanatma yapılması da aktarılmıştır. Sydenham çiçek hastalığını oldukça ayrıntılı olarak ele almış, hastalığı ayrık ve birleşik olmak üzere iki tipe ayırmıştır. Ayrık tipte titreme, yoğun hararet, baş ve sırt ağrısı, daha çok erişkinlerde olan terleme, stupor, uyuşukluk ve özellikle küçük çocuklarda epileptik nöbetler, çiçeğin gelişini haber veren bulgulardandır, dördüncü günde döküntüler başlar ve diğer semptomlar ya azalır ya da kaybolur. Püstüller yüz, boyun, göğüs ve tüm vücuda yayılır. Sekizinci günde püstüllerin arası beyazken kızarır, yüz ve eller şişer, püstüller pürüzlenir ve daha beyaz görünür, bu da olgunlaştıklarını gösterir. On birinci güne gelindiğinde yüzdeki şişme ve inflamasyon azalır, 14 veya 15. günde kurur ve geçerler. Ellerdeki döküntülerin geçmesi bir iki gün daha sürer. Yüzde çukurlaşmalar görülür. Sydenham, hangi hastaların öleceğini de aktarır. Birleşik tipte ise semptomların aynı ama daha kötü olduğunu, ateşin daha yüksek, endişenin ve kusma eğiliminin daha fazla olduğunu belirtir. Püstüllerin çıkışının diğer semptomlar üzerine etkisi ayrık tiptekinden daha azdır. Ateş ve diğer semptomlar yatışacağına birkaç gün içinde daha kötüleşir; bunun bazen erizipel ve kızamıkta da olduğunu, fakat oluş zamanlarının farklı olduğunu belirtmektedir. Bu türde püstüller birleşene kadar çok yükselmezler. Yüzdeki püstüller birleşerek tek bir büyük kırmızı kesecik şeklinde yüzü kaplar, daha sonra beyaz bir zar gibi yüze yapışır ve cilt düzeyinden çok fazla yükselmez. Sekizinci günden sonra ağrı artar, renkleri kararır ve kabuklanma 12. güne uzar. Yüzdeki püstüllerin sayısı hastalığın tehlikesini gösterir. Yüzdeki döküntüler çukurlaşma ve yara izleri bırakır. Sydenham daha sonra yapılması gereken işlemleri anlatmaktadır. Bunlardan biri ilk üç günde hastayı kanatmaktır. Püstüller çıkana kadar kanın seyreltilmesi, püstüller çıkınca haşhaş şurubu verilmesi ve tedavi için verilebilecek başka şeyler de söylenmiştir. Hastaların beslenmesinin nasıl olması gerektiğini de tariflemiştir (Sydenham, 1850b). Burun kanamasının faydalı olduğunu, kan almanın variolayı uygun sınırlara getirmede beklediği kadar iyi olmadığını, kan kirlenmeden tekrar tekrar boşaltmanın (*purging*) variolanın evla, yani ayrık tipte çıkmasına etkili olduğunu gözlemlediğini aktarmıştır. Ayrıca hastanın temiz ve serin hava almasının faydalı olduğunu da söylemiştir (Sydenham, 1850a). Sydenham, diş çıkaran bir bebekte ani bir spazm olmasının, Tabiatın çiçek, kızamık veya kızılı yüzeye çıkarma çabası olarak görülmesi gerektiğini belirtmiştir (Sydenham, 1850b, 1850a).

Hollandalı botanikçi, kimyager ve hekim Herman Booerhaave (1668-1738), *Hastalıkların Bilgisi ve Tedavisi Üzerine Aforizmalar*'ında *(Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis)* çiçek hastalığından bahsetmektedir. Çiçek üzerine 25 aforizması bulunan Boerhaave, Sydenham'ın söylediklerini okuduğunu ve buna ekleyecek şeyleri olduğunu ifade etmiştir. Çiçeğin daha çok çocuklarda görüldüğünü ve çoğunlukla salgınlar halinde seyrettiğini, kişinin yaşı ne kadar büyükse hastalığın o kadar ağır geçtiğini söylemiştir. Çiçeğin bir salgın olmasına rağmen hasta birinden bulaştığını, havadan alınarak akciğerler, ağız, burun delikleri, gırtlak, mide ve bağırsaklara ulaştığını ve sıvıları zehirlediğini belirtmiştir. Ayrıca bulaşma durumu ne kadar nazikse inflamatuvar durumun da o kadar kolay olacağını belirtmiştir (Boerhaave, 1715). Çiçeğin 'bir salgın olmasına rağmen hasta birinden bulaştığı' ifadesi çiçeğin bulaşma mekanizmasının Boerhaave tarafından günümüzde bildiğimize benzer anlaşılmasına rağmen salgınların nedenlerine dair fikirlerin halen dönemin paradigmasına uygun olduğunu göstermektedir. Kahn (1963), Boerhaave'nin çiçeği bir enfeksiyöz hastalık olarak tanımlayıp nasıl bulaştığını bildirdiğini ifade etmiştir; fakat Boerhaave'nin *Aforizmalar*'ında çiçeğin salgın olduğu ifadesi bulunmakla beraber enfeksiyöz karakteriyle ilgili bir ifade görülememiştir. Boerhaave'nin çiçek hastalığının tedavisine yönelik verdiği bilgilerin de yine kendinden önce gelenlerin verdiği bilgilerle uyumlu şekilde humoral patoloji teorisi doğrultusunda olduğu görülebilir.

Alanyazında Râzî'nin çiçek hastalığından iyileşenlerin bir daha bu hastalığa yakalanmadığını ifade ettiği ve bunun edinilmiş bağışıklığı fark ettiğini gösterdiği aktarılmıştır (Band ve Reichel, 2017; Modanlou, 2008). Fakat bu bilginin doğruluğu şüphelidir; zira Moore (1815) Râzî'nin çiçeğin iki ya da üç kez geçirilebileceğini belirttiğini söylemiştir. Gerçekten de bulgularda görülebileceği üzere Râzî, Moore'un da ifade ettiği gibi *el-Ḥâvî*'de çiçeğin çoğunlukla bir kez olsa da iki veya üç kez geçirilebileceğini söylemiştir. *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaşbe*'de ise çiçek geçirenlerin bir daha geçirmediğine dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Bölüm I'de eğer kanlarının dönüşümü tamamlanmamışsa gençlerin hastalığı geçireceği, yaşlılıkta ise kokuşmuş ve salgın getiren bir havanın hastalığa yol açabileceği bilgileri bulunmaktadır. Şu anki bilgilerimize göre çiçek hastalığını geçirip iyileşen bir kişinin bu hastalığa karşı bağışıklık kazanarak bir daha yakalanmaması beklenmektedir. On ikinci yüzyılda yaşamış İbn Rüşd (1126-1198) ya da Batıda bilinen adıyla Averroes'in, bir kişinin çiçeği sadece bir kez geçireceği bilgisi veren kişi olduğu bildirilmektedir (Freind, 1727).

Râzî'nin çiçek hastalığı ve kızamık patogenezine dair açıklamaları döneminin humoral paradigmasına uygundur. Empedokles'in (MÖ 494-434) evreni açıklamakta kullandığı dört element (ateş, hava, toprak, su) teorisi Hippokrates tarafından insan bedenine uyarlanmıştır (Bayat, 2016c). Humoral patoloji teorisi denen bu sisteme göre vücuttaki dört humor olan kan, balgam, sarı safra ve kara safranın birinin diğerlerine baskınlığı insanların mizacını, yani "demevi", "lenfavi/balgami", "kolerik/safravi" veya "mali hulyavi/sevdavi" olma durumunu belirler (Arda, 1997; Bayat, 2016c). Batı'da Rönesans'a kadar etkilenmeden hâkim olmuş, İslâm dünyasında da etkili olmuş Galenik sisteme göre ise bu humorların yanı sıra elementler, organlar, mizaçlar, faaliyetler ve kuvvetler doğal faktörlerdir. Doğal olan faktörlerin yanında doğal olmayan (doğuştan olmayan) ve doğaya karşı olanlar da bulunmaktadır (Acıduman, 2022). İnsan hayatı boyunca humorlarının değişimine göre değişir ve erken yaşlarda sıcak ve nemli bir mizaca sahipken yaşlandıkça soğur ve kurur (Pormann ve Savage-Smith, 2007a). Râzî de çiçek hastalığının ortaya çıkışının nedeni olarak bu mizaç değişikliğini göstermiş ve bu değişim herkeste olduğu için bunun görülmesinin kaçınılmaz olduğu sonucuna varmıştır. Mizaçların ani değişiminin, hastalığın gidişatını önemli ölçüde etkileyebildiği düşüncesi de Râzî'nin incelenen eseri *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'den anlaşılmaktadır. Bunun yanında hastalığın yaşlılarda nadiren de olsa görünmesine neden olan kokuşmuş ve salgın getiren bir havadan da bahsediliyor olması, miazma teorisinin etkisinin de göstergesidir.

Râzî'nin kendisine kadar gelen gelen bilgi birikimi kullandığını ve bunlara ilişkin çeşitli yorumlarını *el-Ḥâvî*'de görebiliriz. *El-Ḥâvî*'de yer alan, çiçeğin nedeniyle ilgili fikirlerini, önsözünde de bildirdiği şekilde, kendisine yapılan talep üzerine yazdığı *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'sinde geliştirerek ayrıntılarıyla açıkladığı görülmektedir. Râzî'nin bu ayrıntılı eserinde bildirdiğine göre çiçek hastalığı kanın çürümesi ve mayalanması sonucu oluşan fazlalıkların cilt üzerine atılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Öncüllerinde de kanın kokuşması ve mayalanmasının çiçeğin nedeni olduğuna dair bilgiler yer alsa da Râzî, bu bilgiye kanın büyümeyle beraber geçirdiği değişimi, bu değişimin hızı gereği bu hastalığın ortaya çıktığını ve bunun insanın doğası gereği engellenemeyeceğini de eklemiştir. Bu değişimin herkeste gerçekleşmek durumunda olması da Râzî'nin niye kimsenin bu hastalıktan kaçamayacağına dair düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. Râzî'nin, bu hastalığın neden herkeste görüldüğüne dair bu açıklaması eserde yer alan en özgün bulgu ve çiçeğin etiyolojisine dair belki de ilk teorilerdendir. Benzer dönemde başka bir coğrafyada yaşamış İsrâîlî de neden bu hastalığın herkeste görüldüğüne dair bir başka teoriyi benimsemiştir. Gebelik sırasında anneden fetüse geçen kirli sıvıların vücut tarafından cilde yakın bazı yerlere

gönderilip kötü yiyecek ve bozuk hava gibi şeyler tarafından harekete geçirilene kadar beklediğini açıklayan bu teori, daha sonra coğrafi olarak Râzî'ye yakın olmasına rağmen ʿAlî b. el-ʿAbbâs el-Mecûsî tarafından da benimsenmiştir. Endülüs'de yaşamış Zehrâvî ise uzak olmasına rağmen Râzî'nin teorisini kullanmıştır. Ullmann (1978a), Râzî'nin çiçeğin nedenini nasıl açıkladığıyla ilgili "Hastalık, esas itibariyle, hamilelik süresince temizlenmeyen kötü adet kanından dolayı çocuğun kanının kirlenmesinden meydana gelir."[387] ifadesini kullanmış, ʿAlî b. el-ʿAbbâs el-Mecûsî'nin de Râzî ile aynı fikirde olduğunu söylemiştir. Tez kapsamında yapılan araştırmalar sonucunda Ullmann tarafından verilen bu bilginin yanlışlığı açıkça görülebilir.

Râzî'nin Bağdat'ta bir hastane yapılacağı zaman nereye yapılması gerektiği sorulduğunda, Bağdat'ın çeşitli yerlerine konan taze etlerin çürümelerine bakarak hastanenin yerine karar vermesi (Modanlou, 2008) Râzî'nin hastalıkların temelinde çürümeyi hızlandıran şeylerin yattığı düşüncesinin göstergesi olabilir. Râzî'nin kızamık ve çiçeği ele alırken dini ve doğaüstü ögelerden bahsetmemiş olması, çiçek hastalığının görüldüğü mevsim ve kişileri açıklarken havanın özelliklerinden bahsetmesi, kokuşmuş havanın hastalığın görülmesine etkide bulunduğunu ifade etmesi Hippokratik paradigmaya (Arda, 1997) koşut görünmektedir. Râzî, eseri *Kitâbu Sırrı Ṣınâʿati'ṭ-Ṭıbb*'ın ilk bölümünün en başında bir şehirde çok fazla sis ve aralıksız yağmur olduğunda o şehrin sakinlerinin çiçek, kızamık, salgınlar ve cilt hastalıklarına karşı korunmasını gerektiğini söylemektedir (Brabant Kuhne, 1984; Soydan, 2023), bu bilgi de Râzî'nin hava olaylarının hastalıklar üzerine etkisi olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Çiçeğin türleri, semptomları, çıkışının öncesi ve sonrasında, döküntülerin kabuklanıp iyileşmesi sırasında ve sonrasında uygulanacak tedaviler, hastanın durumunun değerlendirilmesine ilişkin bilgiler de yine *el-Ḥâvî*'de görülebileceği üzere, Râzî'nin öncüllerinden gelen bilgileri analiz edip, bazı bilgileri dışarda bırakıp sentezleyerek oluşturduğu ve daha sonra *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe'*de düzenli bir biçimde sunduğu bilgilerdir.

Humoral patoloji teorisine göre humorların dengesinin bozulması sonucu hastalıklar oluşur. Uygulanan tedaviler de bozulan bu dengeyi yeniden kurmak içindir. Bu denge artan humorun karşıtı ilaç veya gıdalar verilerek dengelenerek ya da venesection/kan

[387] "The illness is ultimately produced from the impurity of the blood of the child arising from bad menstrual blood which was not got rid of during the pregnancy (Ullmann, 1978a, s. 83)."

alma/flebotomi ve kupa çekme/hacamat veya temizleme (kusturma, lavman ya da diüretik verme vb.) yoluyla uzaklaştırma ile yeniden kurulmaya çalışılır. Altı 'doğal olmayan', vücudun dışındaki etkenlerin (çevreleyen hava, yiyecek ve içecekler, uyku ve uyanma, egzersiz ve dinlenme, tutma ve boşaltım, mental durumlar) ayarlanması da kişinin hastalığını kontrol etmede yardımcı olabilir (Pormann ve Savage-Smith, 2007a). Râzî'nin hastalığın ortaya çıktığı zaman ve durumları aktardığı kısımdaki bilgilerde de bu doğal olmayan unsurlardan bazıları yer almaktadır. Ayrıca Râzî'nin uyguladığı tedavi yöntemlerinde hem kan alma ve kupa çekme/hacamat hem de doğal olmayan unsurlara yönelik müdahaleler yer almaktadır. Kan alma yaklaşımının yüzyıllar boyunca terk edilmediği, Sydenham dönemine gelindiğinde bile halen uygulanıyor olduğu da yapılan alanyazın incelemesinden anlaşılmaktadır.

Râzî'nin incelenen eserinde verdiği reçetelerinde çeşitli kimyasal maddeleri kullandığı görülebilir. Bu da alanyazındaki (Ağırakça, 2004; Campbell, 1926; E. Kaya, 2016; Sarton, 1927) Râzî'nin hekimlik uygulamasına kimyasal müstahzarları sokan ilk kişilerden olduğu bilgisini destekleyici bir bulgu olarak göze çarpmaktadır.

Alanyazın taraması sırasında 1988'de düzenlenen "Ebubekir Razi Kongresi" tebliğlerinin arasında *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'nin kısmi bir çevirisine ve bölümlerinin özetine rastlanmıştır. Yazıda özetlendiği ifade edilen metinler Arapça olan Leyden nüshası ve Opitz'in Almanca çevirisidir. Yazıda bu iki metnin aynı olduğu sonucuna ulaşıldığı belirtilmiştir (Erdoğan ve Köker, 1988). Verilen çeviri ve özetler incelendiğinde kitabın önsözünden ve ilk bölümünden bazı cümlelerin çevrildiği, önsözde yer alan bölüm isimlerinin bazılarının bulgularda verilen çevirilerle uyuşmadığı, VII. bölümden sonraki bölümlerin yazılmayıp "Böyle fasıllara ayırarak hastalığı 14 Fasıl'a ayırdım." şeklinde bir cümlenin verildiği, Galenus ile ilişkili verilen bilgilerin[388] bulgulardakiyle uyuşmadığı görülmüştür. Daha sonra bölümler sıralanmıştır; fakat bulgularda görüldüğü üzere Râzî'nin dördüncü bölümde belirttiği şekilde beşinci bölümden itibaren değil, ilk bölümden başlayarak verilmiştir. Özellikle birinci bölüm için kullanılmış "Çiçeğin sebepleri, nasıl oluştuğu ve bulaşması" ifadesi, Râzî'nin 'bulaşma' ifadesini kullanmamış olması nedeniyle dikkat

[388] "Bizden evvel gelen tabipler Galen (Calinos)'in Çiçek Hastalığı hakkında görüşleri olduğunu söylemişlerdir. Bunu söyleyenler kesinlikle böyle bir görüşün var olup olmadığını bilmemektedirler. Zira Calinos bu hastalıktan makalelerinde bahsetmemiştir. Makalesinin birisinde -bir sayfa kadar- sıcaktan dolayı kanın kokuşmasından bahsetmiştir. Calinos'un bazı makalelerinde çiçek hastalığının adına rastlanmış olmasına rağmen sebep ve tedavilerine ait malumat yoktur.
(…)
Calinos'un bu konuyu hiç ele almamasına da hayret etmekteyim. Halbuki bu hastalık insanlar arasında çok fazla görülmektedir (Erdoğan ve Köker, 1988, s. 20)."

çekmektedir. Diğer bölümlerin adında da kısmi farklar saptanmıştır. Sonrasında bölümlerde bahsedilenlerin birer özeti verilmiştir. Bu özette yer alan, Galenus'un hastalığa "Kara Yevoç" dediği, sırt ağrısı bulunduğunda çiçeğin ağır seyrettiği, hastalığa yakalanmamak için 14 yaşına gelmiş çocukların burunlarından kan aldırmak gibi bazı ifadelerin bildirilmesi tezin bulgular kısmında verilen bilgilerle uyuşmamaktadır.

Antik çağlardan beri var olduğu düşünülen çiçek ve kızamık (Modanlou, 2008) özellikle hastalıkların erken dönemlerinde lezyonlarının ayırt edilmesi güç hastalıklardır (Cunha, 2004a; Modanlou, 2008; Thèves vd., 2016). Râzî, çiçek ve kızamığı net bir şekilde ayırt etmeye çalışmıştır. Râzî'nin ünlü eseri *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de yaptığı ayrıma rağmen Avrupalı hekimler çiçek ve kızamığı karıştırmaya devam etmiş, bu iki hastalığın günümüzdekine göre net bir şekilde ayrımının yapılması ise ancak 1651'de İngiliz hekim Thomas Sydenham tarafından gerçekleştirilmiştir (Cunha, 2004a). Bunların ayrımını yapabilmek için bu hastalıklara çok aşina hekimler olunması gerektiği Râzî (Berche, 2022) ve Sydenham (1742) tarafından da belirtilmiştir. Yunan ve Latin dilindeki eserlerden yapılan çeviriler çiçek ile içlerinde suçiçeği, kızamık, impetigo, uyuz, veba ve sifilizin bulunduğu pek çok hastalığın birbiriyle karıştırıldığını göstermektedir (Kahn, 1963). Modern zamanların en bilgili klinisyeni, klinik gözlemcisi (Cunha, 2004a), "Modern Tıbbın Babası" ve "stetoskop kullanan gelmiş geçmiş en büyük teşhis uzmanları"ndan biri olarak anılan, Johns Hopkins Hastanesi'nin kurucularından (Warsh, 2018) olan Kanadalı hekim Sir William Osler (1849-1919) da çiçeğin prodromal fazı sırasında kolaylıkla kızamıkla karıştırılabileceğini ifade etmiştir (Cunha, 2004).

İyi bir gözlemci ve klinisyen olarak nitelendirilen Râzî, eserlerinde aktardığı bilgileri öncüllerinin eserlerinde yer alan bilgilerin yanı sıra kendi tecrübelerine de dayanarak yazmıştır. Özellikle *el-Ḥâvî'*deki ilgili kısımlar incelenirken Râzî'nin kendinden önceki yazarlardan alıntılar yaptıktan sonra kendi vardığı sonucu ve düşüncelerini verdiği, bir nevi tartışma yaptığı görülebilmektedir. Her ne kadar ölümünden sonra öğrencileri tarafından toplanmış (Ullmann, 1978b) olsa da, özellikle eseri *el-Ḥâvî*'deki alıntıları yaparken ya alıntı yaptığı yazarların ya da eserlerin isimlerini andığı ve bu konuda çok özenli davrandığı için alıntıları yaptığı eserlerin büyük kısmı kayıpken, orijinaline ulaşılabilenlerde Râzî'nin aktardıklarıyla uyumlu bilgilerin mevcut olduğu fark edilmiştir. Bu da bugünkü bakış açısıyla etik ilkelere uygun davrandığının göstergelerinden biri olarak sayılabilir.

İncelemeler sonucunda Râzî'nin eserinin öneminin, bu hastalıkların ilk kez ayrımını yapmasından daha ziyade bu ayrımın Râzî tarafından net bir şekilde ele alınmaya çalışılmasından, bu hastalıkların neden herkeste göründüğünü açıklama çabasından ve özel olarak bu hastalıklar üzerine yazılmış bir eser olmasından ileri gelmekte olduğu söylenebilir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Amaçlarından biri Râzî'nin çiçek ve kızamık üzerine yazılmış, Latince, Süryânîce, Yunanca, İngilizce, Fransızca, İbranice ve Almancaya çevrilerek, dört yüz yıllık bir süre içinde kırka yakın kez basılmış, tıp tarihinde önemli bir etki ve yere sahip eseri *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'nin Türkçe tıp tarihi alanyazınına kazandırılması olan bu çalışmada; *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe,* İngilizce ve Almanca çevirileri karşılaştırılarak ilk kez tam metin olarak Türkçeye çevrilmiştir. Sonrasında, çevrilen bu metin hem Râzî'nin diğer çalışmalarında çiçek ve kızamıkla ilgili yer alan bölümlerle, hem de Râzî'nin öncüllerinin ve ardıllarının günümüze ulaşan ve bu hastalıkla ilgili olabilecek metinleriyle karşılaştırılmıştır. *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'de, önsözünde Râzî'nin de belirttiği üzere çiçek ve kızamığın nedenlerinin, belirtilerinin, türlerinin, farklarının, prognozunun, tedavilerin, özellikle çiçek için döküntülerin, oluşan kabukların ve hastalık sonrası görülen izlerin tedavilerinin, bu hastalıklar sırasında yenilip içileceklerin, yapılması ve yapılmaması gerekenlerin ayrıntılı olarak ele alındığı görülmüştür. Bu eserde, adından da anlaşılacağı üzere çiçek ve kızamık hastalıklarından başka bir hastalığa yer verilmemiştir.

Metinde rastlanan en özgün bulgu Râzî'nin çiçek hastalığının nedenini açıklamak için ortaya koyduğu fikirdir. Râzî'ye göre çiçek hastalığı kanın çürümesi ve mayalanmasıyla oluşmakta; kanın, büyümeyle beraber bir şarabın oluşumuna benzer bir değişim geçirmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Çocukların mizaçları nedeniyle genç bir insana dönüşürken kanlarının geçirdiği hızlı değişim çiçek hastalığının görülmesini zorunlu kılmaktadır ve bu neredeyse her kişi için geçerlidir. Bununla beraber hastalığın görülmesinin beklenmediği yaşlılarda bile çeşitli dış etkenler sebebiyle hastalığın çok nadir de olsa görülebileceğinden bahsedilmektedir. Kızamığın oluşumunu safravi kanın fazlalığına bağlayan Râzî, hem etiyolojik açıdan hem de çiçek ve kızamıkta görülen belirtilerin farklılığından bahsederek bu hastalıkları ayırmaktadır. Eserin diğer kısımlarında Râzî'nin hem kendinden önce bu hastalıklarla ilgili mevcut bilgilerden, hem de kendi tecrübelerinden bir sentez yaparak bunları açıkladığı sonucuna ulaşılmıştır. Çok yakın geçmişte yaşadığımız Sars-CoV-2 salgını, salgınlarla baş etmede hastalık etkenlerinin anlaşılmasının ne kadar önemli olduğunu bir kez daha göstermiştir. Teknik imkanların olmadığı, hastalıkların gerçek etkenlerinin bilinmediği o çağlarda hastalıkları anlayıp etiyolojilerinin bulunması yönündeki çaba takdire şayandır.

İncelemeler sonucunda Râzî'nin eserinin öneminin, bu hastalıkların ilk kez ayrımını yapmasından ziyade bu ayrımın Râzî tarafından net bir şekilde ele alınmaya çalışılmasından,

bu hastalıkların neden herkeste göründüğünü açıklama çabasından ve bu hastalıklar üzerine yazılmış müstakil bir eser olmasından ileri gelmekte olduğu söylenebilir. Eserin, Zehrâvî ve İbn Sînâ gibi İslâm Altın Çağı'nın önemli hekimleri için kaynak oluşturduğu düşünülmektedir.

Râzî'nin *el-Ḥâvî*'sinde yaptığı alıntılara ve bunların günümüze ulaşan ve çalışma sırasında Râzî'nin işaret ettiği yerlerde erişilebilmiş metinlere göre, Râzî'nin asıllarına sadık alıntılar yaptığı ve bunların sahiplerini de açıkça belirttiği görülmüştür. Bunun, günümüzden yaklaşık 1100 yıl öncesinde yazılan bir eserde dahi olsa, doğru kaynak göstermenin önemine dikkat çektiği düşünülmüştür. Bundan hareketle, güvenilir bir kaynak olduğu sonucuna varılan Râzî'nin, günümüze ulaşamamış eserler için de yararlanılabilecek/doğru olma olasılığı yüksek alıntılara yer verdiği söylenebilir.

Bu çalışma sırasında önemi anlaşılan bir diğer şey, doğru terminolojinin kullanılmasıdır. Bir örnek olarak salgın, veba, bulaşıcı hastalık, enfeksiyon gibi bugün kafamızda benzer kavramların şekillenmesine yol açan kelimelerin özellikle tarihsel metinlerde birbiri yerine veya yanlış kullanılmasının yanlış anlaşılmalara ve/veya bilgilerin yanlış yayılmasına yol açabileceği düşünülmektedir. Tartışmada belirtilen, aynı yazarların/eserlerin farklı kişilerce yapılan çevirileri karşılaştırılırken tespit edilen farklıların, yapılan çalışmalarda çok farklı sonuçlara ulaşılmasında etkili olabileceği fark edilmiştir. Bu nedenle özellikle de eski metinler incelenirken çok dikkatli olunması, erişilen bilgilerin bilgi ve mantık süzgecinden geçirilmesi, günümüzde artık bilginin çok daha erişebilir olduğu bir ortamda bulunduğumuzdan özenli davranılarak mümkünse ilk kaynağa gidilerek kontrol edilmesi doğru ve güvenilir sonuçlara varılmasına yardımcı olacaktır. Bunu yapabilmek için alanyazına hâkim olunması, bu amaçla da bolca araştırma ve okuma yapılması gerekmektedir.

Günümüzde çiçek ve kızamık dendiğinde anlaşılan hastalık tablolarının, eski metinlerde rastlananlarla aynı olmama ihtimali hiçbir zaman akıldan çıkarılmamalıdır, aksi takdirde anakronizmin önüne geçilemeyecektir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde hastalıkların patogenezlerinin açıklanmasına dair yaşanan dramatik değişiklikler asla göz ardı edilmemeli ve özellikle bu dönemden daha eski eserler incelenirken hep hatırlanmalıdır.

Son olarak *Kitâbu'l-Cuderî ve'l-Ḥaṣbe*'nin Türkçeye çevirisi orijinal Arapça metinden değil, İngilizce ve Almanca çevirilerinden yapıldığı için çevirmen hatalarının olabileceği akılda tutulmalı; dil ve kültürler arası fark, orijinal metin yazıldığı ve çevirilerin yapıldığı zaman farkının dile yansıması gibi nedenlerle anlam değişikliklerinin gerçekleşmiş

olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Metnin Arapçadan Türkçeye doğrudan çevrilmesiyle varsa bazı anlam kayıplarının düzelebileceği, anlam bakımından orijinal metne daha yakın bir çeviri elde edilebileceği düşünülmektedir. Aynı eserlerin bir zaman sonra tekrar çevrilmesi boşa bir çaba olarak görülmemeli, bunun yapılmış olabilecek hataları düzeltmek ve daha doğru bilgiye erişmek için bir fırsat olduğu düşünülmelidir.

KAYNAKLAR

Acıduman, A. (t.y.). Orta Çağ'da İslam dünyasında yazılmış eserlerde "Çiçek ve Kızamık" üzerine-Gerileme Dönemi-III: el-Mūcez fī'ṭ-Ṭıbb. *Gülhane Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Dergisi*, *Kabul edilmiş makale*.

Acıduman, A. (2021). Şanizade Ataullah Efendi. İçinde K. Fleet, G. Krämer, D. Matringe, J. Nawas, & D. J. Stewart (Ed.), *Encyclopaedia of Islam Three Online*. Brill. https://doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_23856

Acıduman, A. (2022). Bergamalı Galenus'un Tıbbi Sistemine Kısa Bir Bakış. *Anadolu Tıbbı Dergisi*, *1*, 59-65.

Acıduman, A. (2024a). Orta Çağ'da İslam Dünyasında Yazılmış Eserlerde "Çiçek ve Kızamık" üzerine-Altın Çağ-I: Kāmilu'ṣ-Ṣınāʿati'ṭ-Ṭıbbiyye. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, *14*(1), 68-89. https://doi.org/10.31020/mutftd.1397072

Acıduman, A. (2024b). Orta Çağ'da İslam Dünyasında Yazılmış Eserlerde "Çiçek ve Kızamık" Üzerine-Gerileme Dönemi-I: Kitābu'l-Muḫtārāt fī'ṭ-Ṭıbb. *Gülhane Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Dergisi*, *1*(1), 27-37.

Acıduman, A., & Arda, B. (2012). Çocuk hastalıkları perspektifinden Razi ve "vaka temelli eseri" Kitâbü't-Tecârib. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, *55*(4), 216-234.

Acıduman, A., & Aşkit, Ç. (2022). Orta Çağ'da yazılmış bazı Arapça kaynaklara göre Efesli Rufus'un çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine söyledikleri. *Dört Öge*, *22*, 1-32.

Acıduman, A., & Aşkit, Ç. (2023). Orta Çağ'da İslam Dünyasında Yazılmış Eserlerde "Çiçek ve Kızamık" Üzerine: Çeviri Dönemi. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, *13*(3), 576-591. https://doi.org/10.31020/mutftd.1335234

Acıduman, A., & Aşkit, Ç. (2024a). Orta Çağ'da İslam dünyasında yazılmış eserlerde "Çiçek ve Kızamık" üzerine-Altın Çağ-II: Zehrāvī Kitābu't-Taṣrīf'inde Rāzī'nin Kitābu'l-Cederī ve'l-Ḥaṣbe'sinden etkilendi mi? Karşılaştırmalı bir çalışma. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, *14*(2), 236-265. https://doi.org/10.31020/mutftd.1462873

Acıduman, A., & Aşkit, Ç. (2024b). Orta Çağ'da İslam dünyasında yazılmış eserlerde "Çiçek ve Kızamık" üzerine-Gerileme Dönemi-II: Kitābu't-Teysīr fī'l-Mudāvāt ve't-Tedbīr. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, *14*(3), 489-497. https://doi.org/10.31020/mutftd.1472254

Adams, F. (1844). Appendix to the Commentary on Book Second. On Smallpox and Measles (F. Adams, Çev.). İçinde Paulus Æeginata, *The Seven Books of Paulus Æginata. Translated from*

the Greek. With a Commentary Embracing a Complete View of the Knowledge Possessed by the Greeks, Romans, and Arabians on All Subjects Connected With Medicine and Surgeryby Francis Adams.: C. I. Printed for the Sydenham Society.

Afyoncu, E. (2020, Kasım 15). *Az kalsın kızamık yüzünden Osmanlı hanedanı sona erecekti*. Sabah. https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2020/11/15/az-kalsin-kizamik-yuzunden-osmanli-hanedani-sona-erecekti

Ağırakça, A. (2004). Ebu Bekr Muhammed İbn Zekeriyya er-Râzî. İçinde *İslâm Tıp Tarihi [Başlangıçtan VII/XIII. Yüzyıla Kadar]* (ss. 154-184).

Ahmadı, A. A., Şirin, H., & Ergüder, T. (2020). Dünyada Salgın Tarihçesi. *Türkiye Sağlık Okuryazarlığı Dergisi*, *1*(2), 87-97.

al-Rāzī, A. B. M. b. Z. (1872). *Abū Bakr Muḥammad b. Zakariyyā al-Rāzī. Book on Smallpox and Measles*. Printed at the expense of the Syrian Protestant College in Beirut.

Alper, Ö. M. (2004). Mesîhî, Ebû Sehl. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 29, ss. 313-314). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/mesihi-ebu-sehl

ar-Rāzī, A. B. M. b. Z. (2000). *Al-Ḥāwī fī al-ṭibb.: C. Vol VI.* (M. M. Ismāʿīl, Ed.; First Edition). Dar Al-Kotob Alilmiyah.

Arda, B. (1997). *Batı Ortaçağı'nda Hastalık Kavramı*. Güneş Kitabevi Ltd. Şti.

Ar-Rází, A. B. M. I. Z. (1848a). *A Treatise on the Small-pox and Measles* (W. A. Greenhill, Çev.). Sydenham Society.

Ar-Rází, A. B. M. I. Z. (1848b). Divisio Morborum Cap. 149. (W. A. Greenhill, Çev.). İçinde *A Treatise on the Small-pox and Measles* (ss. 90-95). Sydenham Society.

Ar-Rází, A. B. M. I. Z. (1848c). Liber ad Almansorem. Lib. X. Cap. 18. (W. A. Greenhill, Çev.). İçinde *A Treatise on the Small-pox and Measles* (ss. 84-86). Sydenham Society.

Ar-Rází, A. B. M. I. Z. (1848d). Liber Continens Lib. XVIII. Cap. 4. (W. A. Greenhill, Çev.). İçinde *A Treatise on the Small-pox and Measles* (ss. 131-132). Sydenham Society.

Ar-Rází, A. B. M. I. Z. (1848e). Liber Continens Lib. XVIII. Cap. 8. (W. A. Greenhill, Çev.). İçinde *A Treatise on the Small-pox and Measles* (ss. 101-130). Sydenham Society.

Ar-Rází, A. B. M. I. Z. (1848f). Treatise on the Small-pox and Measles (W. A. Greenhill, Çev.). İçinde *A Treatise on the Small-pox and Measles*. Sydenham Society.

Band, I. C., & Reichel, M. (2017). Al Rhazes and the Beginning of the End of Smallpox. *JAMA Dermatology*, *153*(5), 420. https://doi.org/10.1001/jamadermatol.2017.0771

Bayat, A. H. (2016a). İslam Tıbbı. İçinde *Tıp Tarihi* (Genişletilmiş 3. Baskı, ss. 192-235). Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.

Bayat, A. H. (2016b). Osmanlı Tıbbı. İçinde *Tıp Tarihi* (Genişletilmiş 3. Baskı, ss. 295-338). Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.

Bayat, A. H. (2016c). Yunan Medeniyetinde Tıp. İçinde *Tıp Tarihi* (Genişletilmiş 3. Baskı, ss. 98-127). Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.

Bedevian, A. K. (1994). *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names*. Medbouly Library.

Berche, P. (2022). History of measles. *La Presse Médicale*, *51*(3), 104149. https://doi.org/10.1016/j.lpm.2022.104149

Blackwell, E. (1751). *The citrul or Water-melon* [Graphic]. George Arents Collection, The New York Public Library. https://digitalcollections.nypl.org/items/25680360-fcde-0136-8664-0bdcd9aee078

Boerhaave, H. (1715). *Boerhaave's Aphorisms: Concerning the Knowledge and Cure of Diseases* (J. Delacoste, Çev.). Printed for B. Cowse, and W. Innys, in St. Paul's Church-Yard.

Brabant Kuhne, R. (1984). El Sirr sinä'at al-tibb de Abû Bakr Muhammad b. Zakariyyâ al-Râzi: Traducción. *Al-Qantara*, *5*(1), 235-292.

Britannica, T. (2023). Citron. Içinde Editors of Encyclopaedia (Ed.), *Encyclopedia Britannica*. https://www.britannica.com/plant/citron

Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. (2024, Nisan 10). *Thomas Sydenham*. Encyclopedia Britannica. https://www.britannica.com/biography/Thomas-Sydenham

Câlînûs. (XI. yy. H.). *اعراض جالينوس!*. Tahran Meclis 3974.

Campbell, D. (1926). Arabic Medical Writers and Their Works (The Eastern Caliphate). İçinde *Arabian Medicine and Its Influence of Middle Ages* (C. 1, ss. 60-84). Kegan Paul, Trench, Trubner&Co., Ltd.

Castiglioni, A. (1947a). Arabian Medicine (E. B. Krumbhaar, Çev.). İçinde *A History of Medicine* (2nd bs, ss. 258-287). Alfred A Knopf, Inc.

Castiglioni, A. (1947b). Medicine in the Later Middle Ages (E. B. Krumbhaar, Çev.). İçinde *A History of Medicine* (2nd bs, ss. 323-407). Alfred A Knopf, Inc.

CDC. (2017). *Who Should Get Vaccination*. CDC Smallpox. https://www.cdc.gov/smallpox/vaccine-basics/who-gets-vaccination.html

CDC. (2024a, Mayıs 1). *History of Smallpox*. https://www.cdc.gov/smallpox/history/history.html

CDC. (2024b, Mayıs 1). *Treatment-Smallpox*. CDC Smallpox. https://www.cdc.gov/smallpox/clinicians/treatment.html

Constantinus Africanus. (1515). Pantechni decem libri theorices: Et decem practices: Cum tractatu de gradibus medicinarum Constantini. İçinde *Omnia opera Ysaac ...: Cum quibusdam aliis*

opusculis. Liber de definitionibus. Liber de elementis. Liber dietarum universalium: Cum commento Petri Hispani. Liber dietarum particularium: Cum commento ejusdem. Liber de urinis cum commento ejusdem. Liber de febribus. Pantechni decem libri theorices: Et decem practices: Cum tractatu de gradibus medicinarum Constantini. Viaticum Ysaac quod Constantinus sibi attribuit. Liber de oculis Constantini. Liber de stomacho Constantini. Liber virtutum de simplici medicina Constantini. Compendium Megatechni Galeni a Constantino compositum. [Lugduni] Curavit ea imprimi Bartholomeus Trot in officina Johannis de Platea.

Cunha, B. A. (2004a). Smallpox and measles: Historical aspects and clinical differentiation. *Infectious Disease Clinics of North America*, *18*(1), 79-100. https://doi.org/10.1016/S0891-5520(03)00091-6

Cunha, B. A. (2004b). The cause of the plague of Athens: Plague, typhoid, typhus, smallpox, or measles? *Infectious Disease Clinics of North America*, *18*(1), 29-43. https://doi.org/10.1016/S0891-5520(03)00100-4

Damon, I. K. (2007). Poxviruses. Içinde E. J. Baron, M. L. Landry, J. H. Jorgensen, & M. A. Pfaller (Ed.), *Manual of Clinical Microbiology* (9th ed, ss. 1631-1640). ASM Press.

Das, A. R. (2014). Reevaluating the Authenticity of the Fragments from Galen's "On The Medical Statements In Plato's" Timaeus (Scorialensis graec. Φ-III-11, ff. 123 R -126 V). *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, *192*, 93-103.

Dols, M. W. (1974). Plague in Early Islamic History. *Journal of the American Oriental Society*, *94*(3), 371. https://doi.org/10.2307/600071

el-İsrâîlî, İ. b. S. (1193). *Kitabu'l-Hummeyât*. Köprülü Kütüphanesi.

Elias, E. A., & Elias, Ed. E. (1962). *Elias' Modern Dictionary Arabic-English* (9th ed). Elias' Modern Press.

Erdoğan, Y., & Köker, A. H. (1988). Razi ve Çiçek Hastalığı. İçinde A. H. Köker (Ed.), *Ebubekir Razi (865-925)-Gevher Nesibe Sultan anısına düzenlenen "Ebubekir Razi Kongresi" Tebliğleri* (ss. 17-26). Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü.

Fenner, F., Henderson, D. A., Arita, I., Ježek, Z., & Ladnyi, I. D. (1988). *Smallpox and its Eradication*. World Health Organization.

Ferre, L. (with Boucher, E., & Mahmud, B.). (2023). *Isaac Israeli's "The Definition of Fever and Its Essence": In Its Hebrew Translations (The First Treatise of "The Book on Fevers") (Accompanied by Arabic, Latin, and Old Spanish editions and English translation)*. American Philosophical Society Press.

Feyiz, F., & Şanal, R. (2021). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısından XX. Yüzyıla Kadar Konya'da Yaşanan Çiçek Salgını ve Telkîh-i Cederî. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *28*, 217-235.

Flemming, R. (2018). Galen and the Plague. Içinde C. Petit (Ed.), *Galen's Treatise Περὶ Ἀλυπίας (*De indolentia*) in Context* (C. 52, ss. 219-244). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004383302_011

Foment. (2024, Eylül 9). Collins English Dictionary. https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/foment

Fracastoro, G. (1546). *De contagionibus et contagiosis morbis et eorum curatione, liber primus* (L. Meunier, Çev.). Société d'éditions Scientifiques.

Freind, J. (1727). *The History of Physick* (Second edition, corrected). J. Walthoe.

Galeni, C. (1822). De usu partium corporis humani lib. IX. İçinde C. G. Kühn (Ed.), *Opera Omnia: C. Tomvs III* (ss. 684-758). Car. Cnoblochii.

Galeni, C. (1825). De praesagitione ex pulsibus lib. II. İçinde C. G. Kühn (Ed.), *Galeni Opera Omnia: C. Tomvs IX* (ss. 271-329). Car. Cnoblochii.

Galeni, C. (1827). De compositione medicamentorum per genera lib. II. et lib. IV. İçinde C. G. Kühn (Ed.), *Opera Omnia: C. Tomvs XIII* (ss. 458-561, 652-762). Car. Cnoblochii.

Galien. (1283). *كتاب جالينوس فى منافع الاعضاء « Traité de Galien sur les usages des membres du corps (De usu partium) », tradui par Ḥonaïn ibn Isḥâq.* (ibn I. (Abū Y. Honayn, Çev.). Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits, Arabe 2853.

Garrison, F. H. (1929). *An Introduction to the History of Medicine* (4th bs). W. B. Saunders Company.

Ghafouri, R., Araj-khodaei, M., Targhi, S., Varshochi, M., Parsian, Z., Yarani, R., & J. Golzari, S. (2019). First report of a disease by rhazes 10 centuries ago. *International Journal of Preventive Medicine*, *10*(1), 6. https://doi.org/10.4103/ijpvm.IJPVM_216_17

Glass gall. (t.y.). Collins English Dictionary. Geliş tarihi 21 Eylül 2024, gönderen https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/glass-gall

Guarnieri's Vaccine Bodies. (1901). *JAMA*, *XXXVII*(22), 1466. https://doi.org/doi:10.1001/jama.1901.02470480036004

Hankinson, R. J. (Ed.) (with Lloyd, G. E. R., Tieleman, T., Morison, B., Donini, P., Rocca, J., Debru, A., Van Eijk, P. J., Vogt, S., Flemming, R., & Nutton, V.). (2023). *Galenos Kitabı* (N. Nirven, Çev.). Albaraka Yayınları.

Hays, J. N. (2005). *Epidemics and pandemics: Their impacts on human history*. ABC-CLIO, Inc.

Ḥunayn ibn Isḥāq al-'Ibādī. (1928). *The book of the ten treatises on the eye, ascribed to Hunain ibn Is-hâq (809-877 A.D.): The earliest existing systematic text-book of ophthalmology / the Arabic text edited from the only two known manuscripts, with an English translation and glossary* (M. Meyerhof, Ed.). Government Press.

İbn Sînâ. (2018). *Tahbîzü'l-mathûn el-Kânûn Fi't-Tıb Tercümesi: C. 5. Cilt: Cüz'iyât* (M. Koç & E. Tanrıverdi, Ed.; Tokadî Mustafa Efendi, Çev.; 1. baskı). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

İbn-i Sînâ. (2000). Bervrak;Burak (Boraks; Sodium borate) (E. Kâhya, Çev.). İçinde *El-Kanûn fi't-Tıbb: C. İkinci Kitap* (ss. 126-127). Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

İbn-i Sînâ. (2015). Veba ve O Cinsten Hastalıklar; Çiçek ve Kızamık (E. Kâhya, Çev.). İçinde *El-Kânûn fi't-tıbb: C. Dördüncü Kitap* (ss. 122-137). Atatürk Kültür Merkezi.

İlgili, Ö., & Acıduman, A. (2017). Aeginalı Paulus'un Epitome Adlı Eserinde Hamile Bakımı ve Pediyatri Üzerine. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, *70*(1), 5-12. https://doi.org/10.1501/Tipfak_0000000958

J. S. P. (1936). Galeni in Platonis Timaeum Commentarii Fragmenta. *The Journal of Hellenic Studies*, *56*(Part 2), 265-269.

Jenner, E. (1798). *An inquiry into the causes and effects of the variolæ vaccinæ, a disease discovered in some of the western counties of England, particularly Gloucestershire, and known by the name of the cow pox*. Printed for the author, by Sampson Low ... and sold by Law ... and Murray and Highley.

Johnston, I., & Papavramidou, N. (2024). On Prognosis from the Pulses (De praesagitione ex pulsibus, libri IV IX.205–430K) Book II. Içinde A. Touwaide (Ed.), *Galen on the Pulses: Medico-historical Analysis, Textual Tradition, Translation* (C. 10, ss. 440-462). De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9783110612677-001

Kaadan, A. N. (2000). Al Razi's book on smallpox and measles. *Qatar Medical Journal*, *9*(2), 5-8.

Kahl, O. (2015). *The Sanskrit, Syriac and Persian sources in the Comprehensive book of Rhazes*. Brill.

Kahn, C. (1963). History of Smallpox and Its Prevention. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, *106*(6), 597. https://doi.org/10.1001/archpedi.1963.02080050599011

Karamüftüoğlu, N., & Aksakal, F. N. B. (2023). Tarihte Görülen Salgınlar/Salgınlar Çağının Gerçekleri- Önemi, Önlemleri ve Öğrenimleri. *Sağlık ve Toplum 3-13*, *33*(2), 3-13.

Kardaş, A. (2020). Cumhuriyet Döneminde Çiçek Salgınları ve Alınan Önlemler. *The Journal of Academic Social Science Studies*, *82*, 309-321.

Karmi, G. (1978). A Medieval Compendium of Arabic Medicine: Abū Sahl al-Masīḥī's "Book of the Hundred". *Journal for the History of Arabic Science*, *2*(2), 270-290.

Kaya, E. (2016). *Terceme-i Kitâb-ı Ebûbekir Râzî: İnceleme-metin-dizin* [Doktora Tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.

Kaya, M. (1999). İbn Zühr. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 20, ss. 469-472). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-zuhr

Kaya, M. (2007). Râzî, Ebû Bekir. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ss. 479-485). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/razi-ebu-bekir

Kaya, M. (2013). Yuhannâ b. Serâbiyûn. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (s. 583). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/yuhanna-b-serabiyun

Kaya, M. C. (2013). Yuhannâ b. Mâseveyh. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 43, s. 582). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/yuhanna-b-maseveyh

Kayzer, F. H., Bienz, K. A., Eckert, J., & Zinkernagel, R. M. (2002a). Paramyxoviridae'ler (M. Anğ Küçüker, E. Tümbay, Ö. Anğ, & Z. Erturan, Çev.). İçinde *Tıbbi Mikrobiyoloji* (9. Baskı, ss. 459-462). Nobel Tıp Kitapevleri.

Kayzer, F. H., Bienz, K. A., Eckert, J., & Zinkernagel, R. M. (2002b). Poxvirus'lar (Çiçek Virusları) (M. Anğ Küçüker, E. Tümbay, Ö. Anğ, & Z. Erturan, Çev.). İçinde *Tıbbi Mikrobiyoloji* (9. Baskı, ss. 433-436). Nobel Tıp Kitapevleri.

Lane, E. W. (1968). *Lane Arabic-English Lexicon* (C. 2). Libraire du Liban.

Langer, W. L. (1976). Immunization against Smallpox before Jenner. *Scientific American*, *234*(1), 112-117. https://doi.org/10.1038/scientificamerican0176-112

Leonardo, R. A. (1943). *History of Surgery*. Froben Press.

Littman, R. J., & Littman, M. L. (1973). Galen and the Antonine Plague. *The American Journal of Philology*, *94*(3), 243-255. https://doi.org/10.2307/293979

Mâdhavakara. (1920). *Madhavanidana by Madhavakara, with the Commentary of Madhukosa by Vijayarakshita & Srikanthadatta and Commentary of Atankadarpana, by Vachaspati Vaidya. Edited by Vaidya Jadwoji Tricumji Acharya* (1st ed.). Pândurang Jâwajî.

Madhavakara, S. (1943). *The Madhava Nidana of Sri Madhavakara with the Sudhalahari Comments by Pri Sri Umesananda Sarma Edited with Indices&Appendices etc., by Pt. Sri Brahma Sankara Sastri*. Jaya Krishna Das Haridas Gupta.

Maimonides, M. (1135). *Mukhtaṣarāt* ([DE-SBB] Wetzstein I 89) [Microfilm]. Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, 6231.

Martin, P. M. V., & Martin-Granel, E. (2006). 2,500-year Evolution of the Term Epidemic. *Emerging Infectious Diseases*, *12*(6), 976-980. https://doi.org/10.3201/eid1206.051263

Martini, M., Bifulco, M., & Orsini, D. (2022). Smallpox vaccination and vaccine hesitancy in the Kingdom of the Two Sicilies (1801) and the great modernity of Ferdinand IV of Bourbon: A glimpse of the past in the era of the SARS-COV-2 (COVID-19) pandemic. *Public Health*, *213*, 47-53. https://doi.org/10.1016/j.puhe.2022.09.012

May, M. T. (1968). The Ninth Book of Galen on the Usefulness of the Parts [The Encephalon, Cranial Nerves, and Cranium]. Içinde *Galen on the Usefulness of the Parts of the Body-Περὶ χρείας μορίων-De usu partium* (ss. 424-461). Cornell University Press.

Mercan, B. (2017). *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele* [Yüksek Lisans Tezi]. Kırklareli Üniversitesi.

Merriam-Webster. (t.y.-a). *Coction*. Merriam-Webster.Com Dictionary. Geliş tarihi 21 Ağustos 2024, gönderen https://www.merriam-webster.com/dictionary/coction

Merriam-Webster. (t.y.-b). *Fleawort*. Merriam-Webster.Com Dictionary. Geliş tarihi 25 Ağustos 2024, gönderen https://www.merriam-webster.com/dictionary/fleawort

Merriam-Webster. (t.y.-c). *Lemnian bole*. Merriam Webster Dictionary. Geliş tarihi 03 Ekim 2024, gönderen https://www.merriam-webster.com/dictionary/lemnian+earth

Merriam-Webster. (t.y.-d). *Rice meal*. Merriam Webster Dictionary. Geliş tarihi 16 Eylül 2024, gönderen https://www.merriam-webster.com/dictionary/rice+meal

Merriam-Webster. (t.y.-e). *Rusot*. Merriam Webster Dictionary. Geliş tarihi 31 Ağustos 2024, gönderen https://www.merriam-webster.com/dictionary/rusot

Merriam-Webster. (t.y.-f). *Sal prunella*. Merriam Webster Dictionary. Geliş tarihi 21 Eylül 2024, gönderen https://www.merriam-webster.com/dictionary/sal+prunella

Merriam-Webster. (t.y.-g). *Smallage*. Merriam Webster Dictionary. Geliş tarihi 28 Ağustos 2024, gönderen https://www.merriam-webster.com/dictionary/smallage

Merriam-Webster. (t.y.-h). *Tabasheer*. Merriam-Webster.Com Dictionary. Geliş tarihi 25 Ağustos 2024, gönderen https://www.merriam-webster.com/dictionary/tabasheer

Merriam-Webster. (t.y.-i). *Weights and Measures Table*. Merriam Webster Dictionary. Geliş tarihi 28 Ağustos 2024, gönderen https://merriam-webster.com/assets/mw/static/table/collegiate/weight.jpg

Merriam-Webster. (2024a, Ağustos 16). *Pound*. Merriam Webster Dictionary. https://www.merriam-webster.com/dictionary/pound

Merriam-Webster. (2024b, Ağustos 18). *Scruple*. Merriam Webster Dictionary. https://www.merriam-webster.com/dictionary/scruple

Meyerhof, M. (1926). New Light on Hunain Ibn Ishaq and His Period. *Isis*, *8*(4), 685-724. https://doi.org/10.1086/358440

Meyerhof, M. (1930). The "Book of Treasure", an Early Arabic Treatise on Medicine. *Isis*, *14*(1), 55-76. https://doi.org/10.1086/346485

Meyerhof, M. (1931). Science and Medicine. İçinde T. Arnold & A. Guillaume (Ed.), *The Legacy of Islam* (ss. 311-355). Oxford University Press.

Meyerhof, M. (1935). Thirty-Three Clinical Observations by Rhazes (Circa 900 A.D.). *Isis*, *23*(2), 321-372. https://doi.org/10.1086/346968

Mitchell, B. (2005). The Control of Smallpox in the British Army During the Nineteenth Century Based on Records from the Windsor Garrison. *Journal of the Society for Army Historical Research*, *83*(334), 152-157.

Modanlou, H. D. (2008). A Tribute to Zakariya Razi (865 – 925 AD), An Iranian Pioneer Scholar. *Archives of Iranian Medicine*, *11*(6), 673-677.

Molénat, J. P. (1995). Al-Razi, Abu Bakr Muhammad B. Zakariyya. Içinde C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, & G. Lecomte (Ed.), *The encyclopaedia of Islam. 8. Ned—Sam: C. VIII Ned-Sam* (ss. 474-477). E. J. Brill.

Moore, J. (1815). *The History of the Small Pox*. Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row.

Morens, D. M., & Littman, R. J. (1992). Epidemiology of the Plague of Athens. *Transactions of the American Philological Association (1974-)*, *122*, 271-304. https://doi.org/10.2307/284374

Murray, P. R., Rosenthal, K. S., & Pfaller, M. A. (2016a). Paramyxoviruses. Içinde *Medical microbiology* (8. edition, ss. 475-486). Elsevier.

Murray, P. R., Rosenthal, K. S., & Pfaller, M. A. (2016b). Poxviruses. Içinde *Medical microbiology* (8. edition, ss. 447-452). Elsevier.

Needham, J. (with Lu, G.-D.). (2004). *Science and Civilisation in China: Volume 6: Biology and biologicial technology ; Part VI: Medicine* (N. Sivin, Ed.). Cambridge University Press.

Nickel, D. (2002). On the Authenticity of an 'Excerpt' From Galen's Commentary on the Timaeus. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, *Supplement*(No. 77, The Unknown Galen), 73-78. https://doi.org/10.1111/j.2041-5370.2002.tb02280.x

OED. (t.y.-a). *citrul—Quick search results*. Oxford English Dictionary. Geliş tarihi 16 Ekim 2024, gönderen https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=citrul

OED. (t.y.-b). *coction—Quick search results | Oxford English Dictionary*. Oxford English Dictionary. Geliş tarihi 21 Ağustos 2024, gönderen https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=coction

OED. (t.y.-c). *collyrium—Quick search results*. Oxford English Dictionary. Geliş tarihi 31 Ağustos 2024, gönderen https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=collyrium

OED. (t.y.-d). *ebullition—Advanced search results in Meanings*. Oxford English Dictionary. Geliş tarihi 25 Ağustos 2024, gönderen https://www.oed.com/search/advanced/Meanings?textTermText0=ebullition&textTermOpt0=WordPhrase

OED. (t.y.-e). *galls—Quick search results*. Oxford English Dictionary. Geliş tarihi 31 Ağustos 2024, gönderen https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=galls

OED. (t.y.-f). *Gum sagapenum*. Oxford English Dictionary. Geliş tarihi 23 Eylül 2024, gönderen https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=gum+sagapenum

OED. (t.y.-g). *Pint*. Oxford English Dictionary. Geliş tarihi 25 Ağustos 2024, gönderen https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=pint

OED. (t.y.-h). *sarcocolla—Quick search results*. Oxford English Dictionary. Geliş tarihi 16 Eylül 2024, gönderen https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=sarcocolla

OED. (t.y.-i). *white lettuce—Advanced search results in Meanings*. Oxford English Dictionary. Geliş tarihi 25 Ağustos 2024, gönderen https://www.oed.com/search/advanced/Meanings?textTermText0=white+lettuce&textTermOpt0=WordPhrase&tl=true

OED. (2024, Haziran). *Gourd, N. (1), Additional sense.* Oxford English Dictionary. https://www.oed.com/dictionary/gourd_n1

Opitz, K. (1911). *Über die Pocken und Masern*. Verlag von Johann Ambrosius Barth.

Ördek, Ş. (2014, Aralık 16). *MEHMED, Şehzâde Mehmed b. Kanunî S. Süleyman*. Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mehmed-sehzade-mehmed-kanuni-suleyman

Pajer, P., Dresler, J., Kabíckova, H., Písa, L., Aganov, P., Fucik, K., Elleder, D., Hron, T., Kuzelka, V., Velemínsky, P., Klimentova, J., Fucikova, A., Pejchal, J., Hrabakova, R., Benes, V., Rausch, T., Dundr, P., Pilin, A., Cabala, R., … Meyer, H. (2017). Characterization of Two Historic Smallpox Specimens from a Czech Museum. *Viruses*, *9*(8), 200. https://doi.org/10.3390/v9080200

Paulus Æeginata. (1846a). *On Exanthemata: C. II* (F. Adams, Çev.).

Paulus Æeginata (with Adams, F.). (1846b). *The Seven Books of Paulus Æginata. Translated from the Greek. With a Commentary Embracing a Complete View of the Knowledge Possessed by the Greeks, Romans, and Arabians on All Subjects Connected With Medicine and Surgeryby Francis Adams.: C. I* (F. Adams, Çev.). Printed for the Sydenham Society.

Poole, J. C. F., & Holladay, A. J. (1979). Thucydides and the Plague of Athens. *The Classical Quarterly*, *29*(2), 282-300. https://doi.org/10.1017/S0009838800035928

Pormann, P. E., & Savage-Smith, E. (2007a). Medical Theory. Içinde *Medieval Islamic Medicine* (1. bs, ss. 41-79). The American University in Cairo Press.

Pormann, P. E., & Savage-Smith, E. (2007b). Practice. Içinde *Medieval Islamic Medicine* (1. bs, ss. 115-143). The American University in Cairo Press.

Porta, M., Greenland, S., Hernán, M., Silva, I. dos S., Last, J. M., & International Epidemiological Association (Ed.). (2014). *A dictionary of epidemiology* (Sixth edition). Oxford Univ. Press.

Ranking, G. S. A. (1996). The Life and Works of Rhazes. İçinde F. Sezgin (Ed.), *Islamic Medicine* (C. 24). Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University.

Richter, P. (1911). Beiträge zur Geschichte der Pocken bei den Arabern. *Archiv für Geschichte der Medizin*, *5*(4/5), 311-331.

Rota, P. A., Moss, W. J., Takeda, M., De Swart, R. L., Thompson, K. M., & Goodson, J. L. (2016). Measles. *Nature Reviews Disease Primers*, *2*(1), 16049. https://doi.org/10.1038/nrdp.2016.49

Sadi, L. M. (1996). The Millenium of Ar-Razi (Rhazes). İçinde F. Sezgin (Ed.), *Islamic Medicine* (C. 24). Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University.

Salway, P., & Dell, W. (1955). Plague at Athens. *Greece & Rome*, *2*(2), 62-70.

Sarton, G. (1927). Chapter XXX The Time of Al-Razi. Içinde *Introduction to the History of Science: C. I* (ss. 583, 609-610). Carnegie Instution of Washington.

Sauerklee auf türkisch übersetzen. (t.y.). Beluka Deutsch-Türkisch Wörterbuch. Geliş tarihi 25 Ağustos 2024, gönderen https://beluka.de/woerterbuch/deutschtuerkisch/Sauerklee

Sbath, P. (1938). *Al-Fihris (Catalogue de Manuscrits Arabes)*. Imprimerie Al-Chark.

Schott, H. (2001). Geschichte der Medizin: „Lebensgeist“ – Alchimist in unserem Bauch. *Deutsches Ärzteblatt*, *97*(7), A383-5.

Sezgin, F. (1970). *Geschichte des arabischen Schrifttums* (C. 3). E. J. Brill. https://brill.com/view/journals/jal/13/1/article-p161_15.xml

Slifka, M. K., & Hanifin, J. M. (2004). Smallpox: The basics. *Dermatologic Clinics*, *22*(3), 263-274. https://doi.org/10.1016/j.det.2004.03.002

Soranus of Ephesus. (1991). *Soranus' Gynecology* (O. Temkin, Çev.; Softshell Books ed.). Johns Hopkins University Press.

Soydan, N. (2023). *Cremonalı Gerard'ın Yorumuyla Ebu Bekr Muhammed Razi'nin Aforizmalar ya da Tıbbın Sırları Kitabının Tıp Tarihi Işığında Değerlendirilmesi* [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Steingass, F. (2005). A بطيخ bittikh. İçinde *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Çağrı Yayınları.

Sydenham, T. (1742). *The entire works of Dr. Thomas Sydenham: Newly made English from the originals wherein the history of acute and chronic diseases, and the safest and most effectual*

methods of treating them, are faithfully, clearly, and accurately delivered (J. Swan, Ed.). Printed for Edward Cave, at St John's Gate.

Sydenham, T. (1848). *The Works of Thomas Sydenham, M.D. Translated From the Latin Edition of Dr. Greenhill with a Life of the Author: C. I* (W. A. Greenhill, Ed.; R. G. Latham, Çev.). Sydenham Society.

Sydenham, T. (1850a). Epistolary Dissertation (R. G. Latham, Çev.). İçinde *The Works of Thomas Sydenham, M.D. Translated From the Latin Edition of Dr. Greenhill with a Life of the Author: C. II* (ss. 51-118). Sydenham Society.

Sydenham, T. (1850b). Processus Integri. (R. G. Latham, Çev.). İçinde *The Works of Thomas Sydenham, M.D. Translated From the Latin Edition of Dr. Greenhill with a Life of the Author: C. II* (ss. 229-304). Sydenham Society.

Sydenham, T. (1850c). *The Works of Thomas Sydenham, M.D. Translated From the Latin Edition of Dr. Greenhill with a Life of the Author: C. II* (W. A. Greenhill, Ed.; R. G. Latham, Çev.). Sydenham Society.

Şahin, H., & Cihan, A. K. (2000). İshak b. Süleyman El-İsrâîlî. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ss. 544-546). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/ishak-b-suleyman-el-israili

Şirin, H., Hasde, M., & Ketrez, G. (2020). Geçmişten Günümüze Türkiye de Salgınlar. *Türkiye Sağlık Okuryazarlığı Dergisi*, *1*(2), 98-106. https://doi.org/10.54247/SOYD.2020.11

Tanış, C. (2017). 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinin Kızamık İle Mücadelesi (1900-1908). *Researcher: Social Science Studies*, *5*(IV), 166-175. https://doi.org/10.18301/rss.431

Taylan, N. (1989). Alî b. Rabben et-Taberî. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 434-436). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-b-rabben-et-taberi

TDK. (t.y.). *Mazı*. Türk Dil Kurumu Sözlükleri Güncel Türkçe Sözlük. Geliş tarihi 31 Ağustos 2024, gönderen https://sozluk.gov.tr/?kelime=mazı

TDV. (1988). İmlâ Esasları. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi: C. Cilt 1*.

The Lancet Gastroenterology&Hepatology. (2021). Obesity: Another ongoing pandemic. *The Lancet Gastroenterology & Hepatology*, *6*(6), 411. https://doi.org/10.1016/S2468-1253(21)00143-6

Thèves, C., Crubézy, E., & Biagini, P. (2016). History of Smallpox and Its Spread in Human Populations. *Microbiology Spectrum*, *4*(4), 4.4.05. https://doi.org/10.1128/microbiolspec.PoH-0004-2014

Thucydides. (1857). *The History of the Plague of Athens Translated From Thucydides with Remarks Explanatory of Its Pathology* (C. Collier, Çev.). David Nutt.

Turner, D. S. (2024, Nisan 16). *Crack epidemic | US History, Causes & Effects | Britannica*. https://www.britannica.com/topic/crack-epidemic

Tutty. (2024, Eylül 17). Collins English Dictionary. https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/tutty

Türkçe Tıp Dili Kılavuzu. (2006). Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Türkçe Tıp Dili Kurulu.

Ullmann, M. (1978a). Pathology. İçinde *Islamic Medicine* (1. bs, ss. 72-85). Edinburgh University Press.

Ullmann, M. (1978b). Survey of the History of Arabic Medicine. İçinde *Islamic Medicine* (1. bs, ss. 41-54). Edinburgh University Press.

Ullmann, M. (1978c). Transmissibility of Illnesses. İçinde *Islamic Medicine* (1. bs, ss. 86-96). Edinburgh University Press.

Uzluk, F. N. (1949). Çiçek Aşısı ve Türkler. *Dirim*, *XXIV*(4), 82-86.

Uzluk, F. N. (1951). *14 Mart 1951 tıp bayramı dolayısiyle Şâni Zade Mehmet Ataullah*. Örnek Matbaası.

Uzluk, F. N. (1954). Behçet efendinin ilmî eserleri. İçinde *Türk Tıbbiyesinin 748 ci Yıldönümü Dolayısiyle Hekimbaşı Mustafa Behçet Zâti, Eserleri Üstüne Bir Araştırma*. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü.

Ünlü, M., & Albayrak, Z. (2021). Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir değerlendirme. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi - Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities*, *2*(2), 301-324.

Warsh, C. K. (2018, Ağustos 13). *Sir William Osler, 1849-1919*. The Royal Society of Canada. https://rsc-src.ca/en/voices/sir-william-osler-1849-1919

Wertheim, J. O. (2017). Viral Evolution: Mummy Virus Challenges Presumed History of Smallpox. *Current Biology*, *27*(3), R119-R120. https://doi.org/10.1016/j.cub.2016.12.008

Whiteley, K. (2003). *Hippocrates' Diseases Of Women Book 1—Greek Text with English Translation and Footnotes* [Master of Arts with Specialisation in Ancient Languages And Cultures]. University of South Africa.

WHO. (2024, Temmuz 12). *Measles*. World Health Organization. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/measles

Wikipedia contributors. (2022a). Blitum capitatum. Içinde *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Blitum_capitatum&oldid=1094743821

Wikipedia contributors. (2022b). Glaucium corniculatum. Içinde *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Glaucium_corniculatum&oldid=1073444109

Wikipedia contributors. (2024a). Berberis. Içinde *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Berberis&oldid=1240988141

Wikipedia contributors. (2024b). Corchorus olitorius. Içinde *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Corchorus_olitorius&oldid=1241983206

Wikipedia contributors. (2024c). Kohl (cosmetics). Içinde *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Kohl_(cosmetics)&oldid=1240315074

Wikipedia contributors. (2024d). Lycium. Içinde *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Lycium&oldid=1240241557

Wikipedia contributors. (2024e). Rheum ribes. Içinde *Wikipedia, The Free Encyclopedia.* https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Rheum_ribes&oldid=1234260876

Wikipedia contributors. (2024f). Rumex obtusifolius. Içinde *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Rumex_obtusifolius&oldid=1229569333

Wikipedia contributors. (2024g). Woodcock. Içinde *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Woodcock&oldid=1231160380#cite_note-job-1

Wikipedia-Autoren. (2024a). Gewöhnliche Osterluzei. Içinde *Wikipedia – Die freie Enzyklopädie*. https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Gew%C3%B6hnliche_Osterluzei&oldid=246853785

Wikipedia-Autoren. (2024b). Haselhuhn. Içinde *Wikipedia – Die freie Enzyklopädie*. https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Haselhuhn&oldid=242632133

Wikipedia-Autoren. (2024c). Kürbisse. Içinde *Wikipedia – Die freie Enzyklopädie*. https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=K%C3%BCrbisse&oldid=243966625

Wikipedia-Autoren. (2024d). Sauerklee. Içinde *Wikipedia – Die freie Enzyklopädie*. https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Sauerklee&oldid=247317041

Wüstenfeld, F. (1840). *Geschichte der Arabischen Aerzte und Naturforscher.* Vandenhoeck und Ruprecht.

Yaşar Soydan, N., Aşkit, Ç., & Acıduman, A. (2018). Amidalı Aetius ve çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine bir değerlendirme. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, *61*, 27-51.

Yıldırım, N. (2023). Türkiye'de çiçek aşısı üretimi, 1840-1980. *Turkish Bulletin of Hygiene and Experimental Biology*, *80*(3), 387-406. https://doi.org/10.5505/TurkHijyen.2023.60420

Yıldız, E. (2016). *Ahî Çelebi Tercemetü'l-Mûcez fi't-Tıbb (Giriş-inceleme [ses ve şekil bilgisi]- metin [70b-141a varakları arası] -dizin)* [Yüksek Lisans Tezi]. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Yıldız, F. (2014). *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri* [Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi.

Yılmazer, Z. (2010). Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ss. 334-336). Türkiye Diyanet Vakfı. https://islamansiklopedisi.org.tr/sanizade-mehmed-ataullah-efendi

Zarrintan, S., Shahnaee, A., & Aslanabadi, S. (2018). Rhazes (ad 865–925) and his early contributions to the field of pediatrics. *Child's Nervous System*, *34*(8), 1435-1438. https://doi.org/10.1007/s00381-017-3493-z

EKLER

Ek-1. A Treatise on the Small-pox and Measles by Abú Becr Mohammed Ibn Zacaríya Ar-Rází (Commonly Called *Rhazes*). Translated From the Original Arabic by William Alexander Greenhill. London. Printed for the Sydenham Society, MDCCCXLVIII.

TREATISE ON THE SMALL-POX AND MEASLES.[1]

p. 2.[2] AUTHOR'S PREFACE.[3]

In the name of GOD, the Compassionate, the Merciful.[4]

Abú Becr Mohammed Ibn Zacaríyá[5] says :—It happened on a certain night at a meeting in the house of a nobleman, of great goodness and excellence, and very anxious for the explanation and facilitating of useful sciences for the good of mankind, that, mention having been made of the Small-Pox, I then spoke what came into my mind on that subject. Whereupon our host (may GOD favour men by prolonging the remainder of his life,) wished me to compose a suitable, solid,
p. 4. and complete discourse on this disease, because there has not appeared up to this present time either among the ancients or the moderns an accurate and satisfactory account

[1] See below, Note A.
[2] The figures in the margin refer to the pages of Channing's edition.
[3] This Introduction (with the exception of the heads of the Chapters,) and part of the first Chapter are wanting in the Greek Translation.
[4] See below, Note B.
[5] That is, Rhazes himself: see below, Note C.

Digitized by Google

of it. And therefore I composed this discourse, hoping to receive my reward from the Almighty and Glorious GOD, and awaiting His good pleasure.

The plan of my undertaking, and the subject of the chapters is as follows :—

CHAP. I.

Of the causes of the Small-Pox, and how it comes to pass that hardly any one escapes the disease . . . . . p. 27

CHAP. II.

A specification of those habits of body which are most disposed to the Small-Pox; and also of the seasons in which the disease is most prevalent . p. 32

CHAP. III.

Of the symptoms which indicate the approaching eruption of the Small-Pox and Measles[1] . . . . . p. 34

p. 6. CHAP. IV.

A specification of the articles of the regimen or treatment of the Small-Pox in general . . . . . p. 36

[1] The Greek Translator has τῶν δύο εἰδῶν τῆς Λοιμικῆς, "the *two kinds* of Λοιμική," using the word Λοιμική in a generic sense, comprehending the two species, *Small-Pox*, and *Measles*. Thus, too, in the Greek work that bears the title of Synesius "De Febribus," the Small-Pox and Measles are called ἡ ἁ Λοιμική, and ἡ β' Λοιμική; and the chapter on these diseases is headed, Περὶ τῆς φλυκταινούσης Λοιμικῆς, καὶ τῆς ἑτέρας λεπτῆς καὶ πυκνῆς Λοιμικῆς. (Cap. ix, p. 288).

Digitized by Google

CHAP. V.

Of the preservation from the Small-Pox before the symptoms of the disease appear, and the way to hinder the multiplying of the pustules[1] after the appearance of the symptoms . . . . . p. 37

CHAP. VI.

Of those things which accelerate the pustules of the Small-Pox and their appearance externally, and which assist Nature herein . . . . p. 47

CHAP. VII.

Of the care to be taken of the eyes, throat, joints, ears, and those parts of which it is necessary to take care upon the appearance of the symptoms of the Small-Pox . . . . . p. 51

CHAP. VIII.

Of those things which hasten the ripening of those pustules which can be ripened . . . . . p. 56

CHAP. IX.

Of the drying of those pustules which are ripened . . . . p. 57

p. 8. CHAP. X.

Of those things which take away the scabs of the Small-Pox and the eschars p. 59

CHAP. XI.

Of those things which take away the marks of the Small-Pox from the eyes and the rest of the body . . . . . p. 60

[1] The Greek Translation has, ὅπως μὴ ὅλως συνίστηται, ἢ ἵνα μὴ εἰς ἀμετρίαν προήκῃ.

Digitized by Google

CHAP. XII.

Of the regulating the patient's food in the Small-Pox . . p. 64

CHAP. XIII.

Of the regulating the patient's bowels in the Small-Pox . . p. 67

CHAP. XIV.

Of the mild and the fatal species of Small-Pox . . . p. 71

Digitized by Google

p. 10.

CHAPTER I.

Of the causes of the Small-Pox; how it comes to pass that hardly any one escapes the disease; and the sum of what Galen says concerning it.

As to any physician who says that the excellent Galen has made no mention of the Small-Pox, and was entirely ignorant of this disease, surely he must be one of those who have either never read his works at all, or who have passed over them very cursorily. For Galen describes a plaster in the first book of his treatise κατὰ γένος,[1] and says that it is useful against this and that disease, "and also against the *Small-Pox*."[2] Again, in the
p. 12. beginning of the fourteenth book of his treatise "On Pulses,"[3] at about the first leaf, he says, that "the blood is sometimes putrefied in an extraordinary degree, and that the excess of inflammation runs so high that the skin is burned, and there break out in it the *Small-Pox* and excoriating erysipelas[4] by which it is eroded."[5] Again, in the ninth book of his treatise "On the Use of the Members,"[6] he says that "the superfluous parts of the food that remain, which are not converted into blood, and remain in the members, putrefy, and become more acid, in process of time, until there are generated the erysipelas, *Small-Pox*, and spreading inflammation."[7] Again, in the fourth book of "Timæus"[8] he says that "the

[1] See below, Note D.

[2] This sentence occurs also below, *Cont.* §§ 56, 65, and each passage serves slightly to improve the text of the other.

[3] See below, Note E.

[4] See below, Note F.

[5] This sentence also is quoted below, *Cont.* § 65.

[6] See below, Note G.

[7] This passage is quoted below, *Cont.* §§ 56, 65.

[8] See below, Note H.

Digitized by Google

p. 14. ancients applied the name φλεγμονή to every thing in which there was inflammation, as the erysipelas, and *Small-Pox*, and that these diseases were in their opinion generated from bile."[1]

(2.) If, however, any one says that Galen has not mentioned any peculiar and satisfactory mode of treatment for this disease, nor any complete cause, he is certainly correct; for,[2] unless he has done so in some of his works which have not been published in Arabic, he has made no further mention of it than what we have just cited. As for my own part, I have most carefully inquired of those who use both the Syriac and Greek languages, and have asked them about this matter; but there was not one of them who could add anything to what I have mentioned; and indeed most of them did not know what he meant by those passages which I have distinctly

p. 16. quoted. This I was much surprised at, and also how it was that Galen passed over this disease which occurs so frequently and requires such careful treatment, when he is so eager in finding out the causes and treatment of other maladies.

(3.) As to the moderns, although they have certainly made some mention of the treatment of the Small-Pox, (but without much accuracy and distinctness,) yet there is not one of them who has mentioned the cause of the existence of the disease, and how it comes to pass that hardly any one escapes it, or who has disposed the modes of treatment in their right places. And for this reason we hope that the reward of that man who encouraged us to compose this treatise, and also our own, will be doubled, since we have mentioned whatever is necessary for the treatment of this disease, and have arranged and carefully disposed every thing in its right place, by GOD's permission.

p. 18. (4.) We will now begin therefore by mentioning the efficient cause of this distemper, and why hardly any one escapes it; and then we will treat of the other things that relate to it, section by section: and we will (with GOD's

[1] This passage is quoted below, *Cont.* § 56.

[2] Here and in one or two other places the expression "Per DEUM" has been omitted, because, though perfectly natural and inoffensive in Arabic writers, it could not be used in English without the appearance of irreverence.

Digitized by Google

assistance,) speak on every one of these points with what we consider to be sufficient copiousness.

(5.) I say then[1] that every man, from the time of his birth till he arrives at old age, is continually tending to dryness; and for this reason the blood of children and infants is much moister than the blood of young men, and still more so than that of old men. And besides this it is much hotter; as Galen testifies in his Commentary on the "Aphorisms," in which he says that "the heat of children is greater in quantity than the heat of young men, and the heat of young men is more intense in quality."[2] And this also is evident from the
p. 20. force with which the natural processes, such as digestion and growth of body, are carried on in children. For this reason the blood of infants and children may be compared to must, in which the coction leading to perfect ripeness has not yet begun, nor the movement towards fermentation taken place; the blood of young men may be compared to must, which has already fermented and made a hissing noise, and has thrown out abundant vapours and its superfluous parts, like wine which is now still and quiet and arrived at its full strength; and as to the blood of old men, it may be compared to wine which has now lost its strength and is beginning to grow vapid and sour.

(6.) Now the Small-Pox arises when the blood putrefies and ferments, so that the superfluous vapours are thrown out of it, and it is changed from the blood of infants, which is like must,
p. 22. into the blood of young men, which is like wine perfectly ripened: and the Small-Pox itself may be compared to the fermentation and the hissing noise which take place in must at that time. And this is the reason why children, especially males, rarely escape being seized with this disease, because it is impossible to prevent the blood's changing from this state into its second state, just as it is impossible to prevent must (whose nature it is to make a hissing noise and to ferment,) from changing into the state which happens to it after its making a hissing noise and its fermentation. And the temperament of an infant or child is seldom such that it

[1] Here begins the translation of the anonymous Greek Interpreter.

[2] See below, Note I.

Digitized by Google

is possible for its blood to be changed from the first state into the second by little and little, and orderly, and slowly, so that this fermentation and hissing noise should not show itself in the blood: for a temperament, to change thus gradually, should
p. 24. be cold and dry; whereas that of children is just the contrary, as is also their diet, seeing that the food of infants consists of milk; and as for children, although their food does not consist of milk, yet it is nearer to it than is that of other ages; there is also a greater mixture in their food, and more movement after it; for which reason it is seldom that a child escapes this disease. Then afterwards alterations take place in their condition according to their temperaments, regimen, and natural disposition, the air that surrounds them, and the state of the vascular system both as to quantity and quality, for in some individuals the blood flows quickly, in others slowly, in some it is abundant, in others deficient, in some it is very bad in quality, in others less deteriorated.

p. 26. (7.) As to young men, whereas their blood is already passed into the second state, its maturation is established, and the superfluous particles of moisture which necessarily cause putrefaction are now exhaled; hence it follows that this disease only happens to a few individuals among them, that is, to those whose vascular system abounds with too much moisture, or is corrupt in quality with a violent inflammation; or who in their childhood have had the Chicken-Pox,[1] whereby the transition of the blood from the first into the second state has not been perfected. It takes place also in those who have a slight heat, or whose moisture is not copious; and to those who had the Chicken-Pox[2] in their childhood, and are of a dry, lean habit of body, with slight and gentle heat; and who when they became young men, used a diet to strengthen and fatten their body, or a diet which corrupted their blood.

p. 28. (8.) And as for old men, the Small-Pox seldom happens to them, except in pestilential, putrid, and malignant constitutions of the air, in which this disease is chiefly prevalent.

[1] Literally, a "*light* (or *mild*) Small-Pox," εὔφορος Λοιμική in the Greek Translation.

[2] Literally, a "*weak* Small-Pox;" but the word is not the same as in the previous sentence:—perhaps, however, in both cases the words merely signify a very slight attack of Small-Pox.

Digitized by Google

For a putrid air, which has an undue proportion of heat and moisture, and also an inflamed air, promotes the eruption of this disease, by converting the spirit in the two ventricles of the heart to its own temperament, and then by means of the heart converting the whole of the blood in the arteries into a state of corruption like itself.[1]

(9.) Having thus sufficiently, though briefly and succinctly, treated of the causes of the Small-Pox, we shall now proceed to speak of the habits of body which are most disposed to this disease and to the Measles.

[1] This sentence affords a clear proof, that the ancients, while they considered the arteries to contain air, were also (at least after the time of Galen,) fully aware that blood was likewise to be found in them.

Digitized by Google

p. 30.

CHAPTER II.

A specification of those habits of body which are most disposed to the Small-Pox; and of the seasons in which these habits of body mostly abound.

The bodies most disposed to the Small-Pox are in general such as are moist, pale, and fleshy; the well-coloured also, and ruddy, as likewise the swarthy when they are loaded with flesh; those who are frequently attacked by acute and continued fevers, bleeding at the nose, inflammation of the eyes, and white and red pustules, and vesicles;[1] those that are very fond of sweet things, especially, dates, honey, figs, and grapes,[2] and all those kinds of sweets in which there is a thick and dense substance, as thick gruel,[3] and honey-cakes,[4] or a great quantity of wine and milk.

[1] The words بثور *Buthúr* and تنغط *Tanaffat*, are rendered *pustulae* and *vesiculae* by Channing, *pimples* and *boils* by Stack, φλύκταιναι and ἐξανθήματα by the Greek Translator. It is probable that neither of them is used by the Arabic writers in the strict and definite sense attached to the words *pustule* and *vesicle* by modern physicians.

[2] See below, Chap. v. § 5.

[3] The word عصيدة *'Aṣídah* is rendered as in the text by Stack, and ἀθήρη by the Greek Translator; for the meaning of which term see Dioscorides, *De Mat. Med.* ii. 114, vol. i. p. 238, and Sprengel's Note, vol. ii. p. 456.

[4] The word فالوزج *Fálúzaj* (which is spelled in different ways, and is of Persian origin,) is left untranslated by Channing, and is rendered μελίπηκτον by the Greek Translator. It is said to have been a sort of cake made of starch, flour, honey, and water. See Castell, *Lex. Heptagl.* p. 3004; *Lex. Pers.* p. 89.

Digitized by Google

p. 32. (2.) Bodies that are lean, bilious, hot, and dry, are more disposed to the Measles[1] than to the Small-Pox; and if they are seized with the Small-Pox, the pustules are necessarily either few in number, distinct, and favorable, or, on the contrary, very bad, numerous, sterile, and dry, with putrefaction, and no maturation.

(3.) Lastly, those bodies that are lean and dry, and of a cold temperament, are neither disposed to the Small-Pox nor to the Measles;[2] and if they are seized with the Small-Pox, the pustules are few, favorable, moderate, mild, without danger, and with a moderate light fever from first to last, because such constitutions extinguish the disease.

(4.) I am now to mention the seasons of the year in which the Small-Pox is most prevalent; which are, the latter end of the autumn, and the beginning of the spring; and when in the summer there are great and frequent rains with continued south
p. 34. winds, and when the winter is warm, and the winds southerly.

(5.) When the summer is excessively hot and dry, and the autumn is also hot and dry, and the rains come on very late, then the Measles quickly seize those who are disposed to them; that is, those who are of a hot, lean, and bilious habit of body.

(6.) But all these things admit of great differences by reason of the diversity of countries and dwellings, and occult dispositions in the air, which necessarily cause these diseases, and predispose bodies to them; so that they happen in other seasons besides these. And therefore it is necessary to use great diligence in the preservation from them, as soon as you see them begin to prevail among the people; as I shall mention in the sequel.

[1] Here follows in the Greek Translation the sort of note on the word حَصْبَة *Hasbah* or εὐλογία, which is given below, in Note A.

[2] The Greek Translator has τοῖς δύο εἴδεσι τούτοις, τῇ τε Λοιμικῇ καὶ τῇ Εὐλογίᾳ, using the word Λοιμική here in a *specific*, as above in a *generic* sense.

Digitized by Google

p. 36.

CHAPTER III.

On the symptoms which indicate the approaching eruption of the Small-Pox and Measles.[1]

The eruption of the Small-Pox is preceded[2] by a continued fever, pain in the back, itching in the nose, and terrors in sleep. These are the more peculiar symptoms of its approach, especially a pain in the back, with fever; then also a pricking which the patient feels all over his body; a fullness of the face, which at times goes and comes; an inflamed colour, and vehement redness in both the cheeks; a redness of both the eyes; a heaviness of the whole body; great uneasiness, the symptoms of
p. 38. which are stretching and yawning; a pain in the throat and chest, with a slight difficulty in breathing, and cough; a dryness of the mouth, thick spittle, and hoarseness of the voice; pain and heaviness of the head; inquietude, distress of mind, nausea, and anxiety; (with this difference, that the inquietude, nausea, and anxiety are more frequent in the Measles than in the Small-Pox; while, on the other hand, the pain in the back is more peculiar to the Small-Pox than to the Measles;) heat of the whole body, an inflamed colour, and shining redness, and especially an intense redness of the gums.

(2.) When, therefore, you see these symptoms, or some of the worst of them, (such as the pain of the back, and the terrors in sleep, with the continued fever,) then you may be assured that the eruption of one or other of these diseases in the patient is nigh at hand; except that there is not in the Measles so much pain of the back as in the Small-Pox; nor in the Small-Pox so much anxiety and nausea as in the Measles, unless the

[1] Here again the Greek Translator has τῶν δύο εἰδῶν τῆς Λοιμικῆς.

[2] The symptoms preceding the eruption of the Small-Pox and Measles are mentioned below, *Almans.* § 1.

Digitized by Google

Small-Pox be of a bad sort; and this shows that the Measles come from a very bilious blood.

p. 40. (3.) With respect to the safer kind of the Small-Pox, in this it is the quantity of the blood that is hurtful rather than its bad quality; and hence arises the pain of the back, from the distension of the large vein and artery which are situated by the vertebræ of the spine.[1]

[1] There is a similar passage below, *Cont.* § 67.

Digitized by Google

p. 42.

CHAPTER IV.

A specification of the articles of the regimen or treatment of the Small-Pox in general.

We will now specify the articles of the regimen or treatment of the Small-Pox in general.

The first of these is the preservation from the Small-Pox before the appearance of the symptoms of the disease, and the way to restrain it after the appearance of the symptoms. Chap. V. . . . . p. 37

The second, of those things which accelerate the eruption and its appearance. Chap. VI. . . p. 47

The third, of the care to be taken with regard to the eyes, eyelids, auditory canals, interior of the nose, throat, and joints, so that no putrescence may remain in them. Chap. VII. . . . . p. 51

The fourth, of those things which hasten the ripening of the pustules. Chap. VIII. . . . p. 56

p. 44. The fifth, of the hastening of the drying of the pustules. Chap. IX. . . . . p. 57

The sixth, of the taking away the eschars. Chap. X. p. 59

The seventh, of those things which remove the marks of the Small-Pox. Chap. XI. . . . p. 60

The eighth, of the patient's food in the Small-Pox. Chap. XII. . . . . p. 64

The ninth, of the preservation of the bowels from diarrhœa after the Small-pox. Chap. XIII. . . p. 67

The tenth, of the signs of the mild and the fatal species of Small-Pox. Chap. XIV. . . . p. 71

Of all these articles, if GOD permit, I shall speak shortly and sufficiently.

Digitized by Google

p. 46.

CHAPTER V.

On the preservation from the Small-Pox before the appearance of the disease, and the way to hinder the multiplying of the pustules after their appearance.

It is necessary that blood should be taken from children, youths, and young men who have never had the Small-Pox, or have had only the Chicken-Pox,[1] (especially if the state of the air, and the season, and the temperament of the individuals be such as we have mentioned above,) before they are seized with a fever, and the symptoms of the Small-Pox appear in them.[2] A vein may be opened in those who have reached the age of fourteen years; and cupping-glasses must be applied to those who are younger; and their bed-rooms should be kept cool.

(2.) Let their food be such as extinguishes heat; soup of
p. 48. yellow lentiles,[3] broth seasoned with the juice of unripe grapes,[4] acid minced meat,[5] kid's-foot jelly, the strained

[1] See above, Notes (1, 2), p. 30.

[2] Compare below, *Almans.* § 2.

[3] عدسيّة *'Adasiyah* is said by Ibn Jazlá (as quoted by Channing,) to have been made by boiling yellow lentiles in water till they were nearly dissolved, and then adding red vinegar, coriander, and salt.

[4] حصرميّة *Hisrimiyah* is said by Ibn Jazlá (as quoted by Channing,) to have been a sort of broth or soup made of the flesh of kid, lamb, or fowl, and seasoned with *hisrim*, which is the juice expressed from the grape while unripe, and is said by Russell (*Nat. Hist. of Aleppo*, vol. i. pp. 80, 81), to be preferred by the Turks to vinegar.

[5] سكباج *Sicbáj* consisted of different kinds of minced flesh-meat, dressed with vinegar and honey, or with acid syrup, to which were sometimes added raisins, a few figs, and chiches. (See Castell, *Lex. Heptagl.* p. 2523; *Lex. Pers.* p. 347.) Mr. Lane, in his translation of "The Thousand and One Nights," (vol. i. p. 435,) says it is "a dish composed of meat, wheat-flour, and vinegar;" and in another place, (vol. ii. p. 495,) that there are other kinds than that which he had before mentioned, and that vinegar enters into the composition of all.

Digitized by Google

liquor of *sicbáj*,[1] veal broth, broth[2] made of woodcocks, hens, and pheasants, and the flesh of these birds minced and dressed with the juice of unripe grapes. Their drink should be water cooled with snow, or pure spring water cold, with which their dwellings may also be sprinkled. Let them frequently eat acid pomegranates, and suck the inspissated juices[3] of acid and styptic
p. 50. fruits, as of pomegranates, warted-leaved rhubarb, acid juice of citrons, juice of unripe grapes, Syrian white mulberries, and the like. Where the temperament is hot, and there is much inflammation, the patient may take in the morning barley water carefully prepared, to which is added a fourth part of acid pomegranate juice. But if the heat be less, barley
p. 52. gruel[4] and sugar may be given in the morning, and vinegar, lentiles, and especially juice of unripe grapes, may be added to the food; for by means of these you will be able to thicken and cool the blood, so as to prevent the eruption breaking out. This regimen is of great service in all times of pestilence, for

[1] هلام *Hulám* is said by Ibn Jazlá (as quoted by Channing,) to be the cold liquor of the *Sicbáj*, with the fat strained off, and to be nearly the same as the *Masús* mentioned below. See also Castell, *Lex. Heptagl.* p. 856.

[2] مصوص *Masús* is said to have been much the same as the *Hulám* just mentioned, and signified particularly broth made with the flesh of birds. See Castell, *Lex. Heptagl.* p. 2114.

[3] The Arabic word is ربّ *Rubb* or *Robb*, whence came the term *Rob*, which is often met with in old works on pharmacy, but is now nearly out of use. The difference between ربّ *Rubb*, and شراب *Sharáb*, "Syrup," is explained by Avicenna, (v. i. § 6, vol. ii. p. 295, ed. Lat.; vol. ii. p. 211. ed. Arab.) to be, that a *rob* is simply inspissated juice alone, and a *syrup* is juice boiled down and thickened with sugar. See also Sontheimer, *Zusammengesetzte Heilmittel der Araber*, &c. (Freiburg, 8vo. 1845,) p. 108.

[4] Literally "roasted barley-meal." The Arabic word سويق *Sawík*, was the powder of seeds and berries, first roasted and afterwards ground in a mill. Lane, in the Notes to his Translation of the Arabian Nights, (vol. iii. p. 307,) says it is the meal of parched barley, and that the same name is also given to ptisan. It is rendered by the Greek translator ἄλφιτον, the meaning of which word may be learned from Galen, *De Aliment. Facult.* i. 11, vol. vi. p. 506; *Gloss. Hippocr.* vol. xix. p. 76. (See Channing's Notes, pp. 51, 162.)

Digitized by Google

p. 54. it diminishes the malignity of pestilential ulcers, and boils,[1] and prevents pleurisies, quinsies, and in general all distempers arising from yellow bile[2] and from blood.

(3.) In the middle of the day let the patient wash himself in cold water, and go into it, and swim about in it. He should abstain from new milk, wine, dates, honey, and in general from sweet things; and dishes made by a mixture of flesh, onions, oil, butter, and cheese;[3] from lamb, beef,[4] locusts,[5] young birds, high-seasoned things, and hot seeds. When the season is pestilential and malignant, or the temperament is hot and moist and liable to putrefaction, or hot and dry and liable to inflammation, together with this regimen the patient must take some of the remedies which we are about to describe. To those who are of a hot, dry, inflammable temperament give those garden herbs which are cooling, moist, and extinguish heat, such as purslain, Jew's mallow, strawberry blite, and also gourds, serpent cucumbers, cucumbers, and water melons.

p. 56. (4.) As to melons, especially sweet ones, they are entirely forbidden; and if the patient happen to take any, he should drink immediately after it the inspissated juices of some of the acid fruits. He may be allowed soft fish, and butter-milk.[6]

[1] See below, Note J.

[2] صفرآء *Ṣafrá*, rendered by the Greek Translator, *ξανθὴ χολή*, *yellow bile*, to distinguish it from the *μέλαινα χολή*, or *black bile*, one of the four humours among the ancients.

[3] The Arabic word is اسفيدباج *Iṣfídabáj*. A somewhat different mode of preparing it is given by Ibn Jazlá in Channing's Note.

[4] The word دواب *Dawáb* is rendered *beef* by Stack, but is translated simply *jumenta* by Channing, and *bestiae* in the Latin Version of Avicenna, vol. i. p. 159. l. 7: 171. 17: 204. 40, ed. Arab., vol. i. pp. 368, 369, 354, ed. Lat.

[5] That locusts are eaten as a common article of food in the east is well known. The whole subject is exhausted by Bochart, in his *Hierozoicon*, vol. iii. p. 326, &c. ed. 1796.

[6] The Greek Translation has, *ἐκ τοῦ ὀξώδους γάλακτος τὸ ὀξωδέστερον καὶ οἷον ἰχὼρ ἐκκρινόμενον, τὸ παρὰ τοῦ Σοφοῦ τούτου ῥάϊπ* (i.e. رايب *Raib*) *ὀνομασθέν*. It does not seem quite certain whether the word رايب *Raib*, signifies *skim-milk* or *butter-milk*; Channing retains the Arabic word, Stack translates it as in the text. See below, Note (⁵), p. 40, and Note (⁷), p. 69.

Digitized by Google

(5.) With respect to those who are fat, fleshy, and of a white and red complexion, you may be content to let them eat such food as we first mentioned, consisting of any cooling and drying things. They should be restricted from labour, bathing, venery,
p. 58. walking, riding, exposure to the sun and dust, drinking of stagnant waters, and eating fruits or herbs that are blasted or mouldy. Let their bowels be kept open, when there is occasion for it, with the juice of Damask plums[1] and sugar, and whey[2] and sugar. And let them abstain from figs and grapes; from the former, because they generate pustules,[3] and drive the superfluous parts to the surface of the skin; and from the latter, because they fill the blood with flatulent spirits, and render it liable to make a hissing noise, and to undergo fermentation. If the air be very malignant, putrid, and pestilential, their faces may be constantly bathed with sanders water and camphor, which (with GOD'S permission,) will have a good effect.[4]

(6.) As to sucking infants, if they are above five months old, and fat, fair, and ruddy, let them be cupped; and let the nurse be managed with regard to diet in the manner we have men-
p. 60. tioned. And let those infants that are fed on bread have those things which we have mentioned in a proper quantity.

(7.) We will now mention those medicines which thicken and cool the blood, and check its putrefaction and ebullition.

(8.) These are checked by all acid things, such as vinegar, butter-milk water of extreme acidity,[5] (that is, the thin, bitter

[1] Literally "damask plum water," and so Channing in this place translates it: below, however, (p. 178,) he renders it "aqua, i.e. *succus* vel *decoctum*." Stack in both places translates it "juice;" and the Greek Translator, χύλος.

[2] Literally "cheese water:" Gr. Transl., ὀρρὸν γάλακτος.

[3] بثور *Buthúr*, rendered φλύκταιναι by the Greek Translator; "*pustulae*" by Channing; "*humours*," (apparently,) by Stack. See above, Note (1), p. 32.

[4] The latter part of this sentence is rather different from the Greek Translation, which is as follows: ἀπόματτε διόλου τὸ πρόσωπον διὰ ῥόδων σταλάγματος· ἀναδεύεσθαι δὲ ὀθόνια τοῖς ὀσφραντοῖς καὶ ὑγροῖς τούτοις, καὶ ἐπιτίθεσθαι ταῖς ῥισίν. αὕτη μὲν ἡ πρόνοια καὶ ἡ ἐπιμέλεια πάνυ ὠφέλιμός ἐστιν ἐν ταῖς λοιμικαῖς καὶ διεφθαρμέναις κατασάσεσι τῶν ἀέρων, καὶ ταῖς ἐπιδεδημηκυίαις νόσοις, Θεοῦ συναντιλαμβανομένου.

[5] The Greek translation has, τὸ ὀξῶδες τοῦ γάλακτος τυφόμενον· ῥάϊπ δὲ (i.e. رايب *Raib*) παρὰ τοῦ Σοφοῦ τῇ αὐτοῦ διαλέκτῳ ὀνομασθὲν, ὅταν καλῶς ἡλιασθῇ. See above, Note (6), p. 39.

Digitized by Google

water which floats upon butter-milk when it is exposed to the sun,) and the acid juice of citrons; and still more useful are those things which have an astringency joined to their acidity, such as the juice of unripe grapes, sumach, warted-leaved rhubarb, apples, quinces, and acid pomegranates; and those things
p. 62. which by their nature thicken the blood, such as jujubes, lentiles, cabbage, coriander, lettuce, poppy, endive, black night-shade, tabasheer,[1] the seeds of fleawort, and common camphor.

p. 64. (9.) The following is the description of a medicine which restrains the ebullition of the blood, and is useful against heat and inflammation of the liver, and effervescence of the yellow bile:—[2]

p. 66. [*Form.* 1.][3] Take of Red Roses ground fine, ten drachms,
Tabasheer, twenty drachms,
Sumach,
Broad-leaved Dock Seed,
Lentiles peeled,
Barberries,
Purslain Seed,
White Lettuce Seed, of each five drachms,
White Sanders, two drachms and a half,
Common Camphor, one drachm;

p. 68. Let the patient take three drachms of this powder every morning in an ounce of the inspissated acid juice of citrons, or the inspissated juice of warted-leaved rhubarb, or the inspissated juice of pomegranates, or the juice of unripe grapes, and the like.

(10.) Oxymel,[4] prepared with sugar in the following manner, is also useful:—

[1] طباشير *Ṭabáshír*, translated by Stack, "bambu-sugar;" but this is not correct, and the word *tabasheer* is now sufficiently familiar to most readers to allow of its being used in the text.

[2] See above, Note (2), p. 39.

[3] In this and in most of the other prescriptions there are some differences between the Arabic text and the Greek translation, which do not deserve to be particularly specified.

[4] سكنجبين *Sicanjabín*, derived from two Persian words, signifying *vinegar* and *honey*. It is rendered by the Greek Translator ὀξοσάκχαρ, which is more strictly accurate, as no *honey* is used in the following prescription.

Digitized by Google

[*Form.* 2.] Take of best red Vinegar, depurated, one part,
Rose Water, two parts;
Mix them both together, and macerate in them for three days—
Of Red Rose leaves dried, one ounce,
Pomegranate flowers, half an ounce,
Pomegranate peel, two ounces;
Then strain the liquor; afterwards boil it, and add to it, according to the original quantity of vinegar, twice or thrice as much white sugar candy;[1] boil it sufficiently, and use it.

p. 70. (11.) The following preparation will also be useful:—

[*Form.* 3.] Take of Roses,
Tabasheer, of each ten drachms,
White Sanders, three drachms,
Common Camphor, one drachm;
Knead them all together with the mucilage of Flea-wort seed, and make the mass into pills, or troches: of these at proper times three drachms may be given to drink in one ounce of the aforesaid oxymel.

(12.) Besides these the syrup of which the following is the description will be still more useful, and its virtue excels that of all the syrups which we have seen and tried; unless it be the syrup of pearls,[2] which the Indians prepare in a different manner known only to themselves; for the Indians say, that if any one drinks of the syrup of pearls, even though nine pus-

[1] طبرزد *Tabarzad*, a Persian word, rendered simply σάκχαρ by the Greek Translator, but meaning probably *white sugar candy*. See Ibn Baiṭar, vol. ii. p. 152.

[2] The Translator has here followed Channing and Stack, though there is reason to suspect that there is some error in the text. He has not been able to find the "*Syrup of Pearls*" mentioned in any other Arabic author, nor has Professor Wilson met with it among the Sanscrit writers; neither does the word دُرّة *Durrah* occur among the medicinal substances enumerated by Avicenna and Ibn Baiṭar. The Greek Translator renders the word by ὀπωρά, which is the same word that he uses for فواكه *Fawâcih*, "fruits," in pp. 50. l. 1: 56. 3: 58. 1 (ed. Arab.); and a syrup with this title is mentioned by Avicenna, v. 1. § 6, vol. ii. pp. 298, 299, ed. Lat. vol. ii. pp. 215, 216, ed. Arab. See also Sontheimer, *Zusammengesetzte Heilmittel der Araber*, &c. pp. 121, 125.

Digitized by Google

tules have already come out on him, there will not appear a tenth. The mode of preparing it is as follows:—

p. 72. [*Form.* 4.] Take of the best old Vinegar depurated, three pints,
Acid Pomegranate juice,
Acid Juice of Citrons,
Juice of unripe Grapes,
Juice of warted-leaved Rhubarb,
Expressed juice of Syrian white Mulberries,
Infusion of Sumach,
and of Berberries, of each one pint,
Expressed juice of Lettuce,
Expressed juice of Tarragon, of each one quarter of a pint,
Decoction of Jujubes,
Infusion of Lentiles, of each one pint and and a half;
Mix them all together, add to them three pounds of sugar, and boil the whole; then take half a pound of tabasheer, and of common camphor, and put them into a clean mortar after they have been well pounded; pour upon them a little of this syrup, hot, and work them quickly with a pestle, until they are dissolved; then mix them with the whole; and continue stirring it from beginning to end, with a stick of open cane, or willow wood, (but cane is preferable,) after having thrown in tabasheer and common camphor, until they are perfectly united.

p. 74. This may be used both before the symptoms of the Small-Pox appear, and also after their appearance, as we shall mention presently. It is likewise proper in all diseases connected with the blood and the yellow bile, in pestilential ulcers, boils, quinsies, and the like:—for it is useful, with GOD'S permission.

(13.) This may in general suffice concerning preservation from the Small-Pox before the coming on of the fever which is attended by the symptoms of it. And by this means the Small-Pox is entirely repelled from one who is in such a condition that it can be repelled: and whatever pustules do come out must needs be favorable and few in number. By this means also it is brought about that the change in the blood from the first state into the second should not be effected all p. 76. at once and in a short time, with ebullition and fermentation, which are accompanied by frightful and dangerous accidents, but by little and little, and in a long time, and gradually, by way of ripening, not putrefaction, and without

Digitized by Google

fevers that are either frightful, malignant, and dangerous, or else hurtful and without doubt painful.

(14.) But when the fever arises which is accompanied by the symptoms of the Small-Pox, this regimen is not to be used, except after much observation, inquiry, and caution. For a mistake here is very dangerous; and for this reason, because the blood, when it ferments, is inflated and increased, and Nature, according to the temperament of the patient, is endeavouring to expel all its superfluous parts to the surface or to the members of the body; if, then, the cooling and thickening which you intend does not bring back the blood to a cooler and thicker state than it was in before its ebullition, the ebullition will break out a second or third time; and thus it will
p. 78. happen that you will be acting against Nature, and disturbing her in her work. Nor is it possible for the ebullition, if it be vehement, to be checked but by remedies in which there is great danger, and which do in a manner greatly congeal and coagulate the blood, (such as opium, hemlock, a great quantity of the expressed juice of lettuce, black nightshade, and the like,) and by the constant and excessive use of the regimen which we have just mentioned. And the congelation of the blood and the extinction of the natural heat at the same time, from the excessive use of these remedies, is not safe. Besides, even if you do employ them to excess, you will not be able to extinguish the ebullition and to restrain the violence of the unnatural heat; for by this excess you at the same time depress the power which the natural heat has of resisting what is hostile to itself; and you extinguish this and the unnatural heat together. And this I here mention to you (a matter which some physicians pass over from ignorance, and
p. 80. some from avarice, that they alone may receive profit from it,) in order that *you* may not offend against Nature, as do they: by permission of the Almighty and glorious GOD.

(15.) When you perceive symptoms of the Small-Pox, and you see a distension of the body, frequent stretching, pain in the back, redness of the complexion and of the eyes, a very violent headache, a strong and full pulse, a shortness of breath,[1] a red and turbid urine, and the body hot to the touch, like

[1] The Greek Translation adds here, *καὶ τὴ ἤθη τῆς ψυχῆς χαλεπά.*

Digitized by Google

that of a man who has been in a bath; and when also the body is fleshy, and the patient's diet has been such as produces plenty of blood: then take from him a large quantity of blood, even until fainting comes on. It is best to take it from the basilic[1] vein, or from some of its branches; if this cannot be found, then from the inner[1] vein; and if this cannot be found, then from the cephalic.[2] But when the basilic and its branches cannot be found, it is better to take the blood from the popliteal vein,[3] or the saphena;[4] because these draw the blood from the greater veins in the abdomen more than the cephalic does. When these symptoms do not run very high, although they are distinctly manifest, then take away less blood; and when they have but slight force, then draw but little blood; and afterwards proceed in the cure with extinguents, as I have already mentioned. When you find that by the use of extinguents the feverish heat is moderated, and the pulse and breathing are returned to their natural state, you should still continue to employ these remedies,—for by their means you will entirely drive away the ebullition of the Small-Pox.

p. 82.

(16.) In order more effectually to perform this extinction, let the patient drink water made cold in snow to the highest degree, several times and at short intervals, so that he may be oppressed by it, and feel the coldness of it in his bowels. If, after this, he should continue to be feverish, and the heat should return, then let him drink it a second time, to the quantity of two or three pints or more, and within the space of half an hour: and if the heat should still return, and the stomach be full of water, make him vomit it up, and then give him some more. If the water finds a passage, either by sweat or by the urine, then you may be sure that the patient is in a fair way of being restored to health; but if you do not see that the water has found a passage, or you find that the heat is increased, and returns as it was at first, or even is more violent, then omit giving the cold water in large quantities at several

p. 84.

[1] See below, Note L.

[2] See below, Note K.

[3] Literally, *the ham*. The vein at this place is one of those enumerated by Albucasis as being sometimes opened in blood-letting. (*De Chirurg.* p. 460.)

[4] See below, Note M.

Digitized by Google

times, and have recourse to the other extinguents which I have described. And if you see them relieve the patient in the way I have mentioned, then persist in the use of them; if, however, you see that there arises any anxiety and inquietude after taking them, or that the anxiety and inquietude is altogether vehement and immoderate, then you may be sure that it is im-
p. 86. possible to prevent the eruption of the Small-Pox or Measles. You must, therefore, then quit this mode of treatment, and hasten to assist Nature in expelling and throwing out these superfluities, in the manner I shall describe in the following Chapter.

Digitized by Google

p. 88.

CHAPTER VI.

Of those things which accelerate the eruption of the Small-Pox.

THE eruption of the Small-Pox and Measles is accelerated by well wrapping the patient up in clothes,[1] and rubbing his body, by keeping him in a room not very cold, and by sipping cold water, a little at a time, especially when the burning heat is very great; for cold water, when it is sipped a little at a time, provokes sweat, and assists the protrusion of the superfluous humours to the surface of the body. Let the patient put on a double shirt, with the upper border closely buttoned; and underneath let there be placed two small basins of boiling water, one before and the other behind him, so that the vapour may come to the whole body except the face; and the skin may be
p. 90. rarefied, and disposed to receive and evaporate the superfluous humours. For when the surface of the body is in this state, the patient is suffused with sweat, which is calculated to cool him and is very beneficial.[2] And by this management not only is the surface of the body rendered soft, but also the strength of the patient is preserved, so that in this state nothing is more beneficial. And this may be effected by well wrapping the patient up in clothes, rubbing his body, and exposing it to the steam of hot water in the manner we have mentioned: for both the laver and the bath[3] are injurious in this state, inasmuch as they overheat the superfluous humours, and depress the strength so much that a fainting fit comes on. And when this is the case, Nature is diverted from her work, and the
p. 92. patient is in danger, especially if the fit be violent and frequent; for nothing is a greater indication of the approach

[1] See below, *Almans.* § 3.

[2] The Translator has here followed Channing's interpretation (though not entirely satisfactory,) as giving a better sense than either Stack's or the Greek Translation.

[3] A description of the Eastern baths may be found in various books of travels, &c. See, among others, Russell's *Nat. Hist. of Aleppo*, vol. i. p. 131, &c.; Lane's *Modern Egyptians*, vol. ii. p. 35, &c.

Digitized by Google

of death, especially in this case, than violent and frequent fainting; for it shows that Nature is (in a manner) routed, and retires, and contracts her power into the inner parts of the body; and when this takes place, it will immediately be oppressed and extinguished by the superfluous humours. Likewise after the hot vapour has been used, it must not be suffered to cool upon the body, but is to be wiped off with cloths, and dried with great care and diligence.

(2.) This method is sufficient to facilitate the expulsion of the superfluous humours to the exterior, when Nature is not languid, nor the superfluous humours too thick and viscid, and difficult to be expelled. When, however, the outward fever is mild and slight, but anxiety and inquietude continue, and the expulsion of the Small-Pox is slow and difficult, and delayed beyond the fifth day, you will then have to use those medicines which promote the eruption. But this is to be done with great caution and attention, in the way that I have already mentioned,[1] when speaking of the conditions to observed in giving extinguents; for the error here, even if it be not equally important with the other, is important nevertheless. And the way to be preserved from falling into error in this case is to be not too hasty in using these medicines, but to be content with the former regimen as long as there is any hope of your being able to do without them, and as long as you are[2] pretty certain that the fever is as slight in the inward parts of the body as it is in the outward. This you will easily know, if neither the pulse nor the respiration be too quick, full, or irregular, and if on feeling the chest it be not found hot in the highest degree; and hence you may be sure that even if the force of the fever be doubly or trebly increased, it will not prove fatal to the patient, on account of the vehemence of its heat; of which you may judge by comparing this with other fevers which you have seen in the same patient or in persons of a similar temperament and in a like degree of heat, who have entirely recovered.

p. 94.

p. 96.

(3.) These extinguishing remedies are also to be used when you see, that, as soon as any of the pustules come out and appear

[1] See above, Chap. v.

[2] The Translator has here followed the reading proposed by Channing in his note, in preference to that which he has introduced into his text.

Digitized by Google

in the skin, the patient finds himself easier after it, and his pulse and breathing are relieved in proportion; but if you see that the eruption and appearance of the pustules goes on slowly and with difficulty, you must in this case avoid all very extinguishing medicines, for to use them would be acting contrary to Nature, and hindering her from throwing out the superfluous humours upon the skin. And when there follows, upon the use of extinguents, any anxiety and inquietude which were not present before, and especially if there be a palpitation of the heart, then you may be sure that you have committed an error. You must, therefore, immediately take all possible pains to soften the skin, in the way I have mentioned; and give to drink from time to time warm water, either alone, or that in which there have been first boiled the seeds of sweet fennel and smallage, and others of the same kind to be hereafter mentioned, which facilitate the eruption of the Small-Pox, according as you see the heat to be less or more inflamed, and as the patient is able to bear it; regard being also had to the sluggishness of the Small-Pox, and the slowness of the pustules in coming out.

p. 98.

(4.) The following is an easy, gentle mode of treatment, which will not excite too much heat, and will facilitate the eruption of the pustules:—

[*Form.* 5.] Take yellow Figs, to the number of thirty,
Of Raisins stoned, twenty drachms;
Pour upon them three pints of water, and let them boil gently until they are nearly dissolved: give the patient to drink half a pint of this decoction, at three several times; then cover him up with clothes, and expose him to hot vapour, in the manner we have before mentioned.

(5.) The following preparation is more efficacious:—

p. 100.

[*Form.* 6.] Take of the aforesaid Decoction, four ounces,
Of the Decoction of Sweet Fennel Seed and Smallage, two ounces;
Give it to the patient to drink, in the way we have mentioned.

(6.) The following is still more efficacious:—

[*Form.* 7.] Take of Sweet Fennel Seed,
Smallage Seed, of each ten drachms;
Boil them in the aforesaid decoction until the water is red, then strain it, and give the patient to drink three ounces of it.

Digitized by Google

(7.) The following composition is very beneficial and useful at several times:—

[*Form*, 8.][1] Take of Red Roses, four drachms,
p. 102. Peeled Lentiles, nine drachms,
Yellow Figs, to the number of ten,
Of Gum Tragacanth, three drachms,
White Raisins, stoned, ten drachms,
Lac, cleared from its stalks and washed, three drachms,
Sweet Fennel Seed,
Smallage Seed, of each five drachms;

Boil all these in two pints of water until it is reduced to one pint and a half; and give the patient half a pint of it, with half a scruple of saffron, two or three times, as may be necessary.[2]

p. 104. (8.) We shall now speak of those parts of the body of which it is necessary to take care.

[1] Two very similar formulae are given by Synesius, *De Febr.* capp. 9, 10. pp. 294, 296. See also below, Form. 21.

[2] See below, Note N.

Digitized by Google

p. 106.

CHAPTER VII.

Of the care to be taken of the throat, eyes, and those parts of which it is necessary to take care upon the appearance of the symptoms of the Small-Pox.

As soon as the symptoms of the Small-Pox appear, we must take especial care of the eyes, then of the throat, and afterwards of the nose, ears, and joints, in the way I am about to describe. And besides these parts sometimes it will be necessary for us to extend our care to the soles of the feet, and the palms of the hands; for occasionally violent pains arise in these parts from the eruption of the Small-Pox in them being difficult on account of the hardness of the skin.

(2.) As soon as the symptoms of the Small-Pox appear, drop rose-water into the eyes from time to time; and wash the face with cold water several times in the day, and sprinkle the eyes
p. 108. with the same. For if the disease be favorable, and the pustules few in number, you will by this mode of treatment prevent their breaking out in the eyes. This indeed is to be done for greater caution; for when the Small-Pox is favorable, and the matter of the disease is scanty, it seldom happens that any pustules break out in the eyes. But when you see that the ebullition is vehement, and the pustules numerous in the beginning of the eruption, with itching of the eye-lids and redness of the white of the eyes, some places of which are redder than others; in this case pustules will certainly break out there unless very strong measures be adopted; and therefore you should immediately drop into the eyes several times in the day rose-water, in which sumach has been macerated.[1] It will be still more efficacious to make a collyrium of galls in rose-water, and drop some of it into the eyes; or to drop into them some
p. 110. of the juice of the pulp of the acid pomegranate, first chewed, or squeezed in a cloth. Then wash the eye-lids

[1] See below, *Almans.* § 4.

Digitized by Google

with a collyrium[1] composed of red horn poppy, the juice of unripe grapes, rusot, aloe, and acacia, of each one part, and a tenth part of saffron; and if you also drop some of this collyrium into the eyes, it will be useful at this time.

(3.) But if you see that the matter of the disease is violent, and the eruption very copious, so that you conclude that pustules will certainly break out in the eyes, because you see excessive
p. 112. redness in some parts of the tunica sclerotica, with a protuberance of the eye itself, and you find that when you have dropped into it some of the remedies I have prescribed, it does not altogether remove that redness, but only lessens it for a time, after which it returns more violently than before, or at least continues in the same state as it was before you began this treatment; you must not in this case proceed any longer in this
p. 114. method, but, instead of these things and the like, drop into the eyes a little Nabathaean caviare in which there is no vinegar, nor any other acid.

p. 116. (4.) [The pustules which break out in the tunica sclerotica do not injure the vision;][2] but those which come out in the cornea obstruct the sight, and are to be cured, according to the degree of their thickness or thinness, by means of such strongly dissolving medicines as we are about to mention; which indeed are sometimes successful, and sometimes not, according as the matter is more or less thick, or the body more or less hard or aged. But if one large pustule breaks out in the tunica uvea,[3] then rub cuhl[4] in rose-water, and drop it into the

[1] The Arabic word is شياف *Shiáf*, whence comes the name *Sief* found in old pharmaceutical works.

[2] These words have been supplied by Channing from the Greek translation, and probably made part of the Arabic text originally, though they are not now to be found in the only MS. that has hitherto been used. The Greek term ὁ ἐπιπεφυκὼς χιτών, *tunica adnata*, is explained to mean the *tunica conjunctiva*, which is probably in most cases correct; here, however, it would rather seem to signify the *tunica sclerotica*. See Note and Index Verborum to the Oxford edition of Theophilus, *De Corp. Hum. Fabr.*

[3] The Arabic word is سواف *Sawáf*, which is rendered ῥαγοειδής by the Greek Translator, "tunica uvea" by Stack, and "tunica rhagoides" by Channing, but which the Translator has not been able to find in this sense in any other Arabic writer or Lexicon.

[4] See below, Note O.

Digitized by Google

eye several times during the day, and put over it a compress and bandage; or else drop into it some of the collyrium[1] above mentioned, after taking out the saffron and adding one part of hæmatite, that there may not happen any great prominence. And these things are what ought to be known concerning the eyes in this place.

p. 118.

(5.) Care is next to be taken of the throat and mouth, in order that no pustules may break out in them which may distress the patient, or hinder his breathing: for it often happens that in the bad kinds of Small-Pox obstinate and violent suffocations come on; and when this is the case, there is no hope of the patient's recovery. For which reason, as soon as the symptoms of the Small-Pox begin to appear, the patient should gargle his mouth with acid pomegranate juice, or an infusion of sumach, or the inspissated juice of white mulberries, or with some of those things which we have mentioned in the chapter on extinguents;[2] or, if nothing else is ready at hand, with pure cold water, and that very often, in order that there may either be no eruption at all in the throat and mouth, or that what there is may be but slight. And, therefore, you should strengthen these parts, in order that they may not be attacked by numerous pustules, giving rise to suffocation; and be quick and diligent in applying this cure, when, besides the symptoms of the Small-Pox, there is a hoarseness of voice, straitness in breathing and about the fauces, and pain in the throat. And if you see these symptoms to be very violent, then take away blood from the cephalic vein, and that even after the whole eruption is over. And if the patient finds anything in his mouth or throat which hurts him, and there is not much heat there, neither are his bowels too loose, then let him lick by degrees butter mixed with white sugar-candy; but if there be any heat and inflammation there, then give him a linctus[3] of the mucilage of fleawort seed, peeled almonds, and white sugar-candy thus prepared:—

p. 120.

[1] شياف *Shiáf.* See above, Note ([1]), p. 52.

[2] See Chap. v. § 2.

[3] The Arabic word is لعوق *La'úk*, whence is derived the name *Lohoc*, or *Looch*, to be found in old pharmaceutical works.

Digitized by Google

p. 122. [*Form* 9.] Take of Sweet Almonds peeled, one part,
Gourd Seed, two parts,
White Sugar Candy, three parts,
Mucilage of Fleawort Seed, a sufficient quantity;
Make it into a linctus.[1]

If the bowels be relaxed let the linctus be made of gum Arabic, peeled almonds, the seed of serpent cucumber, and wheat-starch, mixed up with mucilage of quince seeds.

(6.) In the next place we must take care of the joints, for there often comes out upon these a number of very bad pustules, which corrupt them to such a degree that the bones, ligaments, and tendons lie bare. Hasten, therefore, as soon as you see any symptoms of the Small-Pox, and especially if they are violent and excessive, and the pustules filled with fluid, hasten to attend to the joints, and bathe them with sanders, red horn poppy, Armenian bole, roses, common camphor, vinegar,
p. 124. and rose-water; but in the bathing do not go much beyond the joints. If the pustules that come out are very large, then open them at once, and let out the matter; and do not put off this operation, for delay is very dangerous.

(7.) After this you should take care of the nose and the ear, that there may not be in them a great quantity of pustules; for this is hurtful to the patient; and an eruption in the internal part of the ear is clearly dangerous. Apply, therefore, to the nose daily warm oil of roses with common camphor dissolved in it: and drop into the inner ear warm red vinegar, mixed with a collyrium[2] of red horn poppy, or rusot, and then put in a piece of cotton; and let this be done two or three times a day.

(8.) Lastly, if a severe pain arises in the soles of the feet,[3] then take care to anoint them with tepid oil, and foment them
p. 126. with hot water and cotton. If this does not abate the pain, nor facilitate the eruption of the pustules, then beat up peeled sesamum with milk; anoint with it, bind it on with a cloth, and so leave it upon the part all night; then bathe the foot in warm water, and repeat the same again. Or bruise

[1] See above, Note (3), p. 53.

[2] شياف *Shiáf.* See above, Note (1), p. 52.

[3] See below, *Divis.* § 10.

Digitized by Google

dates with butter, and apply them; or anoint with the lees of oil of ben:[1] for these and the like things soften and relax the skin, and thus facilitate the eruption of the pustules, and lessen the pain.

[1] The reading here is doubtful, as the word is written corruptly in the Leyden MS., and the Greek Translator has *σησάμου*, which is followed by Stack.

Digitized by Google

p. 128.

CHAPTER VIII.

Of those things which ripen the pustules.

When, after their eruption is completed, you observe that the pustules tend too slowly to maturation, and that the state of the patient has been benefited by the eruption, and that his breathing and pulse are also favorable, and that he is free from inquietude and anxiety; then it will be necessary to assist the maturation of the pustules. But if, together with a backwardness of ripening after their eruption, you perceive the pustules to be hard and warty, and the state of the patient to be not at all improved, or if his illness is increased, then you may be sure that the Small-Pox is mortal: in which case you need not aim at effecting their maturation, for they are of that kind which cannot be ripened.

(2.) The maturation of the Small-Pox, when it is curable, is to be effected by fomenting the body with the steam of hot
p. 130. water, or of a decoction of chamomile, violets, melilot, marsh-mallows, and bran of wheat, either separate or mixed together in two basins, as we have mentioned[1] above, when we were treating of the mode of facilitating the eruption of the Small-Pox. And if the patient finds relief at this time from the fomentation, you may abstain from those fumigations which are commonly employed for drying up the pustules, until they are ripe, and capable of bearing those things which are necessary for drying them up; of which we are now going to speak.

[1] See Chap. VI. § 1.

Digitized by Google

p. 132.

CHAPTER IX.

Of those things which dry the pustules.

All those pustules that are very large should be pricked; and the fluid that drops from them be soaked up with a soft clean rag in which there is nothing that may hurt or excoriate the patient.[1] And at the same time let fumigations be made with dried rose leaves, or myrtle leaves, or sanders, or the leaves of the lily,[2] or the tamarisk; roses being more suitable in summer, and the tamarisk in winter.

(2.) The Small-Pox sometimes abounds with too much moisture. When this is the case, order the patient to sleep upon a mattress of thin texture stuffed with pounded roses,[3] or rice meal, or millet meal. If the patient's body be excoriated, put
p. 134. under him the fresh leaves of the lily,[2] and besprinkle him with an aromatic powder, roses, and myrtle; and if any part be ulcerated, then sprinkle it with the red aromatic powder composed of aloe, frankincense, sarcocol, and dragon's blood. When the pustules break, either spontaneously or from the abundance of fluid contained in them, and are slow in drying up, then treat them with salt in this manner: take one ounce of oil of sesamum, and mix with it two drachms of Andarene salt,[4] pounded like cuhl,[5] and the same quantity of alum.

[1] See below, *Almans.* § 5.

[2] In both these passages Channing reads سوس *Sús*, in the Arabic text, which signifies *liquorice*, though he renders the word by *Iris* in his Latin translation: it is therefore most probable that he has confounded سوس *Sús*, with سوسن *Súsan*. The Greek Translator has ἰρινόφυλλον in the former place, and κρίνον in the latter. It was from this word that the ancient city of Susa derived its name; σοῦσον γὰρ εἶναι τῇ Ἑλλήνων φωνῇ τὸ κρίνον. (Athenaeus, *Deipnos.* xii. 8, p. 513.) Hence also came the ointment called σούσινον, mentioned by Dioscorides (*De Mater. Med.* i. 62), Athenaeus, (*Deipnos.* xv. 39, p. 689,) and others.

[3] See below, *Cont.* § 4.

[4] See below, Note P.

[5] See below, Note O.

Digitized by Google

With this liniment anoint the body, avoiding those parts which are excoriated and ulcerated,—for it must not be applied to those
p. 136. places, as it would pain them extremely. Let it remain on the patient for the space of an hour, and then let him wash himself with a decoction of emblic myrobalans, the galls found on the white tamarisk, myrtle leaves, and pomegranate peels. If the desiccation be effected by these means, it is well; but if not, take of white Susian bole,[1] or any sort of white bole, (only do not take any red bole,) and mix with it about a tenth part of Andarene salt, and a tenth part of alum. Make this into a liniment, and apply it; let it remain on for an hour or two, and then wash it off.

(3.) Next will follow the mode of taking away the eschars and dry scabs.

[1] See below, Note Q.

Digitized by Google

p. 138.

CHAPTER X.

Of those things which take away the dry scabs and eschars.[1]

When the desiccation of the pustules is effected, and scabs and dry eschars still remain upon the body, examine them well, and upon those that are thin and perfectly dried up, and under which there is no moisture, drop warm oil of sesamum every now and then, until they are softened and fall off; except, however, those which are on the face, for these are to be dressed with oil of pistachio.[2] As for the larger sort which resemble eschars, if you see any moisture remaining in them, cut them off gently and remove them, without any application of oil. And if the places from which the eschars have been removed contain but little moisture, you may soak it up with soft cotton
p. 140. rag, as I have already said;[3] but if they contain much, then besprinkle them with a little of the red aromatic powder,[4] especially if they begin to lessen and sink in; and with alum and salt, if they are even with the surface of the body, and do not sink in: then wait until a new eschar is formed on them. If there be still any moisture, then repeat the same treatment; and if there be no moisture, then anoint the scabs with oil, that they may be softened and fall off.

(2.) Next will follow a discourse on the mode of destroying the marks of the Small-Pox.

[1] See below, *Almans.* § 6.
[2] See below, *Cont.* § 7.
[3] See above, Chap. IX. § 1.
[4] See above, Chap. IX. § 2.

Digitized by Google

p. 142.

CHAPTER XI.

Of those things which remove the marks of the Small-Pox.

THE marks of the Small-Pox are of two sorts; viz. either in the eye, or on the rest of the body.

I. (2.) In the eye the part on which the Small-Pox broke out is covered with an opaque whiteness, as we have already mentioned.[1] When this happens in the eyes of children, of those, namely, who are of a moist constitution of body, and tender skin, it is the more easily deterged.

(3.) Now, the medicines which deterge the eye and take off the whiteness, are, sal prunella (?), Andarene salt, sal ammoniac, bastard sponge,[2] glass-gall (?),[3] the sea-crab, the dungs of sparrows, swallows, starlings, mice, and crocodiles, the common sweet flag, ebony, greater celandine, coral, tutty, hæmatite, verdigris, Arabian sugar,[4] the dregs of vinegar burnt, the sediment of urine, myrrh, juniper resin, olive gum, bitter almond gum, the milky juice of wild lettuce, glass, the dung of bats, and musk.[5] It will be best to use these when the patient is just come out of the bath, or after holding his head over the steam of hot water; and it is right to make use of mild medicines alone, nay, the mildest of these, especially in soft and moist bodies.

p. 144. p. 146.

p. 148. (4.) The description of a mild medicine which removes the white specks from the eye:—

[*Form.* 10.] Take of Sarcocol,
White Sugar Candy;
Sprinkle the powder in the eye.

---

[1] See above, Chap. VII. § 4.

[2] See below, Note R.

[3] See below, Note S.

[4] See below, Note T.

[5] This list of drugs may be compared with that in Avicenna, iii. 3. 2. § 18. vol. i. p. 547. ed. Lat., vol. i. p. 342. ed. Arab. See also Rhazes, *Almans.* ix. 16, 18.

Digitized by Google

(5.) Another more efficacious :—

[*Form.* 11.] Take of Bastard Sponge,
Sarcocol,
Sugar;
Sprinkle the powder in the eye.

(6.) Another still more efficacious :—

[*Form.* 12.] Take of Sal Prunella (?),
Bastard Sponge,
Glass-gall (?),
Sarcocol,
Sugar;
Sprinkle the powder in the eye.

(7.) Another still more efficacious :—

[*Form.* 13.] Take of Verdigris, ten drachms,
Gum Sagapenum,
Gum Ammoniacum,
Sarcocol, of each two drachms and a half,
p. 150. Bastard Sponge,
Glass-gall (?),
Sal Prunella (?), of each three drachms;
Then take of common Sweet Flag,
Greater Celandine, of each ten drachms;
Boil them in ten times their weight of water, until the decoction becomes thick; then dissolve the gums in it, and knead the rest together, and make the whole into an ophthalmic collyrium.

As occasion may arise, rub some of this paste with water in an ebony mortar,[1] so that the mixture may be thick; then put some of it on a style, and apply it frequently to the part affected. p. 152. Both before and after the operation let the eye be several times licked with the tongue;[2] and afterwards sprinkle it with the milder sort of aromatic powder. But be sure to look carefully and frequently into the eye; and if it be painful and red, then omit this treatment for some days, and afterwards repeat it; for it is a very efficacious mode of cure.

II. (8.) As to the medicines which remove the marks of the

[1] The Translator has here followed Channing's version, though the passage is certainly corrupt, as is allowed by Channing himself. Stack's translation is very different.
[2] See below, Note U.

Digitized by Google

Small-Pox from the face and the rest of the body, they are these :—white litharge, dried reed roots, rotten bones, bastard sponge, corāl,[1] sarcocol, almonds, birthwort, the ben-nut, the seeds of radish, melon, and rocket, and the meal of beans, rice, lupines, and kidney beans : let the patient be anointed with these in rice water, or barley water.

(9.) The description of a liniment which removes the marks of the Small-Pox :—

[*Form.* 14.] Take of the Meal of common Chick Peas,
Bean Meal, of each three drachms,
Melon Seed, five drachms,
White Litharge, two drachms,
p. 154. Reed Roots dried, three drachms;
Pound all of them together in barley-water; then anoint the patient several times successively after he has held his head over the steam of hot water, or after coming out of the bath. Then wash him in a bath made of a decoction of melon rinds, dried violets, bran, and common chick peas pounded; rub him well, and then apply the liniment a second time.

(10.) The description of another liniment more efficacious than the former :—

[*Form.* 15.] Take of the meal of Beans resembling lupines, five drachms,
p. 156. Bitter Almonds,
Sweet Costus,
Rocket Seed,
Radish Seed, of each two drachms and a half;
Use the liniment as we have directed.

(11.) Another liniment still more efficacious :—

[*Form.* 16.] Take of Bitter Almonds, peeled, five drachms,
Radish Seed,
Rocket Seed,
Costus,

---

[1] Channing has in the text فسد *Fasad*, which appears to be a typographical error for بسد *Bassad*, as he translates the word *corallium*. The Greek Translator has κοστόρριζον, and therefore probably read قسط *Kust* in his Arabic MS., which is very similar in appearance to both the other words, and is not unlikely to be the true reading, as *coral* is not found in any of the following prescriptions, whereas *Costus* (which, unless it be mentioned here, is omitted entirely in the present list,) occurs in Formm. 15 and 16.

Digitized by Google

Long Birthwort, of each two drachms and a half,
Sal Prunella (?), three drachms,
Pepper, one drachm and a half;
Use them as we have directed; and anoint the parts with radish water, or with what we have before prescribed.

(12.) These, therefore, are the medicines which remove the marks and scars of the Small-Pox: and in order to efface the pock-holes, and render them even with the surface of the body, let the patient endeavour to grow fat and fleshy, and use the bath frequently, and have his body well rubbed.

p. 158.

(13.) We will now speak of what ought to be given to a patient in the Small-Pox by way of food, and of the medicines to be used in the treatment of him.

Digitized by Google

p. 160.

CHAPTER XII.

Of the patient's food in the Small-Pox.[1]

To a patient in the Small-Pox it is necessary to give to drink barley water prepared in the same manner and with the same art as that which is usually given to persons in acute diseases. If the fever be moderate and mild, and the bowels somewhat costive, it must be sweetened with white sugar-candy; but if the heat of the fever be intense, and the bowels relaxed, then pour to it half its quantity of acid pomegranate juice, pounded with the seeds, but avoiding the pulp and inward thin tunicles, for these are aperient. If the patient be also restless and cannot sleep, add to the peeled barley used in preparing the barley
p. 162. water about half the quantity of poppy. But if the bowels be very loose, then take equal parts of peeled barley, of dry seeds of acid pomegranate, and poppy. But if it be necessary to bind the bowels, then instead of peeled barley take parched barley meal previously prepared with the meal of parched pomegranate seeds; boil these in the same
p. 164. manner as barley water is made, and let the patient drink of this, as he would of barley water, either alone, or mixed with tabasheer and gum Arabic, if a looseness of the bowels should make it necessary, or with the medicines which we shall describe anon. And barley water, mixed with acid pomegranate juice is very useful in the Small-Pox, and more especially in Measles. And also the juice of the gourd, of the Indian melon, and of the serpent cucumber, and the mucilage of fleawort seed, and the like, which make a mild phlegm and easy to be spit up; these, I say, are more useful in the Measles than in the Small-Pox, unless it be in those sorts of Small-Pox which are accompanied with extreme malignity, intense heat from the fever, and want of sleep.

[1] See below, *Almans.* § 7.

Digitized by Google

(2.) But in those cases of the Small-Pox which are accompanied with fever wherein there is not so violent an inflammation, the things above mentioned and others of the like kind render them much slower, and protract the length of the dis-
p. 166. ease; so that you must use them, or not, as occasion shall require. For since the Small-Pox arises in most cases from heat and putrefaction acting upon moisture, those things are more suitable, which have a drying and thickening power together with a cooling power, such as water of pomegranates, juice of unripe grapes, and the like; but since the Measles arise from a vehement ebullition of the bile in the blood, those things are most salutary, which, together with a cooling power, have a moistening power also, in order that the corrupted blood may be tempered and corrected by their means. For the blood of a person in the Measles, is like stagnant water, which has been long putrid, and which, having lost its sweetness by the action of the sun, has contracted a vicious acrimony; but which, when it is mixed with rain water or running sweet water, recovers its former wholesomeness.

p. 168. (3.) Moreover, in the Small-Pox the meal of parched barley is useful when it is washed and taken with sugar or in pomegranate water, or in julep,[1] according as may be required by the loose or costive state of the patient's bowels, as likewise the greater or less ebullition of heat: except that barley water is lighter for him to take in the Small-Pox, easier to swallow, and more beneficial to his throat and chest. So that you must act according to circumstances, after you have been apprised that barley water is more suitable for persons in the Measles than in the Small-Pox, unless it be of a bad sort, in the manner we have mentioned.

(4.) Peeled lentiles are likewise useful in the Small-Pox, when a food is prepared of them with the water of acid pome-
p. 170. granates, or with vinegar: as is also the parched meal of lentiles, when it is taken in cold water. You should know also that the drinking cold water is more serviceable to a patient in the Measles than in the Small-Pox, as being safer,

[1] جلاب *Julâb*, whence comes the Greek Ζουλάπιον, the Latin *Julapium*, the English *Julep*, &c. is properly a Persian word, and signifies *Rose-water*. See Castell, *Lex. Heptagl.* p. 548.

Digitized by Google

and of a more certain effect. However, when you see the Small-Pox attended with violent inflammation, and quickness or intermission of the pulse and respiration, then make use of extinguishing medicines in proportion to the symptoms; if they are less urgent, employ few, and if very urgent, then give many. But do not allow the patient to eat young birds until the pulse and respiration have returned to their natural state; nor till the pustules are dried up, and the scabs fallen off.

(5.) Next will follow the discourse on relaxing the bowels and confining them in the Small-Pox.

Digitized by Google

p. 172.

CHAPTER XIII.

Of the regulating the patient's bowels in the Small-Pox.[1]

THE bowels are generally relaxed in the Small-Pox and Measles towards their decline, and especially in the Measles; for which reason, after these diseases have passed their crisis, p. 174. everything must be avoided which opens the bowels, even if they should be confined. But if the bowels are relaxed, then you should from the first abstain from opening medicines, although it be necessary to employ them in the beginning of these two diseases, and before the crisis is passed. For it is sometimes necessary to open the bowels in the Small-Pox, either because of the excess of heat and headache, or in order to ease Nature of her load, and to lessen the morbific matter, when you have reason to think it over-abundant. And this will be the case when you find the body, both before and after the bloodletting, neither weakened nor wasted, but on the contrary bloated and full, with a paleness of colour, or but little of redness, and a fluctuation in the pulse. For sometimes in such a state it is not necessary to take away blood, but to evacuate from the body the superabundant moisture; and that p. 176. especially when the aforesaid symptoms are very plain and evident, and the body is troubled with boils from the sluggishness of the fever, and is destitute of a red colour. In this state one of the best things is a decoction of yellow or chebule myrobalans alone, when it is drunk with white sugar-candy, and the water of an acid pomegranate bruised with its pulp, to which may be added one or two more pomegranates if there be occasion. For it is the property of these two medicines (especially pomegranate water,) to diminish the superabundant moisture of the body, together with part of the bile, without exciting any heat, and to leave nothing behind them in the bowels. And these are some of the best things that can happen in this stage of the disease.

[1] See below, *Almans.* § 8.

Digitized by Google

p. 178. (2.) But in the Measles, give the water of damask plums, or the plums themselves, fresh gathered, and macerated in julep, with sugar added. But avoid the medicine called *taranjubín*,[1] which is as prejudicial in the Measles as honey is in the Small-Pox, both on account of the surfeit which it occasions, and also because it increases the nausea and anxiety of the patient. In like manner you should carefully avoid giving them to drink milk and violets, for both of these will also increase the nausea and anxiety in those who already feel any.

(3.) Now whereas the first and most necessary remedy in the Small-Pox is to draw blood when it is too much in
p. 180. quantity, and there is no hope of checking its ebullition by extinguents; (but it is necessary to take some away, as well for relieving Nature, as for abating the fullness of the blood-vessels, and their swelling and distension from the too great quantity of their contents, which must otherwise be productive of very bad consequences, especially when the blood is heated to that degree that the exhalation is too great;) in like manner in the beginning of the Measles it is right to draw off some of the bile, when you see it to be over-abundant, and then to pursue what remains of it by extinguents. Now the sign of an excessive redundancy of the bile is the violence of the inflammation, and anxiety, together with the discharge of the same bile both by vomit and stool, and a bitter taste in the mouth. But if the quantity of the bile be not excessive, and yet there is anxiety and thirst and vehement heat, without
p. 182. any discharge of bile either by vomit or stool, though its quantity, I say, be not excessive, we may judge it to be of a bad quality in proportion to the violence of the inflammation and anxiety.

(4.) And this is what you ought to know concerning the regulating the discharges of the bowels in the beginning of these two diseases. Now when the bowels are relaxed, give nothing laxative; for in either of these diseases the patient will be in danger from the excessive looseness of the bowels, if he drinks anything which increases their discharge. When,

[1] ترنجبين *Taranjubín*, a Persian compound word, signifying *moist* (or *dew*) *honey*. (See Castell, *Lex. Pers.* p. 180.) It here probably means the manna of the حلج *Hój*, or *Camel's thorn* (*Alhagi Maurorum*, Tournef.).

Digitized by Google

therefore, the bowels are relaxed, give the patient barley gruel to drink, instead of barley water; and, if it be necessary, boil with the barley gruel the parched meal of pomegranate seeds; and if, notwithstanding, the looseness still continues, then mix in his drink gum[1] Arabic and tabasheer, in this manner:—

p. 184. [*Form.* 17.] Take of Gum Arabic, two drachms,
Tabasheer, one drachm;
Pound them as small as cuhl, and sprinkle the powder into four ounces of barley gruel, and give it to the patient to drink, if his bowels be much relaxed.

And give him also to drink, about an hour before the barley gruel, some of this medicine which I am going to describe; and then give him barley gruel.

The following is the description of it:—

[*Form.* 18.] Take of Red Roses ground fine,
Tabasheer,
Broad-leaved Dock Seed,
Sumach,
Barberries, of each equal parts,
Gum Arabic,
Lemnian Earth,
Poppy Rinds,
Pomegranate Flowers, of each half the quantity;
Give the patient to drink three drachms of these in one ounce of the inspissated juice of green and acid quinces.

p. 186. (5.) But if the looseness still continues, and the patient is weakened by it, let him drink sour butter-milk,[2] from which the butter has been carefully removed, with the best sort of biscuits, and a little gum Arabic. Lastly, there often comes on a dysentery,[3] and when this is the case the mode of treatment

[1] The word صمغ *Samag*, *gum*, when used without any distinguishing epithet, signifies *gum Arabic*. See Ibn Baiṭár, vol. ii. p. 133.

[2] The Greek Translator has πρόσφερε τὸ ῥάϊπ (i.e. ريب *Raib*), τουτέστι τὸ ἰχωρῶδες τοῦ ὀξύνου γάλακτος. See above, Note (6) p. 39.

[3] The word سحج *Saḥj*, means excoriation of the intestines and dysentery. The exact passage referred to by Rhazes is not quite clear. It is possible that it may be *Almans.* ix. 72 (71), but this does not seem likely, as that chapter is headed خلفة *Chalfah*, not سحج *Saḥj*, which is rendered in the Latin version *Fluxus ventris.*

Digitized by Google

must be taken from the place where we have treated of that subject.

(6.) And now we will speak of the mild and the fatal species of the Small-Pox and the Measles.

Digitized by Google

p. 188.

CHAPTER XIV.

Of the fatal and the mild species of Small-Pox and Measles.[1]

THE Small-Pox and Measles are of the number of acute and hot diseases, and therefore they have many things in common with them, with respect to the symptoms which indicate the disease to be mild or fatal. Now the chief prognostic signs in those who recover are, a freedom of respiration, soundness of mind, appetite for food, lightness of motion, a good state of the pulse, the patient's confident opinion respecting the event of his own illness, a convenient posture in bed, and but little
p. 190. tossing about and inquietude of body. Hence a judgment may be formed of the bad signs, some of which we have briefly but correctly mentioned in the book called 'Al-Mansúrí.'[2]

(2.) The circumstances which peculiarly regard the Small-Pox and Measles are the following. When the pustules of the Small-Pox are white, large, distinct, few in number, and easy in coming out, and the fever is without much violence and heat, or distress and anxiety; and when the patient's heat and distress and anxiety diminish upon the very first eruption, and entirely cease after the eruption is completed; that sort is the most curable and least dangerous. To these the next in goodness are those that are white and large, though they may be very numerous and close together, if the eruption has been easy, and has relieved the patient from his anxiety and heat, as we have already mentioned.

p. 192. (3.) But when the appearance of the pustules is brought about with difficulty, and the patient is not relieved upon their eruption, they are a bad sort; although there is not so much reason to be afraid if the patient's condition be unfavorable during their appearance, as if it continues so afterwards. But

[1] See below, *Almans.* § 9.

[2] An account of this work is given below, together with a translation of the chapter on the Small-Pox and Measles. The Greek Translator has ἐν τῷ συντάγματι ἡμῶν τῷ ὅλῳ.

Digitized by Google

there is a bad and fatal sort of the white and large pustules, viz. those which become confluent and spread, so that many of them unite and occupy large spaces of the body, or become like broad circles, and in colour resemble fat.

(4.) As to those white pustules which are very small, close to each other, hard, warty, and containing no fluid, they are of a bad kind, and their badness is in proportion to the degree of difficulty in their ripening. And if the patient be not relieved upon their eruption, but his condition continues unfavorable after it is finished, it is a mortal sign.[1]

p. 194. (5.) And as to those which are of a greenish, or violet, or black colour, they are all of a bad and fatal kind; and when, besides, a swooning[2] and palpitation of the heart come on, they are worse and still more fatal. And when the fever increases after the appearance of the pustules, it is a bad sign; but if it is lessened on their appearance, that is a good sign. Doubled pustules indicate an abundance of the matter of the disease, and if they are of the curable sort, they portend recovery;[3] but if they are of the mortal kind, they portend death.

(6.) The safest kind of Measles is that where the redness is not very deep; but the pale or tawny coloured are bad; and the green and violet coloured are both mortal. When either the Small-Pox or Measles sink in suddenly after they have

p. 196. begun to come out, and then the patient is seized with anxiety, and a swooning comes on, it is a sign of speedy death, unless they break out afresh.

(7.) When the pustules appear on the first day that the patient is feverish, they will hasten their progress and be of quicker motion; if they appear on the third day, the eruption will advance moderately; but if the first appearance is delayed beyond the fourth day, the eruption will be completed dully and slowly. When the eruption breaks out on the good critical

[1] See below, *Cont.* § 5.

[2] The Greek Translator renders the word غشي *gashyon*, here by ναυτιάω, but both Stack and Channing consider the meaning in the text to be more probably correct in this place, though the word certainly signifies *nausea* in several other passages.

[3] The Translator is inclined to suspect some error in the Arabic text in this place, and has accordingly followed Stack and the Greek translation in preference to Channing.

Digitized by Google

days,[1] it is a salutary sign, especially if the patient is relieved at the end of it; and so on the contrary.

(8.) When the pustules begin to be confluent and to spread, and the anxiety is very great, and the abdomen is inflated, then death is near at hand.

(9.) When the smaller sort of pustules, which contain no fluid, break, and at the same time a delirium comes on, then the patient is near his end.

(10.) When the Small-Pox and Measles first appear, and afterwards sink in again, and there comes on at the same time
p. 198. anxiety and delirium, this is a fatal sign, whatever their colour may be; but this is seldom the case with the white pustules, and those which ripen, and contain fluid quickly.

(11.) When towards the end of the Small-Pox there is a great perturbation of the humours, and the patient is seized with a very violent pain in the leg, or hand, or any other limb, or the pustules turn to a green or black colour, and thereupon he becomes weaker than he was before, and the weakness still increases with the increase of the pain, or the limb is deeply coloured; these are signs of death.

(12.) But if, nevertheless, the patient's strength increases, he will recover, but the limb will mortify. And if you scarify that limb quite at the beginning of the pain, if the patient grows stronger after it, you will do him great service, and the
p. 200. limb will thereby be preserved from mortification. But in a case like this nothing cooling is to be applied to the limb, but it may either be scarified, or plunged into hot water, when you see that the state of the patient is able to bear it.

(13.) Now, therefore, as we have gone over all the articles which were proposed concerning the mode of treating this disease, and of preservation from it, we will here break off the thread of our discourse; and to HIM Who hath given us understanding to accomplish the work be praise and glory without end, even as HE is most worthy and deserving thereof.

[1] See below, Note V.

Digitized by Google

Ek-2. ar-Rāzī (Razes), Über die Pocken und die Masern (ca. 900 n. Chr.) Aus dem Arabischen übersetzt von Dr. med. Karl Opitz. Leipzig. Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1911.

Im Namen Gottes, des Barmherzigen und Gnädigen.

Ein Buch über die Pocken und die Masern.

Es sagt Abu Bekr Muhammed Ibn Zakarija:

Eines Abends, als ich bei einem ausgezeichneten und vortrefflichen Edelmanne in Gesellschaft war, der die Verbreitung nützlicher Kenntnisse eifrig förderte und sie den Leuten leicht zugänglich zu machen strebte, kam zufällig die Rede auf die Pocken. Ich sagte darüber an jenem Abend, was mir gerade einfiel. Da äußerte jener Edelmann, den Gott seinen Mitmenschen noch recht lange am Leben erhalten möge, den Wunsch, ich sollte über diese Krankheit ein grundlegendes, zuverlässiges und ausreichendes Buch schreiben; denn bis jetzt ist noch bei keinem der älteren oder neueren Schriftsteller eine genügende oder erschöpfende Abhandlung darüber zu finden. So schrieb ich denn dieses Buch im Vertrauen auf den Lohn Gottes des Allmächtigen und Erhabenen und in der Hoffnung, ihm wohlzugefallen.

Somit beginne ich denn; ich habe folgende Einteilung getroffen:

Erstes Kapitel: Die Ursache der Pocken, und wie es kommt, daß ihnen kaum ein Mensch entgeht.

Zweites Kapitel: Zusammenstellung der für die Pocken empfänglichen Personen und der Zeiten, in denen Pocken häufig aufzutreten pflegen.

Drittes Kapitel: Die Zeichen, welche den Ausbruch der Pocken und Masern ankündigen.

Viertes Kapitel: Zusammenstellung der Krankheitserscheinungen, auf Grund deren eine Behandlung der Pocken verordnet wird, im allgemeinen.

Fünftes Kapitel: Die Verhütung der Pocken, ehe ihre Zeichen sichtbar werden, und Vorbeugungsmaßregeln dagegen, daß sie sich nach dem Sichtbarwerden der Zeichen nicht vermehren.

Sechstes Kapitel: Wie man den Ausbruch der Pocken und ihr Hervortreten auf die Haut beschleunigt und wie man die Natur dabei unterstützt.

Siebentes Kapitel: Die Pflege der Augen, des Rachens, der Gelenke und der Ohren und alles dessen, was sonst noch gepflegt werden muß beim Auftreten der Krankheitszeichen der Pocken.

Achtes Kapitel: Wie man die Reifung der aufgetretenen Pocken fördert.

Neuntes Kapitel: Die Eintrocknung gereifter Pocken.

Zehntes Kapitel: Wie man die Borken und die Schorfe der Pocken entfernt.

Elftes Kapitel: Wie man die Pockennarben von den Augen und dem übrigen Körper entfernt.

Zwölftes Kapitel: Die Kostordnung Pockenkranker.

Dreizehntes Kapitel: Die Regelung des weichen und des trockenen Stuhlgangs Pockenkranker.

Vierzehntes Kapitel: Die gutartigen und die bösartigen Pocken.

Erstes Kapitel.

Die Ursache der Pocken, und wie es kommt, daß ihnen kaum ein Mensch entgeht; ferner die Hauptsache von dem, was Galen über die Pocken erwähnt.

Wenn einer von den Ärzten behauptet, daß der vortreffliche Galen die Pocken nicht erwähnt, und sie überhaupt nicht kennt, so muß er entweder die Schriften Galens überhaupt nicht gelesen haben, oder er hat sie nur oberflächlich durchblättert. Denn Galen verschreibt etwas im ersten Buch des *Κατὰ γένος* und sagt dabei, daß es gegen dies und das helfe und auch gegen die Pocken.

Ferner sagt er in dem vierzehnten Buch über den Puls am Ende: Das Blut ist in ganz gewaltige Fäulnis geraten und es kommt zu einem solchen Übermaß von Hitze, daß die Haut verbrennt und auf ihr die Pocken und eine schuppende Rötung ausbricht, die sie an der Stelle zerfrißt.

Weiterhin sagt er im neunten Kapitel seines „Nutzens der Teile“: Die von den Nahrungsmitteln übrigbleibenden Ausscheidungsstoffe, die sich nicht in Blut verwandeln, bleiben in den Organen faulend zurück und verändern sich mit der Zeit, so daß sie Rötung, Pocken und Wundrose erzeugen können.

Endlich sagt er im vierten Kapitel des Timäus: Die Alten belegten mit dem Namen Phlegmone jede Erkrankung, wobei sich Hitze bildete, wie Rötung und Pocken, und diese Krankheiten werden nach ihnen durch die Galle erzeugt.

Wenn aber jemand sagt, von ihm sei keine erschöpfende und genügende Zusammenstellung der Behandlung und der Ursache vorhanden, so hat er recht; er hat nämlich weiter nichts erwähnt, als was ich aufgeführt habe; es müßte denn sein, daß er es in den Schriften tut, die nicht ins Arabische übersetzt sind. Ich selbst habe mich schon lange bemüht, Leute, die syrisch und griechisch sprechen, danach zu fragen; aber es war auch nicht einer unter ihnen, der mir zu dem, was ich erwähnt habe, etwas hinzufügen konnte; ja die meisten von ihnen wußten nicht einmal, was er mit jenen Stellen gemeint habe, die von mir angeführt worden sind. Ich habe mich sehr darüber gewundert, wie Galen über diese Krankheit hinweggeht, trotz der Häufigkeit ihres Auftretens und der dringend notwendigen Behandlung; sonst ist er doch immer eifrig bestrebt, die Ursachen von Krankheiten und ihre Behandlung zusammenzustellen.

Die Neueren haben allerdings etwas über die Behandlung der Pocken erwähnt, aber nichts klares und genaues; kein einziger von ihnen aber erwähnt die Ursache ihres Auftretens und wie es kommt, daß ihnen kaum ein Mensch entgeht, und keiner hat die Arten der Behandlung übersichtlich geordnet aufgeführt. Und deshalb hoffe ich auf einen Lohn Gottes für jenen Mann, der mich zur Abfassung dieses Buches angeregt hat, und auf einen Lohn für mich, wenn ich nunmehr zu sammenstelle, was zur Behandlung nötig ist, und den Stoff abgrenze, in Kapitel einteile und übersichtlich ordne, so Gott will.

Ich fange also jetzt damit an, daß ich die Ursachen zusammenstelle, welche diese Krankheit hervorbringen, und warum ihr kaum ein Mensch entgeht, und dann das, was folgt, Kapitel für Kapitel; und ich werde in einem jeden derselben soviel sagen, als mir genügend erscheint, so wahr mir Gott helfe.

Die Menschen neigen von der Geburt an bis zum Alter immer mehr zur Trockenheit; deshalb ist das Blut der Säuglinge und Kinder reicher an Feuchtigkeit als das Blut von jungen Leuten und noch mehr als das Blut von Greisen; außerdem ist es reich an Hitze. Das bestätigt Galen in seinen Anmerkungen zu dem Buche Kernsprüche;[1]) er sagt nämlich: Die Hitze der Kinder ist ihrer Menge nach größer als die junger Leute, aber die Hitze junger Leute ist ihrer Beschaffenheit nach stärker. Dies erhellt gleichfalls aus der Lebhaftigkeit der natürlichen Vorgänge, nämlich der Verdauung, der Größenzunahme und dem Wachstum bei Kindern. Deshalb gleicht auch das Blut der Säuglinge und Kinder dem Traubensaft, in dem die zur völligen Reifung führende Gärung noch nicht begonnen hat und die aufwallende Bewegung noch nicht losgegangen ist.

Das Blut der jungen Leute gleicht dem Traubensaft, der aufgewallt und aufgebraust ist, und die Hauptmenge der Gase und Ausscheidungsstoffe verloren hat, wie ein Getränk, das zur Ruhe gekommen ist und lagert und als kräftig gilt.

Das Blut der Greise gleicht aber dem Getränk, das seine Kraft verloren hat und anfängt, schal zu werden und sich in Essig zu verwandeln. Es entstehen nun die Pocken bei der Fäulnis und dem Aufwallen des Blutes, wenn es die Ausscheidungsstoffe der Gase verliert, und wenn das Säuglingsblut, das frischem Traubensaft gleicht, in Blut junger Leute übergeht, das dem gereiften Getränke gleicht. Und die Pocken selbst gleichen dem Aufwallen und Aufbrausen, das im Traubensaft zu dieser Zeit zum Ausbruch kommt.

Und deshalb bleiben Kinder und besonders Knaben fast nie davon verschont, weil es nicht zu vermeiden ist, daß das Blut aus diesem Zustand in den zweiten Zustand übergeht, wie es auch nicht zu vermeiden ist, daß der Traubensaft, dem es eigen ist, aufzubrausen und aufzuwallen, in den Zustand übergeht, in dem er sich befindet, nachdem er aufgebraust und aufgewallt ist. Selten ist die Säftemischung eines Säuglings oder Kindes so, daß in ihm das Blut aus dem ersten Zustand in den zweiten Zustand allmählich Schritt für Schritt im Laufe der Zeit übergeht, so daß diese Aufwallung und das Aufbrausen im Blut nicht sichtbar wird; denn dazu müßte die Mischung

1) Kommentar Galens zu den Aphorismen des Hippokrates.

kalt und trocken sein. Aber die Säftemischung der Kinder ist dem entgegengesetzt, ebenso wie ihre Kostordnung: denn die Nahrung der Säuglinge besteht aus Milch.

Wenn bei den Kindern die Nahrung nicht mehr aus Milch besteht, steht ihr ihre Ernährung doch noch näher als die der übrigen Menschen; so ist auch ihre Säftebildung stärker, und ebenso ihre Bewegungen, abgesehen von der Ernährung; und deshalb entgeht nur selten ein Kind dieser Krankheit. Danach ändert sich ihr Zustand in der Beziehung je nach ihrer Mischung und Kostordnung und Gestalt und der Luft, die sie umgibt, und dem Zustand des Blutes, das in ihren Adern ist, nach Beschaffenheit und Menge: denn bei dem einen fließt es schnell, bei dem andern langsam, bei dem einen ist viel, bei dem andern wenig vorhanden, bei dem einen ist es von ganz verdorbener, bei dem andern von weniger verdorbener Beschaffenheit.

Bei den jungen Leuten ist das Blut bereits in den zweiten Zustand übergegangen, die Reifung ist vollendet und die Ausscheidungsstoffe der Feuchtigkeit, welche die Fäulnis bedingt, sind abgegeben. Die Krankheit bricht nur hier und da bei einem aus und zwar nur bei solchen, in deren Adern das Blut reich an Feuchtigkeit oder durch sehr erhitzte Beschaffenheit verdorben ist, oder die in ihrer Kindheit leicht pockenkrank gewesen sind, so daß das Blut bei ihnen nicht vollständig in den zweiten Zustand übergegangen ist. Sie verschonen solche, deren Wärme stumpf, deren Feuchtigkeit nicht sonderlich reichlich ist, die in ihrer Kindheit von schwachen Pocken befallen waren, deren Körper trocken und mager, deren Wärme stumpf und ruhig ist. Und wenn sie das Alter junger Leute erreicht haben, befolgen sie Kostordnungen, welche den Körper kräftigen, oder solche, die das Blut schädigen.

Bei Greisen bricht diese Krankheit fast nur aus bei einem verseuchten, verfaulten, verdorbenen Zustand der Luft, bei dem diese Krankheit erheblich häufiger vorkommt. Denn Fäulnisluft ist verhältnismäßig viel zu warm und zu feucht; erhitzte Luft unterstützt den Ausbruch dieser Erkrankung, indem sie den Lebensgeist, der in den beiden Herzhöhlen sitzt, in eine der ihrigen ähnliche Mischung überführt. Dann geht das gesamte Blut, das sich in den Schlagadern befindet, durch Vermittlung des Herzens in einen ähnlichen Zustand über.

Damit habe ich über die Ursache der Pocken eine, wenn auch kurze und gedrängte, so doch erschöpfende Abhandlung geschrieben: nunmehr werde ich über die Personen sprechen, die für die Pocken und die Masern empfänglich sind.

Zweites Kapitel.

Zusammenstellung der für die Pocken und die Masern empfänglichen Personen und der Zeiten, in denen häufig Personen für die Pocken empfänglich sind.

Es sind das im allgemeinen die Feuchten, die Weißen; die, die viel Fleisch von gesättigter, roter Farbe haben; auch die Braunen, wenn sie viel Fleisch haben; diejenigen, die häufig und leicht von warmer und ununterbrochener Hitze, Nasenbluten, Triefäugigkeit, Blutschwären und Eiterbläschen befallen werden; wer viele süße Sachen ißt, nämlich Früchte, Honig, Feigen, Trauben, und verschiedene Süßigkeiten, die zugleich dick sind, wie Haferschleim und Honigbrei, und viel Getränke und Milch trinkt.

Magere, gallige, warme, trockene Personen sind für die Masern empfänglicher als für die Pocken; werden sie von letzteren befallen, so kann es nicht ausbleiben, daß ihre Pocken wenig zahlreich, zerstreut und schwach, oder aber besonders heftig, reichlich, dick und trocken sind und zur Fäulnis, nicht zur Reifung neigen.

Magere, trockene Personen mit kalter Säftemischung sind für die Pocken und die Masern gar nicht empfänglich; und wenn sie davon befallen werden, so sind die Pocken spärlich, schwach, milde, ruhig, heilbar, mit milder, sanfter Hitze, die von dem Körper von Anfang bis zum Ende leicht gelöscht wird.

Was nun die Zeit betrifft, in der die Pocken gewöhnlich aufzutreten und häufiger zu werden pflegen, so ist zu erwähnen das Ende des Herbstes und der Beginn des Frühlings; ferner, wenn im Sommer Regen aufeinander folgen, wenn der Südwind häufig und andauernd weht, wenn der Winter mild und südlich ist.

Wenn aber der Sommer starke Hitze und Trockenheit bringt, und auch der Herbst heiß und trocken ist und die Regenzeit sehr spät kommt, dann ergreifen die Masern die

dafür empfänglichen Leute rasch, und das sind die warmen, mageren, galligen Personen.

Oft aber ist das auch anders wegen der Gegend, der Wohnstätte und verborgener Zustände im Himmel, die die Krankheit bedingen; diese Umstände erzeugen eine Empfänglichkeit, so daß die Krankheit auch außerhalb jener Jahreszeiten vorkommt. Und zu solchen Zeiten, wenn man sieht, daß sie aufzutreten angefangen hat und unter den Menschen herumgeht, muß man bedacht sein, sich davor zu schützen, wie ich es im folgenden anführen werde.

Was nun die Zeichen betrifft, die den Ausbruch der Masern und Pocken ankündigen, so sind das folgende.

Drittes Kapitel.

Die Zeichen, welche den Ausbruch der Pocken und Masern ankündigen.

Dem Ausbruch der Pocken geht vorauf ein ununterbrochenes Fieber, Schmerzen im Rücken, ein Juckreiz in der Nase und Angstanfälle im Schlaf. Insbesondere sind folgendes die Zeichen ihrer Anwesenheit: nämlich Schmerzen im Rücken mit Fieber; ferner Stechen, das der Erkrankte am ganzen Leibe fühlt; eine Völle des Gesichts, die zeitweise nachläßt; eine Entzündung der Farbe und heftige Rötung der Wangen; Rötung der Augen; Druck im ganzen Körper; häufiges Ameisenkriechen; Schmerzen im Rachen und in der Brust mit einer gewissen Beengung beim Atmen und Husten; Trockenheit des Mundes, dicker Speichel, Rauhigkeit der Stimme, Kopfschmerz, Druck im Kopf, Erregung, Angst, Übelkeit, Unruhe, mit dem Unterschied, daß die Erregung, die Übelkeit und die Unruhe bei den Masern größer sind als bei den Pocken, während die Schmerzen im Rücken bei den Pocken ärger sind als bei den Masern; Wärme und Entzündung der Farbe, Glanz und Rötung am ganzen Leibe; besonders stark ist die Rötung des Zäpfchens. Wenn man diese Krankheitszeichen sieht oder einen Teil davon, besonders die gewichtigsten, wie Schmerzen am Rücken und Angstanfälle mit ununterbrochenem Fieber, so weiß man, daß bei dem Erkrankten Pocken oder Masern ausbrechen werden, mit dem Unterschied, daß bei den Masern nicht solche Schmerzen im Rücken vorhanden sind wie bei den Pocken, und bei den

Pocken nicht solche Unruhe und Übelkeit wie bei den Masern, es müßten denn die Pocken besonders bösartig sein und die Masern von sehr stark galligem Blut kommen.

Bei den gutartigen Pocken überwältigt die Menge des Blutes ihre Bösartigkeit, und aus diesem Grunde treten die Schmerzen im Rücken auf infolge Ausdehnung der großen Blutadern und Schlagadern, welche an der Wirbelsäule liegen.

Viertes Kapitel.

Zusammenstellung der Krankheitserscheinungen, auf Grund deren eine Behandlung der Pocken verordnet wird, im allgemeinen.

Ich werde jetzt die Krankheitserscheinungen zusammenstellen, auf Grund deren eine Behandlung der Pocken verordnet wird, im allgemeinen:

Erstens ihre Verhütung vor dem Auftreten ihrer Zeichen und ihre Einschränkung nach dem Auftreten ihrer Zeichen.

Zweitens die Beschleunigung ihrer Ausschwitzung und ihres Auftretens.

Drittens die Pflege der Augen, der Lider, der Gehörgänge, der Nasenöffnungen, des Rachens und der Gelenke, damit in ihnen nichts sich festsetzt, was Fäulnis erzeugen kann.

Viertens die Förderung ihrer Reifung.

Fünftens die Förderung ihrer Eintrocknung.

Sechstens die Ablösung der Schorfe.

Siebentens die Beseitigung der Narben.

Achtens die Verordnung der Kost dabei.

Neuntens die Bewahrung des Stuhlganges vor verderblicher Entleerung.

Zehntens die Zeichen gutartiger und unheilbarer Fälle.

Nun werde ich über alle diese Krankheitserscheinungen eine kurze, aber erschöpfende Abhandlung schreiben, so Gott will.

Fünftes Kapitel.

Die Verhütung der Pocken vor ihrem Auftreten und Vorbeugungsmaßregeln dagegen, daß sie sich nach ihrem Auftreten vermehren.

Man muß denen, die zu den Kindern, Knaben und Jünglingen gehören, zur Ader lassen, wenn sie die Pocken noch gar nicht oder nur schwach gehabt haben, besonders unter

Umständen und zuzeiten und bei Leuten mit Säftemischungen, wie ich es beschrieben habe, und zwar ehe sie fiebern und bei ihnen die Krankheitszeichen der Pocken sichtbar werden. Zur Ader läßt man die, die das vierzehnte Jahr erreicht haben, während die darunter geschröpft werden. Und ihr Lager sei kalt und die Speise niederschlagend: gelbe Linsen, Bitteröl, Essigfleisch, Gelee von Ziegenböckchen, Fleischsalat, Schmalz von Kälbern, Saucen von Haselhühnern, Hähnen und Fasanen und Gehacktes davon mit Bitterölwasser. Trinken sollen sie mit Schnee gekühltes Wasser und reines, kühles Quellwasser, und sie sollen es in ihren Wohnungen versprengen. Sie sollen reichlich genießen saure Granatäpfel, Saft von sauren und zusammenziehenden Früchten, also Saft von Granatäpfeln und Rhabarber, Saft saurer Zitronen, Bitteröl, syrische Maulbeeren und ähnliches. Wenn jemand eine besonders warme oder hitzige Säftemischung hat, so mag er morgens besonders sorgfältig zubereitetes Gerstenwasser nehmen, zu dem der vierte Teil saures Granatapfelwasser zugesetzt ist. Wenn jemand aber weniger hitzig ist, als jener, so nehme er morgens ein Getränk von Gerstengraupen und Zucker, und wähle sich zum Mahle Essig, Linsen, Granatäpfel und Bitteröl. Dadurch erreicht man eine Eindickung und Abkühlung des Blutes und so verhindert man, daß die Pocken ausbrechen und Narben hinterlassen. Eine solche Kostordnung nützt zu allen Seuchenzeiten ganz vorzüglich; sie vermindert die Bösartigkeit der Seuche und die Beulenbildung und beugt der Brustfellentzündung und Halsentzündung und überhaupt sämtlichen Krankheiten vor, die von der Gelbgalle und dem Blute kommen. Man soll sich um die Mitte des Tages in kaltem Wasser baden, indem man hineingeht und sich darin Bewegung macht. Man soll vermeiden frische Milch, Wein, Früchte, Honig, Süßigkeiten im allgemeinen, Zwiebelfleisch, Fleisch von Lämmern, Rindern, Hummern, Kücken, Suppengemüse, warme Samen. Und wenn die Zeiten bösartig verseucht sind, oder wenn jemand eine warme, feuchte, zur Fäulnis neigende oder eine warme, trockene, zur Erhitzung neigende Säftemischung besitzt, so soll er neben dieser Kostverordnung auch noch von den Arzeneien nehmen, die ich verschreiben werde. Und Leute mit warmer, trockener, erhitzbarer Mischung sollen kalte, feuchte, niederschlagende Gemüse bekommen, wie Portlack, arabische Malven, auch Kürbis, Kassien, Gurken, Wassermelonen.

Zuckermelonen aber, besonders die süßen, sind ganz streng verboten; wenn aber einer davon gegessen hat, so soll er sofort als Gegenmittel dagegen Saft saurer Früchte trinken. Und ein solcher soll zarte Fische und Quark essen.

Für Leute mit völligem, fleischigem, hellrotem Körper genügt es, daß sie sich bezüglich der Nahrungsmittel auf die beschränken, welche ich oben als vor allem kühlend und trocknend erwähnt habe. Verboten sind allen solchen Leuten Überanstrengungen, Bäder, Beischlaf, Reisen zu Fuß und zu Pferd in der Sonne und im Staube, der Genuß von stehendem Wasser und Früchten und Beeren, die schmutzig und fleckig geworden sind. Wenn es nötig ist, erleichtere man ihnen den Stuhlgang durch Pflaumenwasser mit Zucker und Käsewasser mit Zucker; vermeiden sollen sie Feigen und Trauben; denn die Feigen haben die Eigentümlichkeit, daß sie Blutschwäre erzeugen und die Ausscheidungsstoffe auf die Oberfläche der Haut treiben, und die Trauben, daß sie das Blut mit Luft und Gas anfüllen, so daß es zum Aufwallen und Aufbrausen geeignet wird. Und wenn die Luft sehr verdorben, faulig und verseucht ist, so soll man das Gesicht und die Nasenöffnungen immerfort mit Rosen-, Sandel- und Kampherwasser einreiben; denn eine solche Anordnung hat einen ganz gewaltigen Nutzen, indem sie verdorbene Luft, Seuchen und Krankheiten abhält, mit Gottes Hilfe.

Die Säuglinge und Brustkinder kann man, soweit sie den fünften Monat vollendet haben, schröpfen, wenn sie völlig sind und eine weiße, mit Rot getränkte Farbe haben; ihren Ammen soll man verordnen, was ich aufgeführt habe. Soweit sie aber schon Brot bekommen, gebe man ihnen von dem, was ich erwähnt habe, je nach Maßgabe dessen, was ihnen zukommt.

Jetzt werde ich die Arzneimittel zusammenstellen, welche das Blut dick und kalt machen und die Fäulnis und den Ausbruch desselben hindern.

Das verhindern im allgemeinen die sauren Sachen, wie Essig, Quarkwasser, das sauer geworden ist, nämlich jenes dünne Wasser, das sich über dem Quark absetzt, wenn er in die Sonne gestellt wird, und Zitronensäure. Von noch viel größerem Nutzen sind solche Dinge, die mit den sauren zugleich zusammenziehende Eigenschaften besitzen, wie Bitteröl, Sumach, Warzenrhabarber, Äpfel, Quitten, saure Granatäpfel, und solche,

die ihrer ganzen Natur nach das Blut eindicken, wie Brustbeeren, Linsen, Kohl, Koriander, Lattich, Mohn, Endivien, Nachtschatten, Zuckerrohr, Wegerichsamen und Kampher, mit Hilfe Gottes, des Hohen.

Folgendes sind Vorschriften für Arzeneien, die den Ausbruch des Blutes beruhigen und gegen die Rötung und die Erhitzung der Leber und die Verbrennung der Gelbgalle helfen:

Zerstoßene rote Rosen zehn Drachmen.

Zuckerrohr zwanzig Drachmen.

Sumach, Samen des großen Sauerklees, geschälte Linsen, Berberitze, Portlacksamen, Lattichsamen, Schale von weißem Mohn, von jedem fünf Drachmen.

Weißes Sandel zwei und eine halbe Drachme.

Kampher eine Drachme.

Diesen Trank soll man morgens einnehmen, indem man davon drei Drachmen auf eine Unze sauren Zitronensaft, Warzenrhabarbersaft, Granatapfelsaft, Bitterölwasser oder dergleichen nimmt.

Gut hilft auch gezuckerter Essigsirup, der nach folgender Vorschrift hergestellt wird:

Man nimmt einen Teil besten gereinigten roten Essig, und zwei Teile Rosenwasser, mischt es und macht damit einen Aufguß von einer Unze roter, trockener Rosenblätter, einer halben Unze Granatapfelblüten und zwei Unzen Schalen von Granatäpfeln, drei Tage lang; dann klärt man es und darauf läßt man es sieden und fügt zwei- bis dreimal so viel Kandiszucker hinzu, als die Menge des Essigs zu Anfang betrug; man läßt es kochen, bis es fertig ist, und nimmt es dann.

Es hilft auch dagegen, wenn man nimmt: Rosen und Zuckerrohr, von jedem zehn Drachmen; weißes Sandel drei Drachmen; Kampher eine Drachme; man knete es mit Schleim von Wegerichsamen, mache Pillen oder Zeltchen davon und lasse es bei Bedarf in einer Menge von drei Drachmen in einer Unze jenes Essigsirups nehmen.

Noch viel besser hilft dagegen ein Trank nach der folgenden Vorschrift; es übertrifft seine Kraft alles, was wir von Tränken gesehen und erprobt haben, es müßte denn der Weihrauchtrank sein, den die Inder auf eine nur ihnen bekannte Weise verordnen. Die Inder sagen nämlich: Wenn jemand, bei dem bereits neun Pockenpusteln herausgekommen sind,

von dem Weihrauchtrank trinkt, tritt eine zehnte nicht mehr hervor.

Folgendes ist die Verordnung:

Man nimmt: von rotem, bestem, altem gereinigtem Essig drei Pfund; von saurem Granatapfelwasser, Zitronensäure, Bitterölwasser, Warzenrhabarberwasser, syrischem Maulbeersaft, Sumach- und Berberitzenaufguß je ein Pfund; Lattichsaft und Estragonsaft je ein viertel Pfund; Brustbeerenaufkochung und Linsenaufguß je ein und ein halbes Pfund. Dies alles mischt man zusammen, fügt drei Pfund Zucker hinzu und kocht es; darauf nimmt man ein halbes Pfund Zuckerrohr und Kampher und tut es in einen reinen Mörser, nachdem sie gut zerkleinert sind. Nun gießt man dazu etwas von jenem Trank, und zwar heiß, und arbeitet es mit dem Stempel durch, bis es sich löst. Dann mischt man es mit dem Ganzen und hört nicht auf, mit einem festen Holzstab oder mit einem Weidenstock, wobei ein Stab aber vorzuziehen ist, von Anfang bis zum Ende, nachdem das Zuckerrohr und der Kampher hineingetan ist, umzurühren, bis es gemischt ist. Dann nehme man es vor dem Auftreten der Krankheitszeichen bei den Pocken und nach ihrem Auftreten, gemäß dem, was ich darüber erwähnt habe, sowie bei sämtlichen Krankheiten des Blutes und der Gelbgalle, und bei Seuchen, Beulen, Halsentzündung und dergleichen, und es nützt mit Hilfe Gottes.

Dies alles genügt zur Verhütung der Pocken, ehe das Fieber ausbricht, das zu den Krankheitszeichen der Pocken gehört.

Dadurch werden die Pocken vertrieben, so daß sie entweder überhaupt nicht ausbrechen, oder, soweit sie zum Ausbruch kommen, nur schwach und spärlich sind; sie führen dann das Blut nicht auf einmal oder in kurzer Zeit mit einem Ausschlag und unter Aufbrausen, wobei gefährliche und bedrohliche Erscheinungen entstehen, in den zweiten Zustand über, sondern allmählich, innerhalb eines längeren Zeitraumes Schritt für Schritt auf dem Wege der Reifung, nicht auf dem Wege der Fäulnis, ohne Fieber und gefährliche, verderbliche, bedrohliche, ungünstige, schädliche und zweifellos schmerzhafte Erscheinungen. Wenn aber das Fieber, das zu den Zeichen der Pocken gehört, aufgetreten ist, so soll man diese Verordnungen nicht ohne besondere Untersuchung, Nachdenken und Überlegung zur Anwendung bringen. Denn in einem solchen Fall ist die

Gefahr eines Irrtums sehr groß. Wenn nämlich das Blut ausschlägt und infolge Zersetzung aufgetrieben wird, so bemüht sich die Natur nach Maßgabe der Mischung, alle Ausscheidungsstoffe nach außen oder nach den Gliedern des Leibes zu auszustoßen. Denn wenn man seine Eindickung und Abkühlung nicht bis zu dem gewünschten Grade bringen kann, welcher kühler und dicker sein muß als vor dem Ausschlag, so schlägt es noch ein zweites und drittes Mal aus, und man arbeitet der Natur entgegen und ist ihren Bemühungen hinderlich. Und wenn der Ausschlag des Blutes stark war, so kann es lediglich durch solche, das Blut zum Erfrieren bringende Mittel beruhigt werden, die eine große Gefahr in sich bergen, wie Opium, Schierling und größere Mengen Lattichsaft und Nachtschatten und dergleichen und eine übermäßige, anhaltende Befolgung der Verordnungen, die ich erwähnt habe. Und selbst mit diesem Übermaß ist man nicht sicher, dadurch das Blut zu erfrieren und die angeborene Wärme auf einmal zu ersticken. Wendet man dabei ein Übermaß an, so gelingt es doch nicht, den Ausbruch zu ersticken und die fremde, unbotmäßige Wärme zu unterdrücken. Hat man aber ein Übermaß angewendet, so sind die Verhältnisse nicht mehr vorhanden, welche der angeborenen Wärme Kraft zu ihrer Unterdrückung boten: Dann hat man dieselbe mit der fremden zugleich erstickt. Ich habe an dieser Stelle eine Sache erwähnt, die die Ärzte teils aus Unkenntnis, teils aus Habsucht übergehen, um für sich allein aus ihrem Können Gewinn zu schöpfen, die einen aber vor einem großen Verstoß gegen die Natur bewahren kann, so Gott der Allmächtige und Erhabene will.

Wenn man die Zeichen der Pocken sieht und sieht den Leib ausgedehnt, häufiges Sichdehnen, Rückenschmerzen, Rötung der Farbe und der Augen, besonders starken Kopfschmerz, einen großen, gefüllten Puls, schwache Atmung, getrübtes, rotes Wasser, der Körper bei Berührung heiß und naß, in einem Zustande, als ob sich einer im Bade geduscht hat; wenn der Körper fleischig ist, die Kostordnung zu einer Vermehrung des Blutes führen muß: Dann lasse man so viel Blut heraus, bis eine Ohnmacht eintritt. Man sehe zu, daß man es aus der Basilika oder aus einem ihrer Äste herauslassen kann; findet man sie nicht, aus der Mediana; findet man auch diese nicht, aus der Kephalika. Man kann das Blut auch aus der Kniekehle und aus der Saphena herauslassen, wenn man die Basilika

oder geeignete Äste derselben nicht findet. Denn diese Adern ziehen das Blut besser aus den großen Adern, die in den Eingeweiden sind, heraus, als dies die Kephalika tut. Wenn aber diese Krankheitszeichen zwar nicht sehr stark sind, aber immerhin deutlich auftreten, so lasse man auch Blut heraus, aber natürlich weniger; und liegen die Verhältnisse leicht, so lasse man noch weniger Blut heraus. Dann fange man, wie oben erwähnt, mit den die Wärme erstickenden Mitteln an. Und wenn man findet, daß diese erstickenden Mittel den Fiebernden beruhigt haben, und der Puls und die Atmung sich dem normalen Zustand nähern, so beharre man dabei. Dann wird man damit sicher den Ausbruch der Pocken gänzlich austreiben. Noch stärker wird man die Wärme ersticken können, wenn man jemandem durch Schnee bis zur äußersten Kälte gekühltes Wasser einige Male binnen kurzer Zeit zu trinken gibt, bis er sich dadurch belästigt fühlt und die Kälte in den Eingeweiden spürt. Wenn er danach noch fiebert und die Wärme wiederkommt, so soll er ein zweites Mal trinken, und zwar zwei bis drei Pfund oder noch mehr soll er trinken binnen einer halben Stunde. Kehrt dann die Wärme wieder und ist der Leib mit Wasser gefüllt, so mag er erbrechen und noch einmal trinken. Wird aber das Wasser aufgenommen und treibt den Schweiß oder den Harn heraus, so weiß man, daß eine Erleichterung bald eintritt. Sieht man aber nicht, daß das Wasser aufgenommen wird, oder sieht man, daß die Wärme sich vermehrt oder so, wie sie gewesen war, oder noch stärker wiederkommt, so stehe man davon ab, das kalte Wasser in Menge auf einmal trinken zu lassen. und wende sich den übrigen erstickenden Mitteln zu, die ich verordnet habe. Sieht man, daß sie den Erkrankten erleichtern, wie ich erwähnt habe, so beharre man dabei; sieht man aber, daß danach Unruhe und Erregung in stärkerem Maße auftritt, oder sieht man, daß sich eine Unruhe und Erregung durch die Behandlung erheblich steigern, so weiß man, daß der Ausbruch der Pocken oder Masern nicht abzuwenden ist. Dann muß man von diesen Verordnungen abstehen und sich dazu wenden, die Natur dabei zu unterstützen, die Ausscheidungsstoffe auszustoßen und zu entfernen, gemäß den Verordnungen, die ich in dem auf dieses folgenden Kapitel geben werde, so Gott, der Hohe, will.

Sechstes Kapitel.

Wie man die Ausschwitzung der Pocken beschleunigt.

Die Ausschwitzung der Pocken und Masern wird beschleunigt durch Einpackungen, Abreibungen, Aufenthalt an einem Orte, der keine kalten Eigenschaften hat, allmähliches Schlürfen von kaltem Wasser, besonders wenn die Hitze heftig ist. Denn wenn man kaltes Wasser allmählich Schluck für Schluck schlürft, treibt es den Schweiß heraus und unterstützt die Ausschwitzung der Ausscheidungsstoffe nach der Oberfläche des Körpers hin. Auch hülle man den Erkrankten in ein dünnes Tuch, binde die Enden zusammen und stelle unter ihn zwei kleine Becken, in denen siedendes Wasser ist, eines vor ihn, das andere hinter ihn, damit der Dampf mit dem ganzen Körper mit Ausnahme des Gesichts in Berührung kommt und die Haut wund wird; dadurch wird der Übertritt der Ausscheidungsstoffe in die Haut und ihre Verdunstung erleichtert. Wenn die Oberfläche des Körpers bei einem Erkrankten so beschaffen ist, folgt Schweißausbruch nebst Harndrang, und das ist das beste zur Abkühlung und auch das vorteilhafteste für ihn selbst. Und eine solche Verordnung macht die Oberfläche des Körpers weich, bei völliger Schonung der Kräfte; es gibt also nichts vorteilhafteres in einem solchen Zustande, als Einpackungen, Abreibungen und Bähungen mit warmem Wasser, wie ich sie beschrieben habe. Waschungen und Bäder sind in einem solchen Zustande verderblich, weil sie die Ausscheidungsstoffe zu sehr erwärmen und die Kräfte in einem solchen Grade zum Verfall bringen, daß eine Ohnmacht auftreten kann. Ist aber einmal eine Ohnmacht aufgetreten, so steht es mit dem Erkrankten schlecht und er befindet sich in Gefahr, besonders wenn sie stark und rückfällig ist. Es gibt nichts, was bei einem solchen Falle ein so ungünstiges Zeichen wäre, wie starke, rückfällige Ohnmachten. Dies ist nämlich ein Zeichen dafür, daß die Natur geschwächt und im Niedergang ist und sich nach der Mitte des Körpers hin zusammenzieht. Ist dies so, so dauert es nicht lange und die Ausscheidungsstoffe bedrängen sie und löschen sie aus. Man darf übrigens den Dampf nach der Bähung den Körper nicht abkühlen lassen, sondern muß ihn mit großer Sorgfalt durch Tücher vollkommen abtrocknen.

Dies genügt, um die Ausschwitzung der Ausscheidungsstoffe nach außen zu erleichtern, wenn nicht die Natur stumpf ist, die Ausscheidungsstoffe reichlich und dick und die schlüpfrigen Bestandteile schwer auszustoßen sind.

Wenn das Fieber auf der Oberfläche des Körpers milde und ruhig ist, die Unruhe und die Erregung andauern und die Ausschwitzung der Pocken schwer und langsam vonstatten geht, so muß man, sobald der fünfte Tag vorüber ist, die Arzneien anwenden, die das Hervortreten erleichtern. Man muß dies indessen nur nach gehöriger Überlegung und Nachdenken unternehmen gemäß dem, was ich oben bei Zusammenstellung der erstickenden Mittel erwähnt habe. In diesem Falle ist ein Irrtum zwar nicht so schlimm wie dort, aber immerhin noch schlimm genug. Will man es aber im vorliegenden Falle vermeiden, in einen Irrtum zu verfallen, so sei man in Anwendung dieser Arzneien nicht voreilig, sondern beschränke sich auf die erste Verordnung, solange man mit dieser auszukommen Aussicht hat und solange man nicht sicher ist, ob das Fieber im Innern des Bauches ebenso stumpf ist wie auf der Außenfläche. Das ist der Fall, wenn Puls und Atmung nicht beschleunigt, nicht groß und nicht unregelmäßig und die Wärme bei Berührung der Brust nicht zu groß ist. Man weiß, daß die Gewalt des Fiebers, auch wenn sie doppelt so groß oder noch größer wäre, den Erkrankten nicht durch die Heftigkeit der Wärme zugrunde richtet. Das weiß man von Fiebern her, die man bei derselben oder bei andern Personen mit gleicher Mischung und Wärme beobachtet hat, die doch geheilt und gesund geworden sind. Man wende solche Mittel gleichfalls an, wenn man sieht, daß auf die Haut etwas ausgeschwitzt wird und hervortritt, was den Erkrankten nachher erleichtert, und daß Puls und Atmung sich entsprechend verhalten. Sieht man aber, daß die Ausschwitzung und der Ausschlag langsam und schwer hervortritt, so vermeide man in einem solchen Falle die erstickenden Mittel gänzlich. Denn man würde dadurch der Natur entgegenarbeiten und sie hindern, die Ausscheidungsstoffe nach der Haut hin auszustoßen. Wenn aber irgendein erstickendes Mittel Unruhe und Erregung zur Folge hat, wie sie vorher nicht vorhanden waren, so weiß man, daß man geirrt hat, und wenn Herzklopfen auftritt, so weiß man, daß man sich in einem erheblichen Irrtum befunden hat. Da fange man sofort an, die Haut weich zu machen, wie ich es erwähnt habe.

Man lasse fortgesetzt warmes Wasser trinken oder Wasser, in dem Fenchelsamen und ähnliche noch zu erwähnende, das Herauskommen der Pocken erleichternde Mittel gekocht sind, je nach dem man sieht, daß die Wärme sich vermindert oder erhitzt, der Erkrankte sie ertragen kann und die Pocken stumpf werden und langsamer herauskommen.

Vorschrift für eine milde, beruhigende Behandlungsweise, die nicht viel Wärme erzeugt und die Pocken leichter herauskommen läßt:

Man nimmt gelbe Feigen 30 Stück.

Rosinen, deren Kerne entfernt sind, 20 Drachmen. Darauf gießt man drei Pfund Wasser dazu, siedet es gelinde, bis es zergeht, gibt dem Erkrankten dreimal ein halb Pfund davon zu trinken und packt ihn ein und bäht ihn, wie ich es oben erwähnt habe, so Gott, der Hohe, es will

Vorschrift für eine stärkere Arznei.

Man nimmt von dieser Abkochung vier Unzen.

Fenchelsamen- und Eppichabkochung zwei Unzen: dies lasse man trinken gemäß dem, was ich erwähnt habe.

Noch etwas stärker:

Man nimmt von Fenchelsamen und Eppich je zehn Drachmen, koche sie in 100 Drachmen Wasser, bis es rot wird, kläre es und lasse davon drei Unzen trinken.

Folgendes ist eine sehr heilsame, zusammengesetzte Arznei, die in den meisten Fällen gut und nützlich ist:

Man nimmt von roten Rosen vier Drachmen.

Geschälte Linsen neun Drachmen.

Gelbe Feigen zehn Stück.

Tragant drei Drachmen.

Weiße Rosinen, deren Kerne entfernt sind, zehn Drachmen.

Gummilack, von Stengeln gereinigt und gewaschen, drei Drachmen.

Fenchelsamen und Eppich je fünf Drachmen.

Dies alles siede man mit zwei Pfund Wasser ein, bis es nur noch ein und ein halbes Pfund ist, und lasse davon ein halbes Pfund mit einem halben Skrupel Krokus zwei bis dreimal trinken, je nach dem, wie es für nötig befunden wird.

Jetzt werde ich über die Stellen sprechen, die gepflegt werden müssen.

Siebentes Kapitel.

Die Pflege des Rachens, der Augen und alles dessen, was sonst noch gepflegt werden muß beim Auftreten der Krankheitszeichen der Pocken.

Sobald Zeichen der Pocken sichtbar werden, muß man vor allem die Augen pflegen, nächst ihnen den Rachen, ferner die Nase, die Ohren, die Gelenke, so wie ich es vorschreiben werde. Öfters muß man auch nebenbei noch die Sohlen der Füße und die Hohlhand pflegen. Manchmal entstehen hier nämlich heftige Schmerzen, weil die Pocken wegen der harten Beschaffenheit der Haut an diesen Stellen nur schwer herauskommen können.

Man tropfe, sobald die Zeichen der Pocken auftreten, einmal täglich Rosenwasser in die Augen und wasche das Gesicht mehrere Male mit kaltem Wasser, und sprenge davon auch in die Augen. Wenn die Pocken nur spärlich und schwach sind, wird man durch eine solche Verordnung erreichen, daß an den Augen nichts herauskommt. Und wenn sie so auftreten, so rufe man sie ruhig hervor, weil bei schwachen und leicht vereiternden Pocken kaum je etwas auf den Augen herauskommt. Wenn aber gleich zuerst ein heftiger Ausschlag und eine große Zahl herauskommt, wenn die Augenlider hart sind, das Weiße des Auges sich rötet, und einzelne Stellen daran besonders gerötet sind, dann werden an diesen Stellen Pocken herauskommen, wenn man ihnen nicht mit den kräftigsten Mitteln hilft. Man tropfe dann sofort mehrere Male ins Auge Rosenwasser, mit dem man einen Sumachaufguß bereitet hat. Eine stärkere Wirkung erzielt man, wenn man Galläpfel in Rosenwasser löst, und davon in das Auge tropft. Oder man tropft einen Brei von gekauten oder in einem Lappen ausgepreßten sauren Granatäpfeln hinein. Die Augenlider bestreiche man mit einer Salbe, die aus je einem Teil Hornmohn, Bitteröl, Bocksdorn, Aloë und Akazie und zehn Teilen Krokus gemacht ist. Wenn man die Salbe ins Auge tropft, so nützt es zur selben Zeit. Wenn man sieht, daß die Eiterbildung stark ist und die Pocken sehr zahlreich herauskommen, und man vermutet, daß ein Auftreten derselben an den Augen nicht zu verhindern ist, was man an der ganz besonders ausgeprägten Rötung gewisser Stellen am Weißen der Augen und an einer Anschwellung derselben erkennt, und wenn man beobachtet, daß durch das, was man nach meiner Vorschrift eingetropft hat, die Rötung nicht ver-

trieben, oder sie zwar zum Verschwinden gebracht wird, aber sich erholt und dann noch stärker, als sie gewesen war, oder wenigstens in etwa dem gleichen Grade wiederkehrt, der vor der Behandlung bestanden hatte, dann tropfe man nichts davon oder von ähnlichen Mitteln hinein, sondern lieber etwas nabathäischen Kaviar, der frei von Essig und überhaupt von Säure ist.

Die Pocken, die auf der Bindehaut herauskommen, verursachen keine Störungen, aber diejenigen, die auf der Hornhaut herauskommen, bedecken den Gesichtssinn. Denn soweit sie reichen, halten sie das Sehwerkzeug von seiner Tätigkeit ab, je nachdem, wieviel ihre dicke oder dünne Beschaffenheit dem Gesichtssinn noch vergönnt. Da muß die Behandlung nachher mit den Arzneien eingreifen, die sehr stark lösen, gemäß dem, was ich später erwähnen werde. Manchmal hat es Erfolg, manchmal hat es keinen Erfolg, und zwar letzteres, wenn der Fall dick ist, oder wenn sie auf einer festen oder bejahrten Person sitzen. Wenn aber eine große Pockenpustel im Schwarzen des Auges sitzt, verreibe man die Antimonsalbe mit Rosenwasser und tropfe es mehrere Male täglich ein, reinige das Auge mit einem Läppchen und verbinde es; oder man tropft etwas von der oben erwähnten Augensalbe, wobei man aber den Krokus wegläßt und dafür einen Teil Roteisenstein zusetzt, damit keine große Anschwellung entsteht. Das ist das, was man hierbei bezüglich der Augen wissen muß.

Nächst den Augen pflege man den Rachen und den Mund, damit hier nichts herauskommt, was dem Erkrankten heftige Schmerzen bereiten oder die Atmung behindern kann. Denn gar häufig kommen bei bösartigen Pocken schwere, heftige Halsentzündungen vor. Wenn es soweit kommt, ist die Hoffnung, den Erkrankten davon zu befreien, gering. Deshalb muß, sobald die Zeichen der Pocken beginnen, der Erkrankte mit saurem Granatapfelwasser, Sumachaufguß, Maulbeersaft oder dergleichen gemäß dem, was ich im Kapitel über die erstickenden Mittel erwähnt habe, oder mit reinem kaltem Wasser, wenn nichts anderes zur Hand ist, viele Male gurgeln, damit im Rachen und Munde keine Pusteln herauskommen, oder wenigstens nicht viele herauskommen. Man kräftige also diese Stellen; dann werden sie schon ausbleiben und keine größere Halsentzündung verursachen. Man zögere mit den genannten Maßnahmen nicht und wende sie andauernd an, sofern außer den Zeichen der Pocken Rauhigkeit der Stimme, Beengung beim Atmen und im Schlund

und Schmerzhaftigkeit im Rachen auftritt. Wenn man dies besonders heftig sieht, so mache man einen Aderlaß aus der Kephalika, auch nachdem alle Pocken bereits ausgebrochen sind. Wenn im Munde oder im Rachen des Erkrankten etwas sitzt, was ihn belästigt, dabei aber die Wärme nicht groß und der Stuhlgang nicht weich ist, so soll der Erkrankte langsam Butter und Kandiszucker lecken; ist aber Wärme oder starke Hitze vorhanden, so soll er Schleim von Wegerichsamen, geschälten Mandeln und Kandiszucker lecken.

Die Vorschrift lautet: man nimmt einen Teil geschälte süße Mandeln, zwei Teile Kürbissamen, Kandiszucker drei Teile und Schleim von Wegerichsamen so viel, daß ein Brei davon entsteht. Ist aber der Stuhlgang nicht angehalten, dann mache man den Brei aus arabischem Gummi, geschälten Mandeln, Kassiensamen und Stärke und vermische ihn mit Quittenschleim.

Nächst dem pflege man die Gelenke; denn oft kommen an ihnen viele sehr bösartige Pocken heraus, die die Gelenke zerstören, so daß die Knochen, Bänder und Sehnen zutage treten. Sobald man die Zeichen der Pocken sieht, besonders wenn sie stark und zahlreich sind und reichlich Wasser enthalten, kümmere man sich sofort um die Gelenke. Man bestreiche sie mit Sandel, Hornmohn, armenischem Ton, Rosen, Kampher, Essig und Rosenwasser; überschreite aber beim Bestreichen die Gelenke nicht zu viel. Wenn aber ein großer Ausschlag herauskommt, so spalte man sofort und lasse heraus, was darinnen ist; man zögere damit ja nicht lange Zeit; das würde sehr gefährlich sein.

Nächst dem sorge man für die Nase und die Ohren, damit dort nicht etwa viele Pusteln herauskommen. Wenn viele herauskommen, stört das den Erkrankten, und wenn sie im Innern das Ohres herauskommen, so ist das eine offenkundige Gefahr. Man bringe dauernd warmes Rosenöl, dem Kampher beigemischt ist, in die Nase und gieße in das Innere des Ohres lauen roten Essig zusammen mit Hornmohnsalbe oder Bocksdorn. Darauf lege man ein Stück Baumwolle, und zwar tue man dies zwei- bis dreimal am Tage.

Wenn auf der Sohle des Fußes heftige Schmerzen entstehen, so versorge man sie mit lauem Öl und bähe sie mit warmem Wasser. Wenn man hierdurch die Schmerzen nicht beruhigen, und den Ausbruch der Pocken nicht erleichtern kann, so verreibe man geschälten Sesam mit Milch, streiche dies darauf, verbinde es mit einem Lappen und lasse es eine

ganze Nacht liegen; dann bähe man den Fuß mit warmem Wasser und mache dasselbe noch einmal oder verreibe Datteln mit Fett und streiche es mit etwas Rosenöl auf. Denn dieses und dergleichen macht die Haut weich und zart, erleichtert das Herauskommen der Pocken und vermindert die Schmerzen.

Jetzt werde ich sprechen über das, was ihre Reifung fördert.

Achtes Kapitel.

Die Reifung der Pocken.

Wenn man sieht, daß die Pocken, nachdem sie vollständig herausgekommen sind, nur langsam reifen, der Zustand des Erkrankten nach ihrem Heraustritt vollkommen befriedigend ist, und auch Atmung, Puls, Erregung und Unruhe beruhigt sind, so muß man ihre Reifung unterstützen. Wenn man aber beobachtet, daß sie nach dem Ausbruch bei schwerer Reifung hart sind, und sich der Zustand des Erkrankten nicht bessert, oder an Bösartigkeit zunimmt, so weiß man, daß es unheilbare Pocken sind; dann versuche man nicht, sie zur Reifung zu bringen, denn sie gehören zu denen, die nie reifen.

Sind sie aber gutartig, so läßt sich ihre Reifung erzielen durch Bähung mit warmem Wasserdampf oder mit Wasser, in dem Kamillen, Veilchen, Steinklee, Eibisch, Weizenmehl, einzeln oder gemischt, gesotten worden sind, von zwei Becken aus, wie ich es oben erwähnt habe bei der Beschreibung der Mittel, welche den Ausbruch der Pocken erleichtern. In dem Augenblick, wo die Räucherung günstig wirkt, lasse man die Dämpfung, der er unterzogen wurde, zum Zweck der Eintrocknung sein, bis die Pusteln gereift sind und die Mittel vertragen können, die zur Eintrocknung angewendet werden müssen. Darüber werde ich aber jetzt sprechen, so Gott will.

Neuntes Kapitel.

Die Eintrocknung der Pocken.

Alle die Pusteln, die groß sind und aus mehreren bestehen, muß man aufschneiden und mit einem reinen alten Baumwolllappen auswischen, der nicht kratzen oder sonst verletzen darf. Zugleich soll man mit trockenen Rosenblättern, Myrtenblättern,

Sandel, Lilienblättern oder Tamarisken dämpfen, wobei Rosen im Sommer und Tamarisken im Winter vorzuziehen sind.

Wenn bei an Feuchtigkeit reichen Pocken solche Feuchtigkeit in großer Menge vorhanden ist, so lasse man auf gepulverten Rosen, Reismehl oder Hirsemehl schlafen, das in ein weitmaschiges Tuch gestopft ist. Wenn aber der Leib wund ist, so lege man unter ihn feuchte Lilienblätter und bestreue ihn mit Pulver, Rosen und Myrte. Ist an irgend einer Stelle ein Geschwür, so streue man darauf das rote Pulver, wozu man Aloe, Weihrauch, Sarkokollgummi und Drachenblut nimmt. Wenn eine Pustel von selbst oder infolge ihres großen Wassergehalts platzt, und nicht schnell eintrocknet, so salze man sie. Dazu nimmt man eine Unze Öl und fügt dazu eine Drachme andarenisches Salz, das wie eine Antimonsalbe zerrieben ist, und ebensoviel Alaun; dann reibe man den Leib damit ein, mit Ausnahme der wunden und geschwürigen Stellen. Diesen darf man nicht zu nahe kommen, weil es ganz ungemein heftig beißen würde. Man läßt es eine Stunde lang einwirken, und wäscht es dann mit Wasser ab, in dem Amlabaumfrüchte, Tamariskenfrüchte, Myrtenblätter und Granatapfelschalen gekocht sind. Dann lasse man sie vollständig trocknen. Tun sie das nicht, so nehme man weißen armenischen Ton oder andern weißen Ton oder auch irgend einen sonstigen Ton, aber nicht etwa einen, der eine etwas rote Farbe hat; dazu tue man den zehnten Teil andarenisches Salz und ein Zehntel Alaun, bestreiche damit und lasse eine oder zwei Stunden einwirken; dann wäscht man es ab.

Nun folgt die Entfernung der Schorfe und trockenen Borken.

Zehntes Kapitel.

Die Entfernung der trockenen Borken und Schorfe.

Wenn die Pocken vollständig eingetrocknet sind, und von ihnen auf dem Körper nur noch die Borken und trockenen Schorfe zurückgeblieben sind, dann sehe man zu, bei welchen Pockenpusteln sie dünn und vollständig trocken sind und keine Feuchtigkeit mehr darunter ist. Auf diese tropfe man warmes Essigöl ein Mal um das andere, bis sie weich werden und abgehen, aber nicht bei denjenigen, die im Gesicht sitzen; denn diese muß man mit Pistazienöl behandeln, ebenso wie diejenigen,

die eine Art Schorf haben und von beträchtlichem Umfange sind. Sieht man aber Feuchtigkeit darunter, so löse man sie los und entferne sie sorgsam ohne Öl. Wenn aber bei einer Pustel der Schorf losgerissen, und nicht viel Feuchtigkeit vorhanden ist, dann wische man sie mit einem alten Baumwolllappen aus, wie ich gesagt habe. Wenn etwas Feuchtigkeit vorhanden ist, streue man etwas rotes Pulver darauf, besonders, wenn sie schrumpfen und sich vertiefen, und etwas Alaun und Salz, wenn sie mit der Oberfläche der Haut ohne Vertiefung in einer Ebene liegen. Man lasse es liegen, bis sich oben ein neuer Schorf bildet. Bildet sich darunter wiederum Feuchtigkeit, so wiederhole man die Behandlung. Bildet sich darunter aber keine Feuchtigkeit, so öle man sie ein, damit sie schlaff werden und abfallen.

Nun folgt die Abhandlung über die Entfernung der Narben.

Elftes Kapitel.

Die Beseitigung der Narben der Pocken an den Augen und dem übrigen Körper.

Es gibt zweierlei Arten Narben bei den Pocken: solche an den Augen und solche am Körper. Sie bedecken die Stelle des Auges, wo die Pocken gesessen haben, mit einer weißen Narbe, wie ich es erwähnt habe. Wenn so etwas am Auge eines Kindes, das ja einen feuchten Körper und zarte Haut hat, vorkommt, so ist es leichter wegzubringen.

Mittel, welche es wegbringen, sind Backborax, andarenisches Salz, Salmiak, Meerschaum, Wasserglas, Seekrebse, Kot von Sperlingen, Schwalben und Staren, Mäusedreck, Eidechsendreck, Osterluzei, Kalmus, Ebenholz, Schellkraut, Korallen, Maulbeeren, Roteisenstein, Grünspan, Hedschaszucker, Weinstein von gebranntem Essig, der Niederschlag von Harn, Myrrhe, Wacholder, Olivengummi, bitterer Mandelgummi, wilde Lattichmilch, Glas, Fledermausdreck, Moschus. Für das beste halte ich, daß man jemanden behandelt, nachdem er aus dem Bade kommt, oder während er über warmem Wasser liegt. Man muß dabei nur die allermildesten Mittel anwenden, besonders bei weichen und feuchten Personen.

Vorschrift für eine milde Arzenei, die weiße Narben entfernt:

Man schütte darauf Sarkokollgummi und Kandiszucker.

Eine andere etwas stärkere:

Man schütte darauf Meerschaum, Sarkokollgummi und Zucker.

Noch stärker:

Man schütte darauf Borax, wie er zum Backen gebraucht wird, Meerschaum, Wasserglas, Sarkokollgummi und Zucker.

Noch stärker:

Man nimmt Grünspan zehn Drachmen,

Myrrhen, Knoblauch, Ammoniak, Sarkokollgummi je zwei und eine halbe Drachme,

Meerschaum, Wasserglas, Backborax je drei Drachmen.

Endlich nimmt man zehn Drachmen Kalmus und ebensoviel Schellkraut, siedet es mit zehn Teilen Wasser, bis das Wasser dick wird, löst den Gummi darin und knetet es genügend durch, so daß es eine Augensalbe wird.

Bei Bedarf verarbeitet man hiermit Wasser in einem ebenhölzernen Ölgefäß zu einer dicken Verreibung, überträgt es mit dem Spatel und reibt die betreffende Stelle damit öfters tüchtig ein, wobei man sie vorher und nachher vielfach beleckt. Nachher schütte man das feine Pulver darauf und beobachte das Auge dauernd. Wenn es schmerzt oder sich rötet, unterbreche man die Behandlung einige Tage; dann nehme man sie wieder auf, denn es ist eine sehr wirksame Behandlungsweise.

Die Mittel, die die Narben am Gesicht und dem übrigen Körper beseitigen, sind folgende: weiße Bleiglätte, trockene Schilfrohrwurzeln, verrottete Knochen, Meerschaum, Korallen, Sarkokollgummi, bittere Mandeln, Osterluzei, Salbennuß, Rettichsamen, Zuckermelonensamen, Kohlsamen, Mehl von Wicken, Reis, Lupinen und Bohnen. Dies streiche man mit Rosenwasser oder Gerstenwasser auf.

Vorschrift für eine Arzenei, die die Narben beseitigt:

Mehl von Erbsen und Wicken je drei Drachmen,

Zuckermelonensamen fünf Drachmen, weiße Bleiglätte zwei Drachmen,

Trockene Schilfrohrwurzeln drei Drachmen.

Das zerreibe man mit Gerstenwasser und streiche es auf, nachdem der Betreffende über warmem Wasser gelegen hat oder aus dem Bade kommt. Dann wasche man es in einem Bade ab, in dessen Wasser Schalen von Zuckermelonen, trockene Veilchen, Mehl und zerstoßene Erbsen gekocht sind, und mache

eine starke Abreibung; schließlich streiche man es noch einmal auf.

Vorschrift für eine andere, stärkere Bestreichung:

Man nimmt Wickenmehl fünf Drachmen,

Bittere Mandeln, süße Kostwurz, Kohlsamen, Rettichsamen je zwei und eine halbe Drachme.

Dies wende man an, wie ich es verordnet habe.

Eine andere, noch stärkere Bestreichung:

Geschälte bittere Mandeln fünf Drachmen,

Rettichsamen, Kohlsamen, Kostwurz, lange Osterluzei je zwei und eine halbe Drachme,

Backborax drei Drachmen.

Pfeffer ein und eine halbe Drachme. Dies wende man an, wie ich es verordnet habe, und streiche es mit Rettichwasser oder, was ich sonst verordnet habe, auf.

Diese Dinge beseitigen die Narben und die Geschwüre der Pocken.

Um nun die Vertiefungen zu beseitigen und sie der Oberfläche des Körpers gleich zu machen, dazu muß die betreffende Person fett werden, ihren Körper in gutem Ernährungszustand halten, häufig ein Bad benutzen und den Leib abreiben.

Jetzt werde ich über das sprechen, was dem Pockenkranken als Nahrung gegeben werden soll, und was für Behandlungsweisen man in Anwendung bringen kann.

Zwölftes Kapitel.

Die Kostordnung Pockenkranker.

Ein Pockenkranker soll Gerstenwasser trinken, das ebenso vollendet zubereitet sein muß wie das, was man sonst bei hitzigen Krankheiten trinken läßt; ist das Fieber mild und ruhig, und der Stuhlgang nicht weich, mit Kandiszucker, ist es aber warm und stark, und der Stuhlgang weich, so gieße man die halbe Menge Wasser von sauren Granatäpfeln hinzu, die mit ihren Kernen verrieben sind; man vermeide aber ihren Brei und ihre dünnen Häutchen, denn diese treiben den Stuhlgang hinaus. Besteht dabei zugleich Schlaflosigkeit, so tue man zu der Gerstensuppe die halbe Menge Mohn. Wenn der Stuhlgang äußerst weich ist, tue man einen Teil Gerstensuppe, einen Teil trockene Kerne von Granatäpfeln und einen Teil Mohn

dazu; ist es aber nötig, den Stuhlgang anzuhalten, so verwende man statt Gerstensuppe Gerstengraupen, die eben erst vorher zubereitet sind, nebst Graupen von Granatapfelkernen, koche beides so wie Gerstenwasser und lasse es trinken, wie man Gerstenwasser trinken läßt, entweder allein für sich, oder mit Zuckerrohr und arabischem Gummi, wenn man durch die weiche Beschaffenheit des Stuhlganges darauf hingewiesen wird, oder zugleich mit den Arzeneien, die ich später verordnen werde. Solches Gerstenwasser mit saurem Granatapfelwasser gemischt ist ganz besonders für Pocken- und Masernkranke sehr von Nutzen.

Kürbiswasser, indisches Zuckermelonenwasser, Kassienwasser, Wegerichsamenschleim und dergleichen Mittel, die schönen, feuchten Schleim erzeugen, sind für Masernkranke von größerem Nutzen als für Pockenkranke, mit Ausnahme solcher Pocken, die ganz übermäßig bösartig, infolge starken Fiebers warm oder von Schlaflosigkeit begleitet sind.

Bei denjenigen Fällen, die von einem nicht allzu stark erhitzten Fieber begleitet sind, werden solche und ähnliche Mittel zu einer ganz bedeutenden Abstumpfung führen und die Zeit der Krankheit verlängern; man wird sich ihrer also bedienen oder auf sie verzichten, je nach der Art des Falles. Weil nun die Pocken in den meisten Fällen von der Wärme der Fäulnis herkommen, die im Feuchten vor sich geht, so sind für sie diejenigen Mittel am geeignetsten, die nicht nur kalt, sondern auch trocken und dick sind, wie Granatäpfel, Bitteröl-wasser u. dgl. Bei den Masern aber sind, da sie von einem heftigen Einbruch der Galle ins Blut herrühren, die Mittel, die nicht nur kalt, sondern auch feucht sind, am geeignetsten, um das verdorbene Blut wieder ins Gleichgewicht zu bringen. Denn das Blut Masernkranker gleicht stehendem Wasser, das sich bereits lange Zeit in Fäulnis befindet: seine feinen Bestandteile sind durch die kochende Wirkung der Sonne aufgebraucht, so daß seine Schärfe und seine verdorbene Beschaffenheit einen hohen Grad erreicht haben: mischt es sich nun mit Regen und fließendem Süßwasser, so wird es dadurch wieder gut. Einem Pockenkranken nützen gewaschene Gerstengraupen, wenn er sie mit Zucker, Granatapfelwasser oder Rosensirup trinkt, je nachdem, was mit Rücksicht auf die weiche oder trockene Beschaffenheit des Stuhlgangs und auf den sehr hohen oder niedrigeren Grad der Wärme erforderlich ist, mit dem Unter-

schied, daß Gerstenwasser für einen Pockenkranken besser einzunehmen und leichter herunterzuschlucken und für Rachen und Brust vorteilhafter ist. Da muß man denn seine Maßnahmen unter Berücksichtigung dieser Tatsachen treffen und sich dessen bewußt sein, daß eigentlich Gerstenwasser für Masernkranke besser ist als für Pockenkranke, außer wenn die Pocken bösartig sind, wie ich es erwähnt habe.

Pockenkranken nützen geschälte Linsen, wenn man zur Zubereitung der Speise saures Granatapfelwasser oder Essig nimmt. Es nützen ihnen auch Linsengraupen, wenn sie mit kaltem Wasser getrunken werden. Man sei sich jedoch dessen bewußt, daß es für einen Masernkranken besser, heilsamer und erfolgversprechender ist, kaltes Wasser zu trinken, als für einen Pockenkranken. Wenn man bei einem Pockenkranken große Hitze und unregelmäßigen Puls und Atmung beobachtet, so wende man die erstickenden Mittel nach Lage der Verhältnisse an: wenig davon, wenn man wenig, viel, wenn man viel beobachtet. Keinesfalls erlaube man aber Kücken zu essen, bis nicht der Puls und die Atmung zu ihrem normalen Zustand zurückgekehrt, die Pocken eingetrocknet und die Borken abgefallen sind.

Hierauf folgt die Abhandlung über die Erleichterung und die Verhaltung des Stuhlganges bei den Pocken.

Dreizehntes Kapitel.

Die Regelung des weichen und des trockenen Stuhlganges bei Pockenerkrankung.

Der Stuhlgang ist in den meisten Fällen gegen das Ende der Pocken und der Masern weich, besonders bei den Masern. Deshalb soll man, nach dem Wendepunkt der Pocken und Masern alles vermeiden, was den Darminhalt erweichen kann, auch wenn er trocken ist. Ist der Darminhalt aber erweicht, so vermeide man so etwas von Anfang an, während es im Beginn und vor dem Wendepunkt sonst nötig ist, den Darminhalt zu erweichen. Man muß bei den Pocken manchmal etwas dafür tun wegen zu großer Wärme und Kopfschmerzen, manchmal auch zur Erleichterung der Natur und wegen der Ausdehnung der Pocken, wenn man vermutet, daß sie reichlich auftreten werden. Dies ist der Fall, wenn man den Körper nach dem

Aderlaß oder auch vorher schon nicht verfallen und abgemagert findet, sondern aufgetrieben und gewölbt, von weißer oder hellroter Farbe, mit stumpfem oder doch nur wenig brennendem Fieber und wellenförmigem Puls. Andererseits ist aber in einem solchen Falle ein Aderlaß oft gar nicht nötig, sondern etwas, was die übergroße Feuchtigkeit des Körpers schwinden macht. Dies ist der Fall, wenn diese Zeichen ganz besonders deutlich erkennbar sind, und wenn der Körper voll von Eiterbeulen sitzt und das Fieber trotzdem stumpf ist und eine rote Farbe fehlt. Das nützlichste Mittel in einem solchen Zustande ist unvermischte Abkochung von gelben Myrobalanen, die man mit Kandiszucker nnd saurem Granatapfelwasser trinkt; die Granatäpfel sollen in ihrem eignen Brei verrieben werden, nachdem man noch den Brei eines oder zweier anderer Granatäpfel zugesetzt hat, wenn dies zur Verstärkung der Wirkung notwendig ist. Es ist nämlich eine Eigentümlichkeit dieser beiden Arzneien, daß sie die übergroße Feuchtigkeit aus dem Körper verschwinden lassen, zugleich mit einem Teil der Gelbgalle, aber ohne die Wärme zu erregen; und das Granatapfelwasser insbesondere hat Trockenheit des Stuhlgangs zur Folge. Und das ist das beste, was es unter solchen Verhältnissen gibt.

Bei den Masern wendet man Pflaumenwasser oder die feuchten Pflaumen für sich allein oder als Aufguß mit Rosensirup an, und zwar gebraucht man sie mit Zucker. Kamelsdornmanna lasse man aber weg; denn es übt auf diese eine ebenso schädliche Wirkung, wie der Honig auf Pockenkranke schädlich einwirkt, indem ein Rauschzustand entsteht und die bestehende Übelkeit und Unruhe vermehrt wird. Ebenso vermeide man, ihnen Milch und Veilchen zu trinken zu geben; denn beide vermehren die vorhandene Übelkeit und Unruhe. Da nun einmal die vornehmste und dringendste Behandlungsweise der Pocken darin besteht, Blut herauszulassen, wenn es reichlich vorhanden ist, so besteht auch keine Hoffnung, seine Kraft durch erstickende Mittel zu beruhigen. Man muß also einen Teil davon herauslassen, um die Natur zu erleichtern, und die Anfüllung, Vorwölbung und Ausdehnung der Blutgefäße zu vermindern, bei denen man sonst vor einem Ausbruch und vor verderblichen Krankheitszeichen nicht sicher ist, besonders, wenn sich das Blut erwärmt, so daß viel Gase in ihm entstehen. Ebenso muß man bei Beginn der Masern etwas Galle herauslassen, wenn man sieht, daß sie vorherrscht und

reichlich vorhanden ist; gegen den Rest muß man sich dann mit erstickenden Mitteln wenden. Zeichen für ihr Vorherrschen sind: heftige Hitze, Unruhe, wenn sie beim Erbrechen oder anderen Entleerungen herauskommt, galliger Geschmack im Munde, feurige Farbe des Harns, Gelbfärbung des Auges. Wenn aber nicht zufällig etwas durch Erbrechen und andere Entleerungen herauskommt, so ist die Unruhe, die Hitze und der gallige Geschmack gar nicht stark. Wenn ihre Menge aber nicht sehr groß ist, und doch Unruhe, Durst und Wärme stark sind, und wenn weder durch Erbrechen, noch durch sonstige Entleerungen Galle herausbefördert wird, so kommt es nicht von ihrer Menge, sondern von ihrer bösartigen Beschaffenheit her, daß die Hitze und die Unruhe so heftig sind.

Das ist es, was man bezüglich der Regelung der weichen Beschaffenheit des Stuhlganges beim Beginn dieser beiden Krankheiten wissen muß. Wenn also der Stuhlgang weich ist, soll man kein erweichendes Mittel anwenden. Bei diesen beiden Krankheiten wird man nie sicher sein vor einer allzu weichen Beschaffenheit des Stuhlganges, sobald man dabei etwas zu trinken gibt, was den Darminhalt erweicht. Wenn also der Stuhlgang weich ist, so lasse man statt Gerstenwasser Gerstengraupenwasser trinken; erforderlichen Falles koche man außer Gerstengraupen auch Graupen von Granatapfelkernen, und wenn der Stuhl noch viel weicher ist, so lasse man Gummi und Zuckerrohr trinken.

Man nimmt: Gummi zwei Drachmen und Zuckerrohr eine Drachme; das verreibt man wie eine Augensalbe und schüttet es in vier Unzen Gerstengraupenwasser; das läßt man trinken, wenn der Stuhl äußerst weich ist. Man läßt das Gerstenwasser eine Stunde vor jener Arznei trinken, die ich noch verordnen werde, und dann lasse man wieder Gerstengraupenwasser trinken.

Vorschrift dafür:

Man nimmt zerstoßene rote Rosen, Zuckerrohr, Sauerkleesamen, Sumach und Berberitzen gleiche Teile, arabischen Gummi, armenischen oder lemnischen Ton, Mohnschalen und Granatapfelblüten je einen halben Teil. Davon lasse man drei Drachmen mit einer Unze Saft von ausgedrückten sauern Quitten trinken. Folgen darauf übermäßig starke Entleerungen und eine erhebliche Abspannung, so lasse man sauern Quark, bei dem der Rahm genügend entfernt ist, mit sehr gut durchgebackenem Zwieback nebst einer kleinen Menge arabischem Gummi ge-

nießen. Öfters kommt es aber auch zu einem Anfall von Ruhr. Die dafür geeignete Behandlung muß man der Stelle entnehmen, wo ich sie oben erwähnt habe.

Jetzt aber werde ich sprechen über die gutartigen und die bösartigen Pocken und Masern.

Vierzehntes Kapitel.

Die bösartigen und die gutartigen Pocken und Masern.

Die Pocken und Masern gehören zu den hitzigen Krankheiten. Deshalb sind ihre Erscheinungen ähnlich und auch die Krankheitszeichen, die die Bösartigkeit und die Gutartigkeit hitziger Krankheiten anzeigen. Gute Atmung, klares Bewußtsein, Freude an Speisen, leichte Beweglichkeit, richtiger Puls, Geringschätzung des Erkrankten der Erkrankung gegenüber, gute Lagerung des Körpers, wenig Bewegungsdrang und Unruhe u. dgl. gehören zu den günstigsten Krankheitszeichen. Das Gegenteil davon und ähnliches sind ungünstige Zeichen, wie ich es kurz, aber richtig zusammengestellt habe im Buch Almansuri.

Die Eigentümlichkeiten der Pocken und Masern sind folgende:

Die weißen Pocken, die großen, zerstreuten, an Zahl geringen, die leicht herauskommen, die, bei denen das begleitende Fieber nicht sehr heftig und warm ist, ohne Traurigkeit und Unruhe, die, bei denen beim ersten Hervorbruch bereits die Wärme, Traurigkeit und Unruhe des Erkrankten sich beruhigen und beim vollständigen Hervorbruch auch bereits vollkommen beruhigt sind, das sind die gutartigsten und am wenigsten schlimmen. Ihnen reihen sich bezüglich der Gutartigkeit an die weißen, großen, wenn auch ihre Zahl groß ist und sie nahe beieinander stehen, sofern sie nur leicht herauskommen und ihr Hervorbruch eine Erleichterung der Unruhe und der Wärme des Erkrankten bringt, wie ich es erwähnt habe.

Diejenigen, die nur schwer hervortreten, und durch deren Hervorbruch der Erkrankte nicht erleichtert wird, sind ungünstig. Es ist noch nichts zu befürchten, wenn der Zustand des Erkrankten beim Hervorbruch schlecht ist; aber ist er auch nachher noch schlecht, dann ist etwas zu befürchten. Auch unter den weißen, großen Pocken gibt es eine ungünstige, bösartige Sorte: das sind die, wo sich eine mit der anderen ver-

bindet und sie sich ausbreiten, bis viele von ihnen eine einzige bilden und eine große Stelle des Körpers einnehmen, oder eine Art Kreis vermöge ihrer Größe bilden und eine fettartige Farbe annehmen.

Die weißen, sehr kleinen, nahe beieinander stehenden, harten, erhabenen, die kein Wasser enthalten, sind ungünstig. Wie ungünstig sie sind, hängt von der Schwierigkeit ihrer Reifung ab: wenn der Erkrankte bei ihrem Hervorbrechen nicht erleichtert wird, sondern sich sein Zustand nach ihrem Hervorbruch noch verschlechtert, dann sind sie bösartig.

Diejenigen, welche mehr grünlich oder veilchenfarbig, und die, welche mehr schwarz sind, sind alle ungünstig und bösartig. Bricht zugleich Übelkeit und Herzklopfen aus, so ist das schlimm und ein Zeichen von Bösartigkeit. Nimmt das Fieber nach dem Hervortreten der Pocken zu, so ist das ungünstig, nimmt es aber bei ihrem Hervortreten ab, so ist es günstig. Verdoppelte Pocken sind ein Zeichen für reichliches Vorhandensein von Eiter: gehören sie an sich zur gutartigen Sorte, so verringert sich ihre Gutartigkeit; gehören sie aber bereits zu den bösartigen, so nimmt ihre Bösartigkeit noch zu.

Bei den Masern sind die am gutartigsten, bei denen die Rötung am wenigsten heftig ist. Die schmutzigen sind ungünstig, die grünlichen und veilchenfarbigen sind bösartig.

Wenn die Pocken und Masern plötzlich wieder zurücktreten, nachdem sie bereits hervorgekommen waren und begonnen hatten, und wenn zugleich Unruhe und Übelkeit auftritt, so zeigt sich sehr bald nach dieser Übelkeit ihre Bösartigkeit, sofern sie nicht wieder von neuem hervorkommen. Erscheinen die Pocken am ersten Tage, an dem der Erkrankte fiebert, so zeigen sie eine schnelle Bewegung; erscheinen sie am dritten Tage, so sind sie mittelmäßig; lassen sie aber den vierten vorübergehen, so sind sie stumpf. Brechen sie an den vorteilhaften kritischen Tagen aus, so ist das günstig, besonders wenn der Erkrankte durch ihren Ausbruch erleichtert wird, und umgekehrt.

Fangen die Pocken an, ineinander überzugehen und sich auszubreiten, besteht heftige Unruhe und ist der Bauch aufgetrieben, so ist der Tod sein nächster Geselle.

Spalten sich die kleinen Pocken, welche kein Wasser enthalten, und treten dabei irre Reden auf, so ist der Tod sein nächster Geselle.

Treten die Pocken oder die Masern auf einmal hervor, verschwinden aber wieder, und tritt dabei Unruhe und irres Reden auf, so sind sie bösartig, wie auch ihre Farbe sein mag. So etwas kommt aber nur selten bei den weißen und bei denen, die leicht reifen und Wasser enthalten, vor.

Wenn sich gegen Ende der Pocken etwas regt nnd ein ganz besonders heftiger Schmerz in den Beinen, den Händen oder irgend einem anderen Gliede auftritt, oder es sich grün oder schwarz verfärbt, wenn danach die Kräfte schwächer werden als sie waren, und diese Schwächung zunimmt, während jener Schmerz auch zunimmt und sich das Glied färbt, dann sind die Pocken bösartig; nehmen aber die Kräfte dabei wieder zu, so wird es dem Kranken selbst wieder gut gehen, jenes Glied aber verfaulen.

Wenn man zu der Zeit, wo die Schmerzen beginnen, in dieses Glied einschneidet, nachdem die Kräfte des Erkrankten sich wieder erholt haben, so wird man einen gewaltigen Erfolg erzielen und dadurch jenes Glied vor der Fäulnis bewahren. In einem solchen Zustande darf man auf jenes Glied nicht etwa etwas Kaltes bringen; vielmehr kann man es einschneiden oder in warmes Wasser legen; dann beobachtet man, daß sich der Zustand des Erkrankten schön bessert.

Nunmehr habe ich alle ins Auge gefaßten Gebiete der Behandlung dieser Krankheit und ihrer Verhütung durchwandert; nunmehr kann ich meine Schrift darüber abschließen. Dem, der mir die Fähigkeit dazu verliehen hat, sei Lob sonder Ende, so wie er dessen am würdigsten ist und es am meisten verdient.